

(Sandžacka)

pohalne borbe na plahovitoj Sutjesci su djela koja su po svojim natčovječanskim naporma, po žrtvama i posljedicama, prevazišla sama sebe i postala legenda. Zato nije dan vojnik, koji takva zbivanja izražava brojevima, pokretima i međusobnim odnosima protivnčkih strana, ne može dati njihovu pravu sliku. Čak i književnik, koji svojom visoko razvijenom stvaralačkom maštom raščlanjuje do najprefinjenijih nijansi složena ljudska osjećanja, teško može dati njihovu vjernu i cijelovitu sliku. Taj splet psiholoških i fizičkih zbivanja kroz koja se ispoljavaju sve ljudske osobine, kroz koja se prosječni ljudi uzdižu na nivo heroja, nijedan umjetnik ne može potpuno izraziti. To može do kraja da izrazi samo narod, stvarajući od njih legendu. Samim tim ta zbivanja postaju besmrtna.

Početkom 1943 godine Treća proleterska (sandžacka) brigada, koja je dejstvovala u sastavu Glavne operativne grupe, došla je iz Bosne na prostoriju Sandžaka, gdje ju je narod oduševljeno dočekao. Tamo je početkom maja dobila zadatak da presječe komunikaciju Pljevlja — Prijepolje, da je zaposjedne i ne dozvoli neprijatelju komuniciranje. Ona je u tom periodu vodila borbu sa manjim neprijateljskim dijelovima, koji su vršili ispade od Pljevalja i Prijepolja, i istovremeno se popunjavaša novim borcima, jer je trebalo nadoknaditi gubitke koje je dotada pretrpjela.

Posle kraćeg vremena brigada se donekle popunila, tako da je pred početak neprijateljske ofanzive imala oko 850 boraca sa oko 600 pušaka, 60 automatskih oruđa i dva mala topa (od kojih jedan »Pito«, a jedan protivtenkovski) različnog mo-

dela i porijekla. U to vrijeme šuma je već bila ozelenila, a snijeg se zadržao još samo na planinskim vrhovima, na padinama većih planina i u pojedinim vrtačama na visoravni. U Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku, borbe su vodene samo sa manjim neprijateljskim dijelovima, jer su se glavne snage neprijatelja pripremale za novu ofanzivu. Pretstojali su najteži bojevi u toku Narodnooslobodilačkog rata. I zaista, po naredjenju njemačke Vrhovne komande, napad njemačkih, talijanskih i kvislinških jedinica otpočeo je jednovremeno: sa istoka u pravcu Bijelog Polja i Šavnika; sa sjevera — iz doline Lima ka jugu; sa zapada — iz doline Drine ka rijeci Čeotini; sa juga — iz Hercegovine ka rijekama Tari i Drini. Taj obruč, u početku širok, trebalo je prema neprijateljskom planu sve više sužavati, da bi se na kraju suzio do granice koja bi omogućila uništenje naših snaga. Nije se smio dozvolti našim jedinicama probor na ma kom pravcu, dok je taj obruč još bio širok. Trebalo je naše snage nabaciti na teško prolazne planinske masive, uokvirene kanjonima Pive i Tare, i dovesti ih u bezizlaznu situaciju. Neprijatelj je napravio dobar plan i materijalno ga je u svakom pogledu obezbijedio — i u ljudskom i u tehničkom potencijalu.

Polovinom maja neprijatelj je uspio da jednovremenim udarima jačih snaga od Pljevalja, Prijepolja i Brodareva, poslije oštih borbi, potisne dijelove Treće brigade sa komunikacije Pljevlja — Prijepolje, sa položaja Jabuke i Mijajlovice, zatim i sa Kamene Gore.

Poslije nekoliko dana borbi na vododjelnici rijeke Lima i Čeotine, znatno nadmoćnije neprijateljske snage prisilile su Treću sandžačku brigadu da se stopu po stopu povlači ka čeotinskim položajima. Brigada je posjela nove položaje: Kovren, Bliškovo, Tulovo i Korjen. Neprijatelj je produžavao napad od Brodareva, Kamene Gore i Pljevalja.

Dio naših snaga, koje su dejstvovalе u pravcu Kolašina, neprijatelj je uz velike sopstvene gubitke uspio da odbaci ka planini Sinjajevini.

Prije početka ofanzive i u toku njenog izvođenja, neprijateljski izviđački avioni često su nadlijetali položaje naših jedinica, bombardujući ih i mitraljirajući. Dok je neprijatelj na taj način mogao da prikuplja podatke o kretanju naših jedinica i njihovim položajima, dotle mi u tom pogledu nijesmo bili u mogućnosti da na vrijeme uočimo pokrete njegovih snaga, niti da saznamo o njihovom grupisanju i jačini. Nama su takvi podaci redovno kasno stizali, a po sadržini su bili i protivrečni. Vrlo često smo tek u toku same borbe doznavali s kim se borimo.

Dok se razvijala borba na čeotinskim položajima, Prva proleterska brigada je noću 18/19 maja dobila zadatak da krene u pravcu Foče. Uskoro iz rejona Stožera odlazi za njom i Treća krajška brigada. Tako su dosadašnji položaji Treće sandžačke brigade morali biti prošireni i na pravce koje su zatvarale Prva proleterska, odnosno Treća krajška brigada. Sandžačka brigada je morala poviti svoje desno krilo ka Kruščicama i primiti na sebe snage neprijatelja koje su dejstvovalle od Bijelog Polja i Mojkovca, u međuriječju Lim — Tara.

Jednovremeni udar neprijateljskih snaga sa fronta i boka dovodi brigadu u vrlo težak položaj. Neprijatelj uspijeva da neposredno ugrozi sa boka glavne dijelove angažovane na čeotinskim položajima. Brigada je primorana da se u toku dana, pod vrlo nepovoljnim okolnostima, naročito na polju kod sela Maoča, postepeno povlači ka rijeci Tari. Povukla se na kosančke položaje na liniji Čavanj — Kričak — Kosanica — Vlahovići, da bi spriječila izbijanje neprijatelja na rijeku Taru. Borbe se produžuju i u toku noći. Neprijatelj vrši pritisk. Povremeno zastaje, da bi na osnovu nove situacije pregrupisao snage radi produženja napada.

Prema naređenju Vrhovnog komandanta »da se 3 sandžačka brigada prebaci kod Đurđevića i Lever Tare, sa zadatkom da odmah smeni 2 dalmatinsku čiju je štab u Negobuđi«, naša brigada se u toku 28/29 maja prebacila na lijevu obalu kod Đurđevića Tare. Ona se 29 maja penje serpentinama u pravcu Žabljaka, a u toku toga pokreta prednji dijelovi neprijateljskih snaga izbijaju ka selu Kršu. Brigada nema vremena da u tome pravcu uputi neke snage radi obezbjeđenja, jer treba što prije izbiti na nove položaje. U toku noći 29/30 maja brigada je posjela žabljačke položaje: Razvršje — Pitomine — Tepca, sa zadatkom da obezbijedi naše glavne snage sa pravca koji vodi preko Durmitora ka rijeci Pivi i Pivskoj Planini, s tim da se jedan njen bataljon koji je bio upućen na Dobri Do poveže sa jedinicama Pete crnogorske brigade.

Pošto se dolaskom na žabljačke položaje udaljila od neprijateljskih snaga sa kojima je vodila borbu na desnoj obali Tare, Treća sandžačka brigada je mogla dobiti dva-tri dana predaha, bez jačeg dodira sa neprijateljem. Ali, uskoro su se preko Sinjajevine pojavile kolone 1-ve njemačke brdske divizije (koja je sa Istočnog fronta prebačena na jugoslovensko ratište) u pokretu ka Durmitoru, u pravcu Motičkog Gaja i ka Žabljaku, sa zadatkom da učestvuju u zauzimanju durmitorskih položaja i nabacivanju naših snaga na rijeku Pivu, radi njihovog uništenja. Prvo je otpočela borba na desnom krilu. Poslije kraćeg vremena uočen je 61-vi bugarski puk, koji je kod sela Prenčana prešao Taru i izbio preko Negobuđa i Te-

pačkog Polja ka Žabljaku, odvajajući dio snaga na pravac Nikovići — Podgora — Tepca, i 724-ti njemački puk koji je nastupao duž komunikacije Đurđevića Tara — Negobuda, a zatim u pravcu Žabljaka.

Borba se sve više zaoštravala. Neprijatelj je dovolio nove snage. Najjače borbe rasplamsale su se na desnom krilu brigade. Koncentrišući jaku artiljerisku vatru na kose kod sela Pitomina, neprijatelj je uspio da zauzme jedan dio ovih položaja. Jedan naš bataljon iz rezerve ubačen je u protivnapad. U toku dana došlo je do borbe prsa u prsa, ali neprijatelj, zbog blizine sopstvenih jedinica, nije mogao artiljeriskom vatrom da dejstvuje po našem streljačkom stroju. Pošto je odbačen sa ove kose, on je poslije sred vanja ponovo krenuo u napad i, uz podršku jake vatre, do noći uspio da ovlada ovim dijelom položaja. Borbe su produžene i sljedećeg dana. Četiri neprijateljska puka, podržana jakom artiljerijom, napadaju na naša tri bataljona. Brigada se postepeno povlačila ka prevoju na Durmitoru — Malom Štulcu, na kome treba pružiti jak otpor. Međutim, vrlo gusta magla otežava pokret. Jedinice su se zau stavile. Napravljen je plan vatre, ukoliko se to moglo pod borbom i za kraće vrijeme da učini. Grupsani su i brigadni minobacači. Njima rukuju odlične nišandžije.

Svojevremeno na Zečjoj Glavi, iznad rijeke Tare i na njenoj desnoj obali, poslije jednodnevne borbe, neprijatelj se odmarao. Kada su se naši borci, gazeći duboki snijeg, u toku noći privukli neposredno do neprijateljskih položaja, minobacači otvorile preciznu vatru po pospalom neprijatelju. Bez tablica gađanja i bez korekture! Juriš — i iznenadeni neprijatelj je ubrzo proteran. Minobacači precizno tuku i neprijateljske grupe koje sasvim blizu podilaze našim položajima. Čuju se i neprijateljske komande. Kod nas tišina. Iznenadna jaka pješadiska vatra i neprijatelj se povlači, zapravo bježi. Ali, vraća se i ponovo napada. Borba se produžila, ali je prevoj Mali Štulac čvrsto ostao u našim rukama.

Za vrijeme borbe vidjeli smo jednu neprijateljsku kolonu u pokretu grebenom Durmitora. Osjetivši da je teško prodrijeti od Žabljaka, preko durmitorskog prevoja, neprijatelj je uputio dio snaga grebenom, s ciljem da što prije ovlada masivom Durmitora i izbije ka rijeci Pivi. Time bi se izmanevisale naše snage koje su se branile na sjevernim i južnim padinama Durmitora. Upravo u to vrijeme je Peta crnogorska brigada u teškim borbama odoljevala neprijateljskim snagama na prostoru između izvornog dijela rijeke Pive i Durmitora, pa je neprijatelj, prodorom preko grebena Durmitora, mogao izbiti u njen bok, okružiti je i dovesti u gotovo bezizlaznu situaciju.

Tako su se na durmitorsko-pivskim položajima našle jedna do druge Treća sandžačka i Peta crnogorska brigada, u zaštitnici glavnine naših snaga, koja je već u to doba izvršila probor na rijeci Sutjesci i uz teške borbe postepeno napredovala kroz Zelengoru.

Noću 8/9 jula Treća sandžačka brigada je napustila durmitorske položaje i prešla rijeku Sušicu. U zaštitnici u toku 9 juna ostao je jedan bataljon, koji se pred neprijateljskim snagama postepeno povlačio preko Velikog Šulca, a zatim preko Sušice izbio u selo Nedajno. Neprijateljska kolona, koja je grebenom Durmitora izbila na njegove zapadne padine, jedino je neposredno ugrozila 2 bataljon kod Todorovog Dola, koji je — iako podijeljen na dva dijela i u dosta teškoj situaciji — ipak uspio da se povuče ka Pivskoj Planini i da dođe u sastav brigade.

U toku 9 juna jedinice Treće brigade našle su se na Pivskoj Planini, štiteći Centralnu bolnicu koja je bila u pokretu ka prelazu na rijeci Pivi, dok je neprijatelj napredovao preko Durmitora ka rijeci Sušici i od Šavnika ka Pivskoj Planini. Posjedanjem Durmitora spojile su se 1-va njemačka brdska i italijanska divizija »Ferara« i u tijesnom sadejstvu produžile napredovanje između Tare i Pive, težeći da što prije izbiju na Pivu sve do njenog ušća i da se spoje sa snagama koje su se nalazile lijevo na Magliću i desno na rijeci Drini — od sastava Pive i Tare do ušća Sutjeske u Drinu.

Na desnu obalu Tare, već ranije, izbila je divizija »Taurinense«. Neprijatelj je direktno ugrožavao naše ranjenike koji su se sada prebacivali preko Pive. Treća brigada je na položajima Vojinovići — Kneževići — Nikovići zadržavala prednje neprijateljske dijelove koji su izbjegli na Pivsku Planinu. Ona se sada našla u ulozi zaštitnice naših snaga između rijeka Pive, Drine i Sutjeske i planine Maglića. A kada se noću 9 juna počela prebacivati preko pivskog kanjona, neprijateljska artiljerija je u toku dana, zajedno sa avijacijom, dejstvovala po mjestu prelaza i produžila dejstvo i u toku noći. Jedan prelaz preko rijeke bio je već uništen. Napravljen je drugi, uzvodno od sela Gornjeg Kruševa. Trebalo se kretati jednom stazom, koja je u visini Gornjeg Kruševa vijugala ka jugu i tamo nestajala. Dalje spuštanje u kanjon Pive vršeno je novom stazom koju su napravile naše jedinice. Trebalo se spustiti na Pivu pod najtežim okolnostima i preći je u toku noći preko jednog mosta koji su na brzu ruku podigle naše pionirske jedinice.

Po svanuću 10 juna neprijateljska artiljerija je produžila jako dejstvo po mjestu prelaska. Avijacija se uvlačila

duboko u kanjon Pive i bombardovala, a zatim ponovo nadlijetala i mitraljirala jedinice.

Drugi bataljon naše brigade je ostao u zaštitnici na desnoj obali Pive, odakle se već čula jača borba. U toku dana se i on pod borbom povukao ka rijeci i u sumrak, pošto su se svi ranjenici prebacili na lijevu obalu Pive, prešao most. Po njegovom prelasku most su srušile naše pionirske jedinice.

Na Vučevu su jednice Treće brigade izbile u toku 10 juna, a samo zaštitnički bataljon uzoru 11-og. Preko Vučeva se kretalo i u toku dana. Neprijateljska artiljerija dejstvovala je sa nekoliko pravaca — sa Pivske Planine, preko Drine i preko Sutjeske. Sa planine Maglića dejstvovala je teška artillerija. Nekoliko desetina artiljeriskih oruđa sipalo je ubitačni čelik na naše snage koje su se sada našle na jednoj vrlo uzanoj prostoriji. Avijacija je i dalje bombardovala i mitraljirala.

Po izbijanju na Vučevu 1-ji bataljon Treće brigade krenuo je 11-og uzoru i kao desna pobočnica naših snaga predveče stigao na položaje Koritnik i Pogledalo; u toku stog dana 4-ti bataljon je zauzeo položaje u rejonu Lokva Dernečište, kao ojačanje lijeve pobočnice, zatvarajući pravce od Maglića, posebno od sela Mratinja; 5-ti bataljon se preko Mrkalj-Klada i Dragoš-Sedla spustio na Sutjesku, gde je zauzeo položaje do same rijeke, a 2-gi bataljon se prebacio na Dragoš Sedlo.

Donijeta je odluka da se probijemo preko Sutjeske, jer je bilo nemoguće ići ka kanjonu Pive, koji je sam po sebi vrlo teška prepreka, a sada i posjednut sa nekoliko deset na hiljada neprijateljskih vojnika. Probijati se desno preko Drine, posjednute jakim snagama, vrlo je teško, a lijevo se uzdiže visoko i teško prohodni Maglić, posjednut jakim neprijateljskim snagama. Ostao je jedino pravac preko Sutjeske, iako se na njenoj lijevoj obali nalazio neprijatelj, jer taj pravac vodi za našim glavnim snagama.

Za vrijeme probijanja i po probodu Prve dalmatinske brigade sa jednim bataljom Pete crnogorske, ojačanja iz SS divizije »Princ Eugen«, upućena sa Maglića, gusto su posjela položaje na lijevoj obali Sutjeske. I dok se glavnina Glavne operativne grupe vrhom klina izdužila ka selu Jeleču, na desnoj obali Sutjeske, na prostoru Vučeva, ostale su dvije iscrpene brigade, koje su dotada pretrpjеле velike gubitke, tj. oko 1.500 iscrpenih boraca i ranjenika, okruženih sa nekoliko desetina hiljada neprijateljskih vojnika.

Došao je 12 jun. Glavnina naših snaga ostavlja za sobom Zelengoru i produžuje napredovanje. Na samoj Sutjesci vode se jake borbe, dok je neprijatelj na drugim pravcima manje aktivran. Popodne je naređeno 1-vom bataljonu da krene ka Dragoš-Sedlu, a 4-tom bataljonu da se i on povuče ka Dragoš-

Sedlu. Kada se 4-ti bataljon povukao sa položaja na padinama Magl'ča, dijelovi SS divizije »Princ Eugen« krenuli su za njim. Na drugoj obali Sutjeske vidi se na proplancima neprijateljski logor sa podignutim šatorima.

Predveče 12 juna našim premorenim i do krajnosti iscrpenim borcima podijeljena je zadnja zaliha hrane — po nekoliko suvih mrva kačamaka. Za njima je ostalo više od mjesec dana neprekidnih borbi i rijetko prospavanih noći. Ishrana slaba, često nikakva. Na čitavom putu od Pljevalja do Sutjeske nailazili smo na mrtve borce naših jedinica koje su ranije prošle, naročito Sedme banijske divizije, koju je zahvatila epidemija pjegavog tifusa.

Dvanaestog juna noću, linijom koju je bujica trasirala, spuštale su se od Dragoš-Sedla ka Sutjesci jedinice Treće brigade. Zajedno sa njima i ispred njih, pomiješani sa jedinicama, kretali su se i ranjenici. Upravo je pao jak pljusak, što je još više otežalo spuštanje niz strmu desnu obalu. Pošto br'gada nije imala više koga da štiti na desnoj obali, trebalo je ići naprijed. Po izbijanju na rijeku, koju je usl'jed brzine toka bilo vrlo teško preći, moralo se hvatati za ruke i teškom mukom prelaziti. Mnoge je odnijela brza Sutjeska.

Prije zore, 13 juna, sve jedinice Treće br'gade i svi ranjenici koji su se mogli kretati, prešli su na lijevu obalu. Bilo se razvedrilo, a uskoro je i sunce izšlo. I dok smo se kretali padinama lijeve obale Sutjeske, stazom koja se penje u pravcu sela Krekovi, jače neprijateljske snage izbijale su na visove na desnoj obali.

Od brigadnih dijelova van sastava bataljona formiran je novi — Kombinovani bataljon. Neki dijelovi Pete crnogorske brigade i jedan dalmatinski bataljon već jurišaju, a uvodi se u borbu i 3-ći bataljon Desete hercegovačke brigade — formiran od mostarskog proletarijata.

Peti bataljon je u toku pokreta padinama na lijevoj obali Sutjeske prvi izdvojen i upućen u probor. Tako je dospio na lijevo krilo brigade. Drugi bataljon napada na Ozren. Kombinovani i 1-vi bataljon napadaju u pravcu sela Krekovi, a 4-ti na desnom krilu brigade.

Ispred nas, na pravcu probora, nalazi se šest neprijateljskih bataljona sa oko 6.000 vojnika utvrđenih u više linija. Iz prednjih rovova vire samo neprijateljski šlemovi. Pozadi nas izbile su na Sutjesku snage SS divizije »Princ Eugen«. Tako su se naše jedinice, zajedno sa ranjenicima, našle na jednom uzanom zemljишnom pojusu, okružene sa svih strana mnogo nadmoćnijim neprijateljskim snagama. U takvoj situaciji nije nam ništa drugo preostalo nego da vršimo probor. Borba se rasplamsava čas jače čas slabije. Utisna se pa se ponovo

razvije. Niže se juriš za jurišem. Toliko juriša i za tako kratko vrijeme vrlo rijetko se negdje dogodilo. Zašto se ovi naši ljudi tako bore? Bore se za ranjenike, za slobodu svoje zemlje, za dostojanstvo čovjeka i za ljepši život.

Na desnom krilu brigade bore se i jurišaju borci 4-tog bjelopoljskog bataljona. Pola bataljona je izbačeno iz stroja, što mrtvih, što ranjenih. Poginuli su komandant, zamjenik komandanta i zamjenik komesara bataljona, a malo je ostalo i četnih rukovodilaca.

Kod sela Krekovi vode borbu borci Zlatara.

Lijevo se nalazi 2-gi bataljon sa borcima Mileševskog sreza, a na krajnjem lijevom krilu brigade 5-ti pljevaljski bataljon.

Borba na Sutjesci se produžuje. Dok je neprijatelj zauzet borbom s fronta, na padinama Ozrena, 5-ti bataljon se na prevoju između Ozrena i Lastve, uništivši nekoliko bunkera, probija u pravcu Tisovog Brda i dalje ka Zelengori.

Dijelovi 1-og bataljona se rokiraju ulijevo i pokušavaju proboj. Ali je neprijatelj ubacio rezerve i ponovo čvrsto povezao front.

Ranjenici koji su se mogli kretati upućivani su lijevom obalom Sutjeske uzvodno da se po grupama prebacuju za vrijeme dok neprijatelj vodi borbu sa našim jedinicama.

Prošlo je podne. Stiže naređenje da se još raspoloživim snagama izvrši napad u pravcu Krekova, kako bi se dio snaga koji se nalazi na lijevom krilu pokušao probiti. Dakle, treba olakšati proboj na lijevom krilu. Glavnu snagu u napadu na Krekove čine borci Mostarskog bataljona, koji je, iako je pretrpio velike gubitke, još uvijek relativno brojno jak. Sa njim napreduju dijelovi 1-og, Kombinovanog i 4-og bataljona Treće sandžačke brigade i manji dijelovi Pete crnogorske brigade. Izvršen je juriš. Novi gubici — novi mrtvi i ranjeni. To je bio istovremeno i zadnji juriš. Borba je počela da malaksava pa se najzad i utišala. Povremeno se čuju pojedini pucnji. Desetkovane jedinice izvlače se po grupama iz prve streljačke linije i kreću padinama lijeve obale Sutjeske.

Nailazi neprijateljski izviđački avion i osmatra bojište. Neprjatelj ne izlazi još iz svojih rovova i ne kreće naprijed.

Treba povući još ono malo snaga što se nalazi u streljačkom stroju. Kasno popodne i one se povlače, po naređenju. Neprijatelj još ne kreće naprijed, a njegov avion i dalje izviđa.

U prvim redovima leže naši mrtvi borci, izmiješani sa njemačkim lješevima. Na putu koji vodi ispod sela Krekovi nalazi se veliki broj naših poginulih i teško ranjenih boraca. Teško je proći tim putem.

Kada su se i posljednje naše snage povukle ispred neprijateljskih položaja, ovaj je krenuo naprijed, ali oprezno. Čuju se pojedini pucnji. To njemački vojnici ubijaju naše teške ranjenike. Zamjenik komesara jedne čete 5-og bataljona, teško ranjen, zatražio je od svojih drugova da ga ubiju. Komandir voda mu je pružio pištolj. Tako je prestao da živi još jedan od naših hrabrih četnih rukovodilaca.

A ti isti njemački vojnici su krajem rata, kada su Jedenastej diviziji polagali oružje, molili da se prema njima postupa po međunarodnom ratnom pravu.

*

Završen je posljednji boj velike Bitke na Sutjesci. Odluka je pala, ali borbe još nijesu prestale. Mnogobrojne manje grupe zaostalih boraca i ranjenika probijale su se tu i tamo kroz neprijateljske položaje.

Veliki broj ranjenika, onih koji su se mogli kretati, uspio je da se provuče ka Zelengori, a jedan dio je ostao u šumama u dolini Sutjeske.

Pala je noć. Neprijatelj osvjetjava zemljište raketama. Povremeno se čuje borba. To se manje grupe naših boraca probijaju pod zaštitom noći iz neprijateljskog obruča ka zapadu ili jugu.

Prije boja na Sutjesci, Treća brigada je imala u 1-vom bataljonu oko 140 ljudi, u 2-om oko 110, u 4-om oko 200, a u 5-om oko 170 ljudi. Svega, sa Kombinovanim bataljonom, blizu 700 ljudi. Prvi bataljon je izgubio oko 70 boraca, 2-gi oko 50, a 4-ti oko 120. Ukupni gubici Treće sandžačke brigade u boju na Sutjesci iznosili su preko 300 ljudi. Prema tome, brigada je bila gotovo prepоловljena. Poginuli su zamjenik komandanta brigade i politički komesar i veći broj rukovodilaca bataljona i četa.

U boju na Sutjesci, 5-ti bataljon, koji se uspio probiti, izgubio je relativno malo ljudi. Na Zelengoru je, računajući i 25 drugova iz 4-og bataljona i još nekoliko iz drugih bataljona, izbilo svega oko 120 boraca, od kojih je preko 2/3, poslije nekoliko dana, uspjelo da se probije u istočnu Bosnu. Ono što je bilo sposobno za borbu svrstalo se u redove Druge proleterske brigade, a ostali, ranjeni i bolesni, upućeni su na Majevicu. Oni su se borili u redovima Druge proleterske brigade, a tri mjeseca docnije, po dolasku u Sandžak, ušli su u sastav svoje brigade.

U toku sljedeća tri dana pojedine grupe uspjele su da se probiju kroz neprijateljske redove. Dio se probijao uzvodno Sutjeskom i poslije neuspjelog pokušaja da se prebaci preko

Vilinjaka na Zelengori, prebacio se na desnu obalu Sutjeske, a jedan dio je odmah prešao na njenu desnu obalu i probio se ka Vučevu. Za to vrijeme su se neprijateljske snage svijale u kolone, ostavivši izvjesne dijelove da u toku noći 13/14 i 14 juna kontrolisu pravce koji vode sa Sutjeske. Neprijateljske jedinice su pretraživale šume na njenim obalama, kao i padine kanjona neposredno duž riječnog toka. Borci i ranjenici, do kraja iscrpeni i bez hrane, morali su tri dana i tri noći da se probajaju na prostor van bojišta.

Trećega dana, 16. juna, na Vučevu se prikupilo do 180 potpuno iscrpenih boraca i ranjenika Treće sandžačke brigade i nešto iz dalmatinskog bataljona. Tog dana na samom Vučevu više nije bilo jačih neprijateljskih snaga, sem pojedinih patrola. Ponovo se prelazio kanjon Pive i ponovo savlađivao kanjon Tare. Poslije nekoliko dana ovi dijelovi prebacili su se u Sandžak.

Zaštitnica je časno izvršila svoje zadatke. Izginula je braće ranjenike. Za ranjenike je vođena bitka na Neretvi, tri mjeseca ranije. Za ranjenike su vodile borbu i ove naše jedinice na Sutjesci. Borci, koji su jedva mogli nositi oružje, bili su krvno i moralno vezani za borce — ranjenike. Istina, da su ih ostavili možda bi lakše izvršili probor iz obruča, a i ranije i u povoljnijoj situaciji. Ali, ostaviti ranjenike a ne braniti ih značilo je odreći se sebe.

Neprijatelj je prema našim okruženim snagama na lijevoj obali Sutjeske angažovao nekoliko desetina hiljada boraca koji su, zauzeti borbom, kasno stigli da ugroze naše glavne snage, koje su krajnjim naprezanjem krčile sebi put na sjever.

Dijelovi Treće sandžačke brigade, koji su prešli Pivu i Taru, poslije kraćeg odmora i pošto su ojačani novim borcima, preduzeli su akcije u Pljevaljskom, Bjelopoljskom, Mileševskom i Zlatarskom srezu. U toku jula i avgusta iste godine vođene su borbe sa okupatorskim snagama, posebno sa četnicima, koji su uz pomoć okupatora počeli da jačaju. Treća sandžačka brigada je uspješno suzbila razvoj kvislinških snaga, popunila svoje redove i, po dolasku jedinica iz istočne Bosne u Sandžak septembra 1943., uveliko olakšala dalji razvoj oslobođačke borbe na ovoj prostoriji.

Žarko VIDOVIĆ

STANJE JE NEREDOVNO

reća sandžačka narodnooslobodilačka udarna brigada držala je položaje između Pljevalja i Prijepolja.

Petog maja stiglo je naređenje Štaba Prve proleterske divizije da naša brigada obezbedi punije praćenje neprijatelja, jer su postojala obaveštenja da on vrši pokret velikih razmara, mada još nije bilo jasno u koje svrhe. Stoga je trebalo pratiti pomeranja Nemaca i prebacivanje njihovih snaga

iz unutrašnjosti Srbije i verovatno iz Grčke prema našoj teritoriji. Postojalo je sve jasnije da se neprijatelj koncentriše u Limskoj dolini. Provereni su podaci i utvrđeno je da se veće nemačke i domobranske snage prikupljaju kod Foče i Ustikoline sa namerom da pređu Drinu i ugroze naše položaje na tom području. Izveštaji sa svih strana nagoveštavali su da neprijatelji pripremaju ofanzivu veću od dotadanjih, očigledno sa namerom da zaokruže glavninu naših snaga i Vrhovni štab i da ih unište. U tome je trebalo da učestvuju Nemci, Italijani, Bugari, četnici i domobranske jedinice.

Neprijatelj je napravio širok obuhvat, ali najčešće napade vršile su nemačke divizije na prostoru od Lima prema Tari, kao i od Nikšića prema Šavniku i Pivi. Ogorčene borbe počele su i sa severa, odakle su napadale jake nemačke snage. Naša brigada držala je baš te položaje i odbijala neprijateljske napade zadržavajući svoje pozicije.

Osvanuo je šesti maj. Naša brigada je još čvrsto držala svoje položaje. Svi naleti neprijatelja ostali su bezuspešni. Oko

deset sati počeli su nemački avioni, umesto bombi, da bacaju pakete sa lecima, u kojima su pozivali partizane na predaju i obećavali punu slobodu svakome ko se prijavi sa letkom. Kako propaganda i ovoga puta uopšte nije delovala na borce, Nemci su nekoliko dana kasnije izdali proglašenje narodu Crne Gore i Sandžaka s pozivom na pokornost i pretnjom da će, ukoliko se ne odazovu, uništiti čitav ovaj kraj, sav narod i partizane. Posle proglašenja Nemci su počeli još žeće napade. Razvila se žestoka borba. Naše jedinice morale su vršiti taktička pomeranja i ustupati izvesne položaje nadmoćnjem protivniku. Neprijatelj je palio i uništavao sela kroz koja je prolazio. Sa partizanskim jedinicama povlačio se i veliki deo naroda. Do dvadeset i trećeg maja naša brigada je zadržavala nemačke napade i vodila danonoćne borbe. Toga dana stiglo je naređenje Vrhovnog štaba o popuni naše brigade, kao i o izvesnim izmenama u njenom komandnom sastavu.¹

Između dvadeset četvrtog i dvadeset osmog maja vođene su najžeće borbe sa Nemcima na sektoru između Lima i Tare. U ovim borbama učestvovali su brojne nemačke i italijanske jedinice uz podršku avijacije. Nemci su uspeli da nas istisnu iz Limske doline i nabace na Jabuku, Kamenu Goru i dalje prema Tari. Budući da su na ovom planinskom i siromašnom prostoru i ranije boravile neke naše jedinice, iscrpene su sve rezerve hrane, iako seljaci nisu žalili da našoj vojsci dadu sve što su imali. Strah od gladi i sećanje na gladovanje u Četvrtoj ofanzivi prodirali su u sve jedinice. Komesari po bataljonima imali su pune ruke posla. Moralo se najracionalnije raspoređivati ono što se imalo. Bilo je još nešto stoke i meso se nekako obezbeđivalo, ali hleba nije bilo. Ljudi su se, živeći danima samo na mesu, jedva kretali.

Borba na ovom prostoru nastavljala se iz dana u dan i postajala je sve žešća. Štab naše brigade pomerio se u selo Maoče.

Redovno, svakog jutra, nemačke »Rode« izviđale su naše položaje i mitraljirale sve što su primećivale da se kreće. Jednog dana u ranu zoru počele su da mitraljiraju kuću u kojoj se nalazio štab. Sa nama je bila i grupa dece koju su hrvatske jedinice kod Jasenovca otele od ustaša. Sutradan uđe u našu sobu jedan od dečaka, rodom iz sela Dubrave kod Glamoča. Zvali smo ga »Sudija«.

¹ Za političkog komesara brigade postavljen je Božo Milić, za zamenika komandanta Momo Stanojlović, a za zamenika političkog komesara postavljen je pisac ovog članka.

— Drugovi, došao sam da vam kažem da je juče za vreme mitraljiranja Šuca ubio ono prase što ga je doneo vama za ručak. Mi smo ga gledali. Dok su Nemci mitraljirali, on se sakrio iza kuće i mašinkom ubio prase. Kada je prestao napad, on ga je zgrabio i odneo domaćinu: »Evo, ubiše ti Švabe ovo prase. Najbolje da ga daš štabu, inače nema šta za ručak«. Čovek ga je pogledao i rekao: »Dobro, uzmi«.

S teškom mukom je Šuca priznao ovo komesaru. Odlučili smo da ne bude više intendant našeg štaba i prebacili ga na drugu dužnost.

Na međurečju srednjih tokova Lima i Tare ostala je samo naša brigada. Tukla se i zadržavala Nemce. Još ranije, po zadatku, otišle su napred Prva proleterska i Treća krajiska brigada.

Nemci su žestoko pritiskivali. Hteli su po svaku cenu što pre da pređu Taru i spoje se sa svojim i italijanskim jedinicama koje su navaljivale od Šavnika i Kolašina i da na tom prostoru izoluju jedan deo naših jedinica i bolnicu.

Noću 28/29. maja dva bataljona naše brigade prešla su Taru i sukobila se sa jakom neprijateljskom kolonom koja je dolazila od Kolašina da bi nam osujetila prelazak Tare. Naši bataljoni sačekali su ih kod sela Negobuđa i odbacili. Time su stvoreni uslovi za prebacivanje i ostalih jedinica naše brigade na levu obalu Tare. Rano popodne 29. maja prešle su i poslednje naše jedinice. Trebalo je porušiti most koji smo na brzinu podigli. Nije se imalo čim i nije se znalo kako. Nemci su već silazili u kanjon s težnjom da ga zauzmu i spreče rušenje. Moralo se raditi brzo.

Najzad su jedan mitraljezac iz 1-og bataljona i još jedan borac prineli dva puškomitraljeza na otstojanje od 30—50 metara i dugim rafalima udarili po čvorovima zavezanih čeličnih užadi. Užad su popucala. Most se sa treskom stropoštao. Sada je bilo lakše zadržavati Nemce. I oni su morali praviti most. Moći ćemo da ih zadržimo i sa manjim snagama. Na položajima je ostao jedan bataljon da bi ometao prelazak neprijatelja na levu obalu Tare. Ostale jedinice krenule su napred.

Izašli smo na visoravan Jezera. Desno od nas prostirale su se livade sa proređenom četinarskom šumom. Bila je kao kristal vedra noć. Mesečina. Nešto dalje pred nama se ukaza neobično lepa slika: ispod drveća čitav venac vatri, oko njih sede ili leže ranjenici i bolesnici Centralne bolnice. Svuda pesme. Ogromni stubovi plamena dizali su se visoko i gubili u noći noseći sa sobom zvuke partizanskih pesama. Išli smo prema njima.

Levo od nas, u neposrednoj blizini, ukaza se gusta kolona uniformisanih vojnika. Na mesečini se videlo da se kreću u pravcu bolnice. Hitro smo se razvili u borbeni poredak. Kolona je nastupala. Očekivalo se da će naši svakog časa otvoriti vatru. Ali je naređenje bilo drugačije. Moralo se prvo znati ko ide. Komandant 4-og bataljona pitao je:

— Ko je tamo?

Mukla tišina proguta pitanje. Odgovora nije bilo. Kolona je prilazila sve bliže. Ko ovo može biti? Razmišljali smo. Nemoguće je da su Nemci. Otkuda oni tu?

— Či va la? — Povika na italijanskom neki od boraca.

— Prižionjeri Italijani, odazva se kolona. Laknu nam.

Pomešasmo se sa bolnicom. Svi odmah počeše da pitaju kakva je situacija, koje se jedinice nalaze napred, koje pozadi, kakvi su izgledi i koji je pravac našeg daljeg kretanja. Objasnjavali smo im. Sa Tare se čula borba. Ovde se moglo ostati. Odlučili smo da prenoćimo. Nad nama se uzdizao Durmitor i zaklanjao mesec. Bili smo u senci. Stigoše kuriri 2-og bataljona. Njihov se bataljon nalazio na Pirlitoru. Pričali su o užasu koji se noću video preko Tare, gde su juče vođene borbe i kuda su prošle nemačke i italijanske divizije.

Nekolicina nas se popela na Pirlitor. Pred nama se ukaza strašna slika pustoši. Daleko preko Tare, sve do Kamene Gore i Jabuke, još je besneo požar. Na putu kojim su juče prolazile italijanske i nemačke divizije gorela su sva sela. Iz kanjona Tare čula se borba. To Nemci pokušavaju da pređu.

Svuda oko nas nalazilo se mnoštvo naroda: žene, deca i stariji ljudi. Sve je to pošlo sa našim jedinicama, nosilo što se moglo nositi, i poteralo svu stoku. Sve je nemirno. Niko nije spavao. Okupljali su se u grupe i gledali preko Tare. Tamo je ličilo na pakao. Hiljade požara. U trenutku sve zgasne da se odmah pojave nove erupcije plamena i izgube u noći. Borci su posmatrali, stezali srca i razmišljali: da li je sve izgorelo? Da li je ostao ko živ? Od čega će živeti ono što nije poubijano?

Nekoliko boraca je još iste večeri nestalo. Vratili su se sa ostalim narodom preko Tare. Rekli su nekim drugovima da se neće predati: idu da se svete. Boriće se kao gerilci. Sutradan su komesari po četama objasnjavali da ima slučajeva deserterstva, da se treba svim silama boriti protiv malodušnosti i najostrije reagovati na ove pojave.

Predveče jedna patrola privela je trojicu koji su pokušali da pređu Taru i pobegnu.

Posle saslušavanja u štabu bataljona naglašeno im je da su učinili težak prekršaj i da će za to biti najstrožije kažnjeni.

Iako im nije konkretno rečeno kakva će kazna biti, očekivali su da će ona biti stroga i verovatno najstrožija — kazna smrću streljanjem.

Sutradan su se javili i tražili da budu primljeni od političkog komesara brigade ili njegovog zamenika.

Primio ih je komesar.

Begunci su se žalili na strogu kaznu i molili komesara da utiče da bi se kazna ublažila.

Komesar ih je odbio.

— Nema govora ni o kakvom ublažavanju, rekao je strogo, vi ste nas izdali i napustili onda kad nam je bilo najteže, pa sada tražite blage kazne. Ne, ne, morate odgovarati za svoje greške. Štab bataljona treba da vas kazni. To je njegovo pravo. Vas niko ovamo nije nasilno doveo, nego ste sami dobrovoljno došli. Mislili ste da je revolucija nešto sa čim se možete šaliti. Ne može to ljudi. Znate li vi šta znači napustiti svoje mesto u ratu? To znači otvoriti vrata neprijatelju. Vi ste mogli upropastiti ceo bataljon. Zato vas štab i kažnjava.

— Zar baš smrt, druže komesaru? Zar ne može biti ništa drugo? Stari smo i inokosni ljudi, opterećeni decom. Može se greška i na drugi način popraviti, dodavali su molećivo.

— Neću da se mešam u rad štaba bataljona. Drugovi vas znaju ko ste i kakvi ste.

Oni stadoše, pozdraviše pesnicom i odoše.

Već je bilo palo veče kad se jedan od njih vratio. Molio je kurira da ga prijavi komesaru.

Komesar ga je ponovo primio.

— Ja sam Zejak. Druže komesare, došao sam još poslednji put da nešto pitam i zamolim.

— De, reci šta 'oćeš.

— Prvo, 'oću da pitam da li se išta može izmeniti, jer mi se čini, a tako se i u bataljonu šapuće, kao da će noćas ili ujutru kazna biti izvršena. Zato 'oću lično da zamolim za jednu stvar. Držim da mi nećeš odbiti, čovek si.

— Kad će kazna biti izvršena, to ja ne znam. To će bataljon odlučiti, a već je kasno da bi se nešto moglo izmeniti. Rekao si da hoćeš nešto da me zamoliš.

— Pa, eto, hteo sam nešto u vezi sa ovim stvarima. Žao mi je, druže komesare, na ovakav način da umrem. To sve do sada nisam mogao ni zamisliti, ali, eto, vidiš. Zlo sam napravio pa moram da odgovaram.

Komesar je čutao, pognuo glavu pa lomi neku grančicu i pravi perle. Ovaj nastavlja.

— Znaš me, selo mi je ispod Bjelasice. Bio si mi u kući. Najesen će mi biti 48 godina, otac sam četvoro dece, peto mi se rodilo nedelju dana pre polaska; nisam stigao ni da ga krstim. Zato ga i ne računam u žive. Ko zna kad i da li će uopšte biti kršteno. Pa pošto kažeš da se ovde ne može ništa promeniti u kazni, obećaj mi, tako ti Boga i svetog Jovana, da ćeš mi kad se vratimo biti kum i krstiti ono dete. Ukoliko ja sutra umrem, ti otidi mojoj kući i reci ženi da sam se tako sa tobom dogovorio, a da sam ja u borbi poginuo. Ukoliko bi se što izmenilo i ja ostao živ, ja te opet molim da budemo kumovi. Grešku ću popraviti, nećeš biti, druže komesare, kum kukavici i dezerteru. Obećaj mi, znaću kako ću se držati. Datu reč ću poštovati.

— Dobro, Zejak, pristajem. Želim i biću ti kum, pa bilo da se ti živ vratiš, bilo da pogineš. Hvala ti na počasti koju mi ukazuješ. Hoću sada da ja tebe zakunem istom ono tvojom zakletvom kojom si ti mene zakleo. Onim istim tvojim Bogom i svetim Jovanom: da li bi opet pokušao da napustiš svoju jedinicu ako bih ja naredio Štabu bataljona da ti vrati oružje i ti ponovo stupiš u jedinicu? Reci pošteno, budi sada ti čovek. Smem li ja garantovati za tebe.

— Druže komesaru, ne znam da li sada predstavljam išta moja čast i obraz, ali ja u mojoj zakletvi moram poći od toga, jer drugo danas i nemam. Ali znaj, ovo što ću ti reći, neću pogaziti. Molim te u to veruj, veruj pa makar koliko te to koštalo. Veruj mi, neću reč pogaziti. Ako te slažem i izdam, neka me izda ljeti, i godina, i porod, i sve ostalo. Obećavam ti da više nikad neću dozvoliti sebi da se ne mogu zaklinjati u svoju čast i obraz.

— Dobro, a šta ćemo sa onom dvojicom, možeš li ti garantovati za njih?

— Ja mislim da će i oni držati reč. Najbolje da ih dovedem pa razgovaraj sa njima.

Sutradan sva trojica su bila u jedinici pod oružjem.

Zna se da su ušli u kanjon Sutjeske, borili se i više ih nikad niko nije video. Tamo su ostali sa žrtvama 4-og bataljona. Sva trojica su poginuli.

*

Tridesetog maja prošli smo kroz Žabljak koji je do temelja popalila i porušila neprijateljska avijacija. Na ovom sektoru zadržali smo se osam dana odbijajući neprijateljske napade. Prvih dana juna čula se jaka vatrica od Tepaca. Tamo je bio naš 4-ti bataljon. Peti je vodio juče borbu sa Nemcima u

Jozo Janda: CRTEŽ IZ PARTIZANA

selu Pitominama. Izgubio je jedanaest boraca, a zamenika političkog komesara bataljona Vladimira Damnjanovića, teško ranjenog i nepokretnog, ostavio kod jednog seljaka koji se prihvatio da ga čuva.

Nemci su prešli Taru i dalje pritiskivali. Komandant Treće divizije Sava Kovačević javio je da neprijatelj jačim snagama nadire ka Mratinju i da, prema podacima, namerava dalje kanjonom Pive.

Očigledno je neprijateljska namera bila da tu zatvori krug i otpočne obračun sa našim jedinicama. Međutim, taj plan im nije uspeo, jer je jedan deo naših snaga sa Vrhovnim štabom već bio prešao Pivu i pošao prema Bosni.

Osvanuo je peti jun. Bili smo još na ovome sektoru. Naša brigada, koja je dotada bila u sastavu Prve proleterske divizije, dobila je naređenje da se stavi pod komandu Treće divizije; takođe nam je saopšteno naređenje Vrhovnog štaba da Treća divizija ima zadatak da štiti povlačenje Centralne bolnice i ostalih snaga koje su se probijale prema Bosni.

Tako je naša brigada ušla u sastav zaštitnih jedinica.

Već sledećeg dana, prema naredbi Štaba Treće divizije, morali smo se oslobođiti svih teških oruđa i pripremiti jedinice za povlačenje preko Durmitora prema Pivi. Štab brigade odlučio je da na Malom Štulcu (k 1953) priredimo iznenadjenje neprijatelju. Rešeno je da se sva teška oruđa i municija koncentrišu, da pustimo Nemce što bliže i onda svom snagom udarimo po njima. Iz svih bataljona skupljeno je: 17 bacača, 6 teških mitraljeza i sva raspoloživa municija za njih.

Sutradan izjutra došlo je do pokreta neprijateljskih jedinica. Nemci su počeli napade na naše položaje snažnom artiljerijskom vatrom. Na Malom Štulcu vladala je potpuna tišina. Naši su čutali. Ne najšavši na otpor, Nemci su se kretali sasvim bezbrižno. Rastojanje se smanjivalo, a prostor između nas postao gotovo čist. Kad su došli na oko 80—100 metara, planuo je Mali Štulac. Počeli su naglo i panično da otstupaju. Na položajima je ostalo mnogo mrtvih i ranjenih nemačkih vojnika.

Vrativši se na polazne položaje, komanda nemačkih jedinica organizovala je nov napad uz podršku žestoke artiljeriske vatre. Tukla je položaje sa kojih su se već evakuisale naše jedinice. Kao jedina tačka otvora ostao je Mali Štulac. Nemci su nemilosrdno tukli. Mali Štulac je i ovoga puta čutao. Nemci su ponovo krenuli u napad, sada mnogo obazrivije. Opet je došlo do borbe iz neposredne blizine; opet je počelo da dejstvuje naše sakupljeno oružje. Nije se štedela municija. Nemci nisu mogli da izdrže. Ponovo su se povukli. Posle toga nastalo

je izvesno zatišje, ali za kratko vreme. Sledеćeg dana, još u jutarnjim časovima, jaka kolona Nemaca penjala se ispod Savinog Kuka ka vrhu Durmitora sa namerom da preko Crvene Grede zaobiđe pravac našeg povlačenja i udari u bok naših jedinica. Bilo je gotovo neverovatno da naoružana jedinica može tuda da prođe, jer se pre rata smatarlo podvigom kada bi se neko od planinara probio tim putem. Da bi izbegle zaokruženje, jedinice naše brigade morale su se povući prema Velikom Štulcu i spričiti nemačko prodiranje u pravcu našeg krila. Na Crvenoj Gredi sačekao ih je jedan vod Zlataraca. Sa njima je bio komesar čete Vlada Šaponjić. Nemci su zadržani na vrhu Durmitora, a Vlada je poginuo sa još nekoliko boraca.

Kasno uveče (mislim negde 7. juna), na Velikom Štulcu nađe me drug Veljko Zeković i reče mi da je direktiva CK da se na terenu ostave grupe gerilaca sastavljene od politički jakih ljudi. Odlučeno je da ostanu drugovi: Jezdo Lović, Mićo Zorić, Velibor Ljujić i još neki. Mi smo nastavili pokret. Pred nama je bila Centralna bolnica.

*

Uslovi pod kojima je vođena Peta ofanziva, i teškoće kojima su bile izložene jedinice zaštitnice jedva se mogu porediti sa uslovima i teškoćama na koje su nailazile jedinice Narodnooslobodilačke vojske u borbama ne samo do Pete ofanzive, nego i posle nje. Posebnu teškoću pretstavljaо je pegavi tifus, naročito kod Sedme banijske divizije.

Iza Centralne bolnice pomerale su se i jedinice Treće divizije. Vodile su borbu i zadržavale neprijatelja. Putem su ostajali mrtvi ljudi, i to manje ranjenici koji su podlegli zadobijenim ranama, a mnogo više tifusari — u onim najrazličitijim položajima, u kojima ih je smrt zatekla. Tifusar seo, uzeo nekoliko grančica i kao tobož naložio vatru, iako vatre uopšte nije bilo, stavio praznu porciju da kuva ručak i tako umro; drugi uzeo kašiku i počeo da jede iz prazne porcije i u tom položaju ga zatekla smrt. Tako svuda pored puta. Kraj jednog izvora grupa tifusara čučnula da piye vodu i tako ostala. Dobijao se utisak da iz svakog žbuna mrtvim očima gledaju tifusari u borce koji, pribirajući poslednju snagu, vode borbu. Mrtvi tifusari bili su slični: žuti u licu i većina sa trorogom kapom na glavi. Svuda se osećao težak zadah leševa.

Kada smo prešli Taru i uspeli se na Žabljak, zakonačili smo u selu Bosači. Kuće su bile prazne. Tifusari ušli u njih, a jedna grupa naložila vatru u sobi na patosu. Kuća se upalila, a oni ne umeju da izadu pa ih drugi izvlače. Nije teško zami-

sliti kolika mora biti snaga vojske koja danima prisustvuje ovakvim scenama i još nalazi snage da se bori protiv premoćno naoružanog neprijatelja. Borci naših jedinica podnosili su sve to i vodili najkravije borbe.

Trećeg juna izjutra dođe u naš štab doktorka Gutman, koja je još početkom rata došla u partizane sa celom porodicom. Ona se starala o borcima i lečila ih kao da im je majka. Došlo je da javi da je bolnica jutros trebalo da nastavi pokret, ali da to nije učinila jer je grupa zarobljenih Italijana, pridodata bolnicu da nosi ranjenike, otkazala i nije htela da napusti selo. Video sam ih. Svaki je imao rane po ramenima. Danima su nosili teške ranjenike na nosilima. Premoreni i izmrvareni glađu, izgledali su kao aveti. Bilo ih je oko dve stotine. Te noći ukrali su jednog bolničkog konja, zaklali ga i skoro celog pojeli. Izjutra su svi bili bolesni, ječali ispod onog drveća i na sve strane povraćali. Došao sam da im izdam naređenje za pokret. Nisu hteli ni da čuju. Kukali su i pravili se da ne razumeju. Nisam znao šta da radim. Tada mi je prišao jedan, omalen, crn: »Kamarado komisario!« Reče da je komunista, da ovi zabušavaju, jer očekuju da će danas ovde stići Nemci i da će ih oslobođiti. Ponovo sam im govorio, ali nije vredelo. Vratio sam se u štab i poslao kurire. Oni su ih silom primorali da pođu. Bolnica je krenula napred. Toga dana došao je na dužnost novi komesar brigade Božo Miletić.

*

Dok smo se nalazili na međurečju Pive i Tare štab divizije proučavao je kojim pravcem treba vršiti probijanje. Ubrzo je stiglo naređenje da bi najbolje bilo ponovo se prebaciti preko Tare i ostati na sektoru između Tare i Zlatibora. Skovali smo splavove i pripremali se za prelazak baš ispod Durmitora, gde se uliva Sušica u Taru. Zatim je došlo naređenje da ne treba ići preko Tare nego razmotriti mogućnosti orijentacije preko Sinjajevine prema Komovima.

Ova neizvesnost uticala je na sve nas. Gubilo se vreme koje je bilo dragocenije od svega ostalog.

Određeni smo Mile Peruničić i ja da uhvatimo vezu sa štabom grupe i da vidimo kakvo će biti konačno rešenje. Sve je bilo u pokretu. Štab nije dejstvovao kao celina. Najzad, dva dana docnije, usledilo je naređenje Štaba Treće divizije da se treba probijati prema Bosni u pravcu Vrhovnog štaba.

Sutradan, rano izjutra, spuštali smo se u kanjon Pive i već oko deset sati bili na obali kod Kruševa. Niz kanjon se

silazilo strmom stazom u koloni po jedan. Ispod nas je besnela nabujala Piva, koja se bogato hranila otopinom snegova sa Volujaka, Vučeva i Pivske Planine. Na Pivi je bio napravljen most za prebacivanje: dva zategnuta čelična užeta, privezana za stabla na obali, i preko njih nabacane neke cepanice i talpe. Na tom mestu, preko mosta koji su bile podigle naše pionirske jedinice, morale su preći sve naše formacije. Most je ležao na samoj površini vode, koja se klobučala i udarala o talpe. Užad su podrhtavala. Borci su prelazili sa obućom punom vode.

Nemci su tačno znali gde smo jedino mogli i morali preći reku. Privukli su topove i sa Šćepan-Polja otvorili baražnu vatru. Dejstvo artiljerije bilo je veoma jako, ali kako je most bio niže, u mrtvom uglu, nisu ga mogli porušiti. Tukli su jednu kosu više mosta niz koju je silazila staza kojom se spuštala naša kolona. Tukli su intenzivno, bez prestanka. Borci su pretrčavali tučeni prostor. Kosa je bila prekrivena leševima. Na polomljenom drveću visili su delovi iskidanih ljudskih tela: ruke, noge, kao i komadi konjskih telesa. Sve je bilo crveno, poliveno krvlju. Ali to je bio jedini put kojim se moglo sići do Pive, jer su vertikalne strmine i litice krečnjaka sprečavale drugi pravac prilaska mostu, a on je bio tesan i preko njega se moglo preći samo pojedinačno. Stvorio se pravi pakao. Nemački avioni su izviđali, nisko se spuštajući u kanjon, jer su znali da nemamo oružja kojim bismo ih uspešno tukli.

Oko podne, u trenutku najjače artiljeriske vatre, počele su »Štuke« da puštaju bombe. U klisuri je toliko urlalo da se više nisu mogle čuti pojedinačne eksplozije. Ljudi su prikupljali poslednju snagu da pređu reku i zakorače na Vučeve, koje se strmo dizalo iznad Pive.

Prebacivani su poslednji ranjenici. Jedna devojka prebijenih nogu, dozivala je svoju drugaricu na drugoj strani da je pričeka, da je ne ostavlja. U trenutku kada je sve ključalo kao u kotlu, na jednu strmu liticu iznad samog mosta uspeo se stari Seid Musić, kovač, koji je pošao u partizane sa svoje četvoro dece, i počeo punim glasom, kao da je na džamiji, da peva molitvu.

»Alah, Alah, Alah« — vikao je Seid. Artiljerija je gruvala. Piva se penušila. »Alah«, ponovo je dozivao Seid, kao da je alah negde tu, na susednoj litici, pa ne vidi i ništa ne čuje. Seid je kleknuo, metnuo ruke na lice i sad već šaputao svoju molitvu...

Prešli smo Pivu i zakoračili stazama koje vode na Vučeve. Milelo se. Više se išlo na kolenima i rukama nego uspravno. Nemci su pomerili dejstvo artiljerije i tukli Vučeve, koje je

stajalo vertikalno prema njima. Naše kolone su se povijale i polako odmicali.

Kasno popodne bili smo na vrhu Vučeva. Naiđoše »Savojce« i počeše kao kišu da prosipaju neke sitne bombe koje su tukle sve uglove. Od njih se nije moglo naći zaklona. U krugu jednog takvog snopa našao se u jednom momentu i drug Nurija Pozderac. Tu je bila i drugarica Safa Lotrić sa jednom grupom boraca. Nurija i Safa su ranjeni. Dva dana kasnije Nurija je podlegao ranama. Safa je i danas živa. Poneli smo Nuriju, pošto je bio nepokretan, i nastavili marš.

Kada smo izašli na vučevski plato, koji je bio pokriven bujnim livadama, nastavili smo prema Sutjesci. Neprijateljska avijacija je intenzivno tukla do kasno uveče. Sreli smo se sa nemačkim jedinicama koje su imale namjeru da osujete naš prelazak Pive. Morali smo odvojiti jedan deo boraca da se tuče sa njima i probija put bolnici, a drugi da zadržava Nemce koji su nas u stopu pratili. Bilo je to 10 juna.

Jedanaestog juna uveče bili smo na prevoju ispod Maglića, više Sutjeske. U toku noći i sutradan, potiskujući Nemce, ušli smo u kanjon Sutjeske. Celog dana smo se čarkali i prepucavali sa njima. Avioni nas nisu tukli. Nije nam bilo jasno zašto avijacija miruje. Konačno smo zaključili: »Mora da im je zagustilo na Istočnom frontu, pa su ih tamo poslali«. Tek kasnije smo shvatili da nisu mogli upotrebiti avione jer smo bili toliko izmešani sa Nemcima da bi tukući nas morali zahvatiti i svoje jedinice.

Dvanaestog juna u kanjonu Sutjeske održano je kratko savetovanje u štabu divizije o prelasku preko Sutjeske.

Saopštiše nam da su noćas imali vezu sa Vrhovnim štabom, da je grupa sa kojom je bio Vrhovni štab, probijajući se, naišla na jake nemačke formacije i vodila strahovito teške borbe, ali da je uspela da se probije i da je povukla za sobom veliki deo neprijateljskih snaga. Rekli su nam da su depešom obavestili Vrhovni štab da će se, zbog izuzetno teške situacije, teško moći probiti, ali da će, ukoliko ne uspemo, svi do poslednjeg poštено i junački izginuti. Na licima prisutnih jasno se videla svest o ozbiljnosti situacije i velika neizvesnost. Bio sam preokupiran mišljem da smo mnogo vremena izgubili zadržavajući se pod Durmitorom nagađajući koji je pravac najbolji za probijanje. Bi odlučeno da krenemo nekoliko kilometara niz kanjon i na određenome mestu, najpogodnijem za to, pregazimo Sutjesku. Pošto smo završili sastanak, drugovi iz štaba divizije ponudiše nas da nešto zajedno pojedemo. Bilo je čorbe od krompira, pa čak i po parčence hleba. Jedan kurir

odbi da primi. Reče da nije gladan. Drugi, koji je sedeo pored njega i završavao svoj obrok, nagovarao ga je da uzme i dâ njemu ako on već ne može. Prepirali su se. Ja sam čutao i činio se da ne vidim.

— Zašto, bre, danas, ovde, da uzmeš dve porcije, a drugi ni jednu? Bolje izadi na onu kosu i pogini. Budi čovek! Neću da tražim. Dosta ti je to što si pojeo.

Ovaj se okrenu, pogleda mene i ostale. Zaplaka se. Izvadi iz džepa parče hleba koje nije bio pojeo i ode kod kuvara da ga vrati. Kuvar odbi.

— Čuvaj, pa ćeš kasnije pojesti.

Ali on je navaljivao.

— Idi na posao — odbrusi mu kuvar. On se vrati i sede postiđen. Bio je mlad, nije imao više od 17—18 godina, smeđe kose, invalid u levu ruku.

Citavog dana smo očekivali da se sa Tjentišta, s one strane Sutjeske, pojavi Gligo Mandić sa svojim jedinicama i, kao što je bilo zamišljeno, napadne Nemce s leđa i tako nama otvori put za Bosnu. Međutim Gligo se nije pojavljivao. Vodio je teške borbe ceo dan sa Nemcima. Veće se približavalo. Trebalо je osigurati prelaz. Četvrti bataljon naše brigade dəbio je zadatak da odbaci Nemce sa kota odakle su mogli tući položaje gde je trebalo gaziti reku. Razvila se žestoka borba. Nemci su se uporno branili. Počela je kiša uz strašnu grmljavinu. Komandant divizije naredio je da se skupe svi topovi kojima raspolažemo i pomogne Četvrtom bataljonu. Dovučena su četiri topa i sva municija. Komandant Sava se popeo na jednu kosu i posmatrao borbu. Dao je ciljeve artiljercima i naredio da se otvori vatra. Pratio je dejstvo topova, vršio korekturu i kada su našli cili, komandovao je brzu paljbu. Ubrzo je utrošena sva municija. Nemci su bili odbačeni. Topovi su zakopani, pošto bez municije nisu pretstavljeni nikakvu vrednost, a nisu se mogli nositi dalje, jer kanjonom konji ne bi mogli da prođu.

Pokret je počeo još za dana. Celu noć, sve do zore, trajalo je prebacivanje jedinica kanjonom na vrlo kratkom otstojanju. Išlo se, padalo, potiskivalo, suljalo i opet ustajalo. Došli smo do gaza. Svuda je vladala tišina. Samo se katkad čuo zvezket oružja. Tek što smo prešli Sutjesku i počeli penjanje uz njenu levu, ne baš visoku obalu, obznani se zora svojim svežim rumenilom na Volujaku. Za nama je išla bolnica. Popeli smo se na obalu. Pred nama puče prostrana planinska livada. Pozadi nje gusta šuma. Na pragu je dan. Sve do šume je vidno. Tišina, pa neobično, kao da nije rat. Bataljoni su izlazili iz korita reke ne po nekom utvrđenom poretku, ali se znao pravac: preko

Tjentišta — pa dalje. Sve jedinice, po navici, žurile su prema šumi, a ona ih je podmuklo mamilila sebi. To muklo sporazumevanje najednom je raskinula uraganska vatra. Borci su se našli neposredno pred nemačkim mitraljezima. Zasuo ih je vreo čelični mlaz. Još se nije bilo sasvim razdanilo. Desilo se ono što je morallo da se dogodi. »Ura«, jurnuli su naši napred. Groktali su nemački mitraljezi, padali naši borci. Već su prvi zakoračili u šumu. Nastalo je gušanje. Nemci su se prebacivali u sledeće pripremljeno utvrđenje. Uz povike »ura« naši su i dalje nastupali kroz šumu.

Razvile su se odlučujuće borbe na Sutjesci. Nemci su otvorili koncentričnu vatru sa svih strana i uzvišica gde su na brzinu podigli svoje rovove i zaklone. Šuma je ječala. Mitraljezi su štektili. Front se sporo pomerao. Nemci su se povlačili iz zaklona u zaklon. Nije se znalo gde se nalaze naši, a gde neprijatelj. Bio sam sa jednom grupom boraca. Tek što smo zakoračili u šumu, među nas je tresnula jedna bacačka mina. Iz kolone je pala teško pogodena učiteljica Kaja, kojoj je bilo jedva 21 ili 22 godine. Pogodena je direktno u stomak. Bila je u besvesnom stanju, ali još živa. Tu je bio i njen otac, prota Jefstatije Karamatijević. Bilo je beznadežno. Nismo je mogli nositi. Rana je bila smrtonosna. Ceo stomak otvoren. Smestili smo je pod visoku bukvu. Prota se prekrsti, poljubi je u čelo, skide sa sebe mantiju i pokri je njome. Kroz plač prošaputa:

— Neka mi bog sačuva ono ostalo troje ako je negde ovde živo.

Krenuli smo napred. Kaja je ostala. Sutradan, kad su se dvojica drugova iz ove grupe vraćali, svratili su da vide šta je sa njom. Kad su prišli, bila je živa pa, valjda osećajući njihovo prisustvo, iako nije otvarala oči, jedva čujno izgovori: »Kaja«. Posle toga nije davala nikakve znake života. Oni su čekali još neko vreme pa su otišli.

S vremena na vreme čuli su se samo povici: »Napred, drugovi«. Dan je sve više osvajao, ali borba nije jenjavala. Postajala je čak sve žešća. Neprijatelju su stizala pojačanja. Napadao nas je i sa leđa. Prvo bolnicu, pošto se ona kretala sada za nama. Štab divizije nalazio se negde na sredini, a levo od njega štab naše brigade. Sa bataljonima se nije mogla držati čvršća veza. Svi kuriri koje smo poslali izginuli su. Niko se nije vratio.

Znali smo raspored bataljona. Na desnom krilu nalazio se Četvrti bataljon, ispred nas Drugi, a između njih Prvi i Doplunski bataljon. Na krajnjem levom krilu nalazio se Peti bataljon. Tamo, na pravcu Petog bataljona, besnela je ogorčena

borba. Već je deset sati. Stiže kurir iz Prvog bataljona sa izveštajem: »Poginuo je komesar brigade Boža Miletić, teško je ranjen zamenik komandanta bataljona Halil Hadžimurtezić, mnogo je boraca izginulo i ranjeno. Desno od nas nalazi se Četvrti bataljon. Vodi se borba, ali Nemci su se jako utvrdili. Javićemo ishod borbe.«

Naiđoše drugovi iz politodela brigade, koji su obilazeći jedinice natrapali na naš štab.

— Šta ima novo, pitamo.

— Teško, odgovaraju oni šapatom. Valjda znate.

— Ne znamo. Ako šta znate, recite.

— Pa, eto, nemamo šta dobro da kažemo, poginuo je komandant Sava. Situacija je teška, šapatom izgovori Mirko i sede. Tek što je seo, jedno zrno prođe mu ispred kolena uzdigнуте noge i zabi se u zemlju.

— Nemci idu u stopu za nama, nastavi on, već su prešli reku i napali bolnicu. Tamo se našao vod koji štiti bolnicu. Nemci su ga uništili. Probili se do bolnice i izvršili pokolj. Nešto ranjenika što je bilo pokretno izvuklo se, izmešalo se sa borcima i već su na položajima. Neki su se čak probili i otišli daleko napred. Pojedini će proći i tamo gde se ne mogu probiti jedinice, jer se provlače u malim grupama pa ih neprijatelj ne primeće. Kad prođu vatrenu liniju ispred nas, biće lakše. Tu, baš ispred one kose, desila se teška scena. Među teškim ranjenicima nalazila se i Dušanka Ivović, učenica VI razreda gimnazije, kojoj je bila prebijena noga. Nosili su je neki drugovi pa zastali, nisu mogli dalje. Nemci su kidisali. Nekoliko ranjenika koji su imali oružje prepucavali su se sa njima. Utom je naišao otac ranjene devojke, Dušan Ivović, učiteli, koji je pošao u borbu sa svoje troje dece. Znaju ga svi. Član je AVNOJ-a. Borci su se povlačili. Nemci su prilazili sve bliže. Mnogi ranjenici koji su imali oružje vršili su samoubistvo. Kada je ugledala oca, ranjena devojka je zavriskala i, znajući da je on ne može nositi, tražila da je ubije. Nije imala oružja kod sebe. Uzbuđen i uplašen, otac nije znao šta da radi. Devojka je molila: »Ubij me, tata, nemoj me ostavljati da me zlostavljam«. Dušan se lomio. Devojka je uporno molila. Nesrećni otac pokušavao je da se odvoji, da ode. Devojka je i dalje molila, a on se lomio. Zatim se mašio za kuburu i počeo da vadi revolver. Utom je priskočio komesar čete jednog hercegovačkog bataljona. »Idi ti, druže, napred sa ostalima, ja ću ostati sa ranjenicom. Videću šta ću. Nešto moram učiniti. Idi ti samo. Moraš ići«. Dušan se okrenuo, pogledao dete i slomljen zašao u šumu. Komesar je ostao, tukao se i poginuo.

Dok je Mirko pričao, stiže komesar čete Prvog bataljona Slobodan Tuzlić Butum, student Beogradskog univerziteta, koji je još od početka bio sa Zlatarcima, a jedno vreme služio kao kurir Glavnog štaba za Sandžak za vezu sa Vrhovnim štabom.

— Zlatarci pitaju da li mogu da se rokiraju malo levo.

— Šta ja znam kako je njima. Neka se rokiraju ako je bolje, samo neka ne gube dodir sa neprijateljem — povika načelnik štaba Žarko Vidović i nastavi: Ali, čekaj, baš dobro što si došao. Ja tebe odavno znam kao odličnog kurira. Idi do Četvrtog bataljona, predaj im naređenje i donesi izveštaj. Evo ti, pročitaj. Ako budeš morao da ga uništiš, da im bar možeš ispričati. Pazi kako ideš, svi nam kuriri izgiboše.

Utom stiže i komesar Drugog bataljona:

— Drugovi, šta da se radi? U mom bataljonu od 110 ljudi ostalo svega 60, sve izgibe.

— Šta možeš, ostani gde si. Naredili smo Četvrtom bataljonu da podiđe i napadne one kose sa kojih tuku tvoje, pa ukoliko ih oni likvidiraju, ići ćemo napred do nove kose i novih bunkera, ako ih još ima, ali ne verujem. Nema valjda ni ovih Nemaca više nego što ih je.

Potraja neko vreme. Poče artiljeriska vatра. Nismo mogli ustanoviti odakle tuku, ali su detonacije granata nekako neobično odjekivale.

— Kakva je ovo artiljerija, Momo, pitali smo zamenika komandanta. — Ti si oficir, stručnjak, valjda ćeš znati.

— Verovatno su ovo granate sa bojnim otrovima, reče on dosta ozbiljno.

— Celo vreme mi se strašno dremalo i pritiskivao me san.

— Da ovo nije posledica ovih tvojih otrova, Momo, te mi se ovako drema? zapitao sam ga smejući se.

— Ne, ne, drukčije se drema kada si otrovan, to su neki drugi uzroci, povika Moma. Svi se nasmejasmo.

— Utom mi pride rukovodilac politodela Dragoslav Đorđević Goša i reče šapatom:

— Druže, ti si partiski rukovodilac naše brigade. Situacija je veoma teška. Trebalо bi da Partija nešto uradi!

Ja sam ga začuđeno pogledao.

— Šta? Šta bi moglo i trebalo? Ja te ne razumem. Reci određeno šta misliš.

— Ne znam. Ni ja ne znam šta. Ne bih mogao ništa određeno da predložim, ali mi se čini da bi Partija... mogla... trebala...

— Možemo da razgovaramo i sa ostalim drugovima, da vidimo šta oni misle, ali mi se čini da mi sada ne možemo izmi-

sliti ništa što bi bilo bolje i pametnije od ovoga što sad činimo. Moramo se tući i to se sada, ovde, ne može ničim zameniti.

— Dobro, ništa. Ja sam o ovome razmišljaо idući iz Drugog bataljona, pa sam zato i rekao. Ne znam, ne insistiram više. Ostavimo to.

Utom se pojavi Butum. Išao je iskrivljen držeći se za levi kuk.

— Druže načelniče, ranjen sam, pa sam se morao vratiti. Nisam izvršio zadatak.

— Je li daleko Četvrti bataljon, jesi li video šta? Tuku li se oni? Gde si bio kad si ranjen?

— Bio sam sasvim blizu njih. I tamo se vodi žestoka borba. Nemci su me primetili, pripucaše i raniše me, evo ovde u kuk. Mogao sam otići i kod naših tamo, bili su mi bliži, ali se ipak odlučih da se vratim ovamo. Nisu oni baš mnogo daleko, iza one kose, ima još malo da se ide, ali nije mnogo daleko.

— Zaboga, brate, zašto nisi otišao k njima i predao naređenje? Oni verovatno ne znaju gde smo mi. Mogao si im reći, pa bi onda oni nekako nekoga poslali. Šta sada da radim, više nemam ni jednog kurira. Po kome da im pošaljem naređenje?

— govorio je načelnik.

— Ništa, druže načelniče, ja će ići ponovo.

— Kako ćeš sad ići tako ranjen, kako možeš?

— Mogu, mogu, polako će, ništa ne brini, reče Butum, diže se i ode.

Ćutali smo i gledali za Butumom. On se izgubi u šumi.

— Dobro bi bilo da se povežemo sa štabom Pete brigade i vidimo kakva je situacija kod njih, povika zamenik komandanta Moma.

— Pa ne bi bilo loše, dodade komandant.

— Podite vas dvojica. Pokazivao je na zamenika komandanta i zamenika komesara.

Oni se digoše i odoše. Borba je i dalje besnela. Bilo je podne. Malo kasnije stiže zamenik komesara sa Ivanom Milutinovićem.

— Moma nam pogibe, drugovi. Mene raniše, reče on. — Našli smo štab Pete. Kod njih je slična situacija. Tamo je bio i drug Ivan. Dogovorili smo se da i dalje nastavimo borbu i ne dopustimo Nemcima da izlaze iz utvrđenja. Izgleda da se naš Peti bataljon probio. Poslali smo kurire da uhvate vezu sa njim i izvide teren pa, ako se mogne, da nastavimo prebacivanje — jedinicu po jedinicu.

U toku razgovora stiže i Butum. Stade pred načelnika štaba, pozdravi ga i reče:

— Druže načelniče, izvršio sam zadatak. Predao sam naređenje, i evo doneo sam izveštaj.

Pruži papir. Načelnik otpozdravi. Butum se iznače dva koraka natrag i pade kao pokošen. Mi pritrčasmo. Bio je mrtav.

— Da ga ne pogodi sad, povika neko.

Pregledasmo ga. Bio je samo jednom pogoden u kuk. Žarko ustade i pozdravi mrtvog borca. Ustali smo i mi ostali. Skidosmo kape. Bolničar Radoš se prekrsti.

— Bože, svi izgiboše, zarida Radoš padajući na kolena pored mrtvog Butuma. Gledali smo se i čutali. U izveštaju koji je Butum doneo, koliko se sećam, pisalo je:

»Naš bataljon od prelaska reke vodi borbu sa neprijateljem. Između 9 i 10 sati, kada su neprijatelji dovukli nove snage i počeli napadati na našu bolnicu, mi smo ovde ostavili samo jednu četu, a ostalim snagama napali smo Nemce da bismo zaštitili bolnicu. U toj borbi poginuli su komandant bataljona Milovan Peković, zamenik komandanta Lale Vuksanović i zamenik političkog komesara Strunjo Bulatović. Izginula je i većina boraca. Nemci su prodrli i poubijali većinu ranjenika i bolesnika koji su bili nepokretni. Prema tome, na ovom položaju nalazi se samo jedna četa, nemamo više bataljona.

Zamenjuje po svojoj inicijativi poginulog komandanta, komandir čete, R. Rakočević«

Ostaci 4-og bataljona primili su naređenje koje im je predao Butum. Krenuli su na izvršenje zadatka. Nečuino su podišli kosu i našli se iznenada za neprijateljevim leđima. Nastao je strašan prasak. Jasno su se čule eksplozije ručnih bombi. Nemačka utvrđenja na toj kosi likvidirana su. Delovi 4-og bataljona spojili su se sa 2-gim bataljom.

Stigla su dva kurira sa izveštajem u kome je stajalo: »Izvršili smo zadatak, likvidirali smo nemačka utvrđenja, ovladali kosama i spojili se sa Drugim bataljom. U ovoj borbi imali smo nekoliko mrtvih i ranjenih boraca.«

Kuriri su nam ispričali kako se razvijala borba koju su vodili za pomenute kose: »Borci naše čete krenuli su sa ciljem da zauzmu kose. Iz krajnjeg utvrđenja, koje smo hteli da zabiđemo, primetili su nas Nemci i otvorili vatru. Naši borci su zastali, nije se moglo proći. Podelili smo se u dve grupe. Grupa levo pošla je pravo na bunker. Drugarica Desa Bulatović priskočila je i ubacila dve bombe u utvrđenje. Nemački mitraljezi su umukli. Desa je ušla u utvrđenje, i dok smo tukli susedne

bunkere, ona se pojavi na ivici utvrđenja. Zove nas. Obukla nov nemački šinjel, preko grudi joj je nemački šmajser, u jednoj ruci »valter«, a u drugoj velika čokolada. Pošla je prema nama. Hramala je na levu nogu. Iz cokule je tekla krv. Bila je ranjena. Ostali bunkerji bili su lako likvidirani».

Činilo se kao da se situacija nešto popravila. Međutim, nekoliko stotina metara dalje naišli smo na prostor koji je bio tučen iz više pravaca. Napred se nije moglo.

Komandant brigade Velimir Jakić sumirao je upravo prispele izveštaje iz bataljona. Kad je završio, podneo je ovakav raport Ivanu Milutinoviću:

— Druže Milutinoviću, član si Vrhovnog štaba, ja sam još vojnik — komandant brigade, hoću da ti predam raport.

Ivan otpozdravi. Velimir nastavi:

— Stanje u našoj brigadi je neredovno i teško. Poginuli su nam: politički komesar brigade, zamenik komandanta brigade, ranjen je zamenik komesara brigade. Poginuo je komandant Četvrtog bataljona, zamenik komesara Petog bataljona, šest komandira i osam komesara četa.

- U Prvom bataljonu od 140 boraca poginulo je 70.
- U Drugom bataljonu od 110 boraca poginulo je 50.
- U Četvrtom bataljonu od 200 boraca poginulo je 120.
- U Petom bataljonu od 170 boraca poginulo je 60 ljudi.
- U Dopunskom bataljonu od 80 boraca poginulo je 20.

Prema tome, od ukupno 700 boraca koliko je imala naša brigada kada je ušla u ovu borbu poginulo je 320. Ranjeno je mnogo, ne znam koliko.

— Druže Milutinoviću, naša brigada je časno vršeći svoju vojničku i patriotsku dužnost izgubila više od polovine svojih boraca. Reci, druže Milutinoviću, da je naša brigada na svojim položajima i da će tu ostati. Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Voja LEKOVIC

U JURIŠU NA KREKOVE

okušaću da evociram neke događaje iz borbi od Durmitora do mesta proboga na Sutjesci jedne nove jedinice formirane u Trećoj proleterskoj (sandžačkoj) brigadi, zaštitnici Treće divizije.

Kada se Treća divizija našla na Pivskoj Planini dalo se zaključiti da se radi o teškoj situaciji i da divizija pokušava naći izlaz iz nje.

U selu Crna Gora, ispod Durmitora, na desnoj obali Sušice topovski vod Treće proleterske (sandžačke) brigade (dva topa: »Protivkolac« i »Pito«) dobio je za relativno kratko vreme četiri uzastopna naređenja, pri čemu je svako protivrečilo prethodnom. Prvo naređenje bilo je: zakopati topove i dobro zamaskirati mesto gde su zakopani; drugo: izvaditi zakopane topove i spremiti se za pokret; treće: opet zakopati topove, i, najzad, četvrto naređenje — izvaditi zakopane topove i krenuti preko r. Sušice u pravcu Rudina. To je bila posledica veoma teške situacije u kojoj su se naše jedinice nalazile, njenog brzog menjanja, kao i nedostatka sredstava za prikupljanje podataka o neprijatelju i međusobno obaveštavanje naših starešina.

Takva je situacija uslovila i naređenja inžinjeriskom vodu brigade. Po prvom se morao spustiti niz obalu Sušice na Taru da bi na njoj napravio skelu za prebacivanje na desnu obalu ove reke. Po drugom je iste noći povraćen i upućen preko Sušice na Rudine gde je od delegata Vrhovnog štaba, koji je u to vreme bio sa Trećom divizijom, dobio zadatak da negde iznad Šćepan-Polja napravi skelu na Tari. No, i ovo je naređenje

bilo ubrzo izmenjeno. Novi zadatak voda, koji će se i izvršiti, bio je da sa desetak pozadinskih radnika opravi i pojača most preko Pive kod Kruševa sagrađen na brzu ruku uzvodno od prvobitnog mosta koji je srušila neprijateljska avijacija i artillerija. Vod se odmah uputio u tom pravcu i, na Rudinama, gde put skreće ka Gornjem Kruševu, naišao je na kolibu pokrivenu dugačkim i dosta jakim daskama. Poskidao je ove daske, potovario na konje i počeo se spuštati u kanjon Pive. Daske su se zadnjim delovima vukle po zemlji zapinjući čas desno čas levo po teško prolaznoj pešačkoj stazi, koja je prosečala visoke i strmenite stene.

Teški su prizori na koje su nailazili borci na ovom kratkom putu. Na samom početku puta s desne strane, jedna grupa drugova i drugarica obolelih od tifusa naložila je nekoliko vatri i oko njih su sedeli, ležali, pekli meso i žagorili svi u glas. Teško je bilo razumeti šta govore i šta hoće. Kad je inžineriski vod naišao pored njih gledali su unezvereno, vičući: »Kud bežite kukavice, zašto nas ostavljate?« itd... Druga grupa obolelih od tifusa stvorila je užasnu graju, napravila se čitava lesa od ljudskih tela. Optimali su se oko praznih porcija i nekih čebadi. Čebad, čija je svojina u tom momentu postala sporna, vukao je svaki na svoju stranu. Nas, koji smo sve ovo posmatrali, duboko je potresla njihova sudsrbina.

Inžineriski vod je žurio ka mostu, čije su se konture nazirale duboko u dnu kanjona. Celim putem delovi jedinica koje su se spuštale ka reci, kao i sam vod, bili su izloženi jakoj artiljeriskoj vatri iz rejona Šćepan-Polja. Kod mosta smo stigli u sumrak. Noć je bila tamna te se nije moglo ništa raditi. Kiša je bez prestanka romanjala, a sve više jedinica se spušтало sa Rudina ka mostu. Rano izjutra pristupilo se popravci mosta. Za celo vreme te popravke jedinice su prelazile preko mosta obazrivo i polako. Opterećenje je raslo, jer su preko mosta prelazili ne samo borci već i natovareni konji i mazge, kao i stoka koju su jedinice vodile za klanje. Stoga je most nekoliko puta morao biti ojačavan i popravljen. Usled nesigurne podloge, morali smo ga vezati sa obe strane za debelo drveće, da se pri prelasku stoke ne bi svalio u nabujalu reku. Sa njega su u nekoliko mahova padali konji i mazge sa svojim tovarima. Žedne mazge su kao lude srljale da se napiju vode i tako otežavale normalan prelazak.

Inače nesiguran, ovaj prelaz je bio celog dana izložen bombardovanju neprijateljske avijacije; no ipak je poslužio da i poslednji ranjenici i jedinice pređu preko njega. Najzad, po prelasku poslednjih jedinica sa ranjenicima, 10. junā oko 18 ča-

sova, srušili smo ga na očigled neprijatelja koji nam je već bio za petama.

Pred samo rušenje mosta na desnoj obali reke su se našla dvadeset i tri mrtva druga, koji su kao teški ranjenici ili tifusari, ne uspevši da se prebace, pomrli savladani od rana i teških bolesti. Naređeno je da se njihovi leševi, kad se već ne mogu zakopati, spuste u nabujalu reku. Tako se moralo i učiniti. Iako teška srca, predali smo ih Pivi.

Penjanje na Vučevu nije prestajalo u toku čitavog dana. Poslednji delovi Treće proleterske brigade, ranjenika i delovi još nekih jedinica, stizali su pod zaštitom mraka u toku cele noći. Za čitavo to vreme neprijateljski topovi su sa desne strane kanjona Pive i sa Šćepan-Polja razornim granatama pogađali strmi put za Vučevu.

Po izlasku iz kanjona Pive, na početku zaravnih Vučeva, čitavi bataljoni su popadali i ospalji, savladani strašnim umorom usled neprestanih borbi i neprospavanih proteklih noći. U rasvit se morao pretraživati svaki žbun da neki ne ostane.

Pokret preko Vučeva u pravcu Mrkalj-Klada bio je celog 11 juna praćen bombardovanjem i mitralijiranjem neprijateljske avijacije. Fašisti su navaljivali od Mratinja, Maglića i Volujka da nam presekut put, iako su na tom sektoru naše jedinice davale najžilaviji otpor. Sada nam je svima bilo jasno da treba žuriti napred i da se više niko ne dvoumi kuda će se i u kom pravcu probijati Treća divizija kao celina.

U ovoj situaciji se trebalo osloboditi mnogih tereta. Zato je 12 juna u Perućici uoči samog proboja naređeno bataljonima Treće (sandžačke) proleterske brigade da rasformiraju bataljonske i brigadne komore, i radne, inžineriske i topovske vodove brigade. Tako je topovski vod sahranio svoje topove, otisnuvši ih u niz stene u korito Sutjeske. Posle izbacivanja poslednjih metaka sa Dragoš-Sedla oni su nam inače postali nepotrebni. U jednoj vreći rasformirane brigadne komore bilo je oko 50 kilograma ječma, što je pretstavljalо poslednju rezervu za ranjene i do kraja iznemogle drugove, ali se dotada nije našlo vremena da se ječam samelje. Mnogi drugovi prilazili su vreći i uzimali nekoliko šaka ječma u džep, što će im biti hrana za nekoliko nastupajućih dana. Iako nismo u potpunosti poznavali situaciju, sve ono što se preduzimalo, a naročito često menjanje naređenja, nagoveštavalo je najteže dane.

Ljudstvo iz rasformiranih prištapskih jedinica i nekoliko desetina ljudi koji su iz pozadine otstupili sa zaštitnicom Treće

proleterske, skupljeno je u *novu jedinicu* Treće brigade. Ova jedinica, formirana 12 juna u šumi Perućici, između Mrkalj-Klada, Dragoš-Sedla i Sutjeske, dobila je zadatak koji je trebalo izvršiti noću 12/13 juna.

Naređeno mi je da je te noći povedem u proboj. Nije dat precizan zadatak. Kako nije imala određen naziv i numeraciju, u šali smo je nazvali »udarni bataljon«. U njoj je bilo dosta neiskusne omladine, žena i boraca još nedovoljno oporavljenih posle ranjavanja i drugih bolesti, kao i starijih ljudi iz pozadine i prištapskih jedinica. Zbog toga je zovemo i *novom jedinicom* iako bi se po broju ljudi mogla nazvati *novi bataljon*. No, da ne bismo unosili zabunu, za one koji pišu istoriju zovemo je *Nova jedinica* Treće sandžačke brigade. Rukovodstvo je uzeto od raspoloživog ljudstva koje se našlo na licu mesta. Jedinica je pri formiranju brojala oko 120 boraca. U toku priprema za pokret i kasnije narasla je na 150 boraca. Naoružanje je bilo vrlo slabo, a za zadatak kakav je pretstojao sledeće noći jedinicama Treće divizije, gotovo nikakvo. Od pušaka sa kojima se raspolagalo većina ih je bila izvađena iz komore. One su bile prikupljene od izginulih boraca, ili su služile pozadinskim radnicima za samoodbranu. Imala je samo jedan puškomitrailjez »Brno«, poneku ručnu bombu i malo municije.

U prvi sumrak kolona *Nove jedinice* počela se spuštati sa ranjenicima preko Dragoš-Sedla ka Tjentištu. Spuštali smo se ka Sutjesci niz strmu vododerinu koja je nekad, valjda, služila za otiskivanje građe. Put koji vodi ka s. Popovom Mostu bio je presečen u toku dana i posednut od nemačkih jedinica na Kikaluu (k 1349). Noć je bila tamna, a strmi teren pretvorio se u reku od blata, što je još više zamaralo ionako izmučene i gladne borce, a pogotovo ranjenike. I pored svega kolona se spuštala disciplinovano. Nadošla Sutjeska bila je hladna i brza kako to samo može biti planinska reka. Trebalo je pregaziti i na levoj obali stupiti u otsudnu borbu za proboj obruča, koji se sve više stezao. Nemci su bili za petama, a pred nama takođe neprijateljske snage koje je trebalo savladati. One su uspele 12 juna da divizijski presek sve puteve ka glavnim snagama. Neprijatelj je obruč oko otsečene Treće divizije sve više stezao. Posednuti su Kikalo i Košur (k 787) selo Krekovi i podnožje Ozrena. Položaj neprijatelja protezao se dalje ka levoj obali Sutjeske.

Nazirala se zora a kolona novoformirane jedinice svojim čelom zagazila je u Sutjesku. Kako je u ovoj jedinici bilo dosta omladine i žena, koji su sa svojima otstupili sa terena, nastao je vrisak i povici. Plahovita i hladna Sutjeska nosila je ispod nogu i kamenje. Svojim besom i hladnoćom naterala je izmu-

čene borce da se pohvataju za ruke i da jedni druge izvlače na levu obalu.

Na samoj obali nije bilo borbi. Ni usput. Tišina je svuda. Najedanput desno, između nas i Košura, otvori se uraganska vatra iz pešadiskog naoružanja i ručnih bombi. Nova jedinica se bez komande razvila u strelce i pojurila napred u pravcu Ozrena. Ispred nas isprečiše se uređeni neprijateljski položaji, brižljivo maskirani, nevidljivi i za najbolje oko, a pogotovu kad još nije bilo potpuno svanulo. Neprijatelj je čekao u svojim sigurnim i dobro maskiranim rovovima i dočekao nas gustom vatrom ručnih bombi i pešadiskog naoružanja. Po svanuću poče dejstvovati i neprijateljska artiljerija, bacači i avijacija. Poneko iz neprijateljskih rovova na naše povike odgovarao je grdnjama i pretnjama iskvarenim rečima srpskohrvatskog jezika, a s vremena na vreme su nas zvali: »Ajde vamo, golje« ... itd.

Prvi okršaj proredio je naše redove. Nastala je mučna situacija. Ovde se u punoj meri odrazilo slabo naoružanje i nedostatak ručnih bombi i municije. Pored toga, jedinica nije bila ni organizacijski čvrsta, bez dovoljno kadra itd. Posle prvog žestokog okršaja, rvanje je nastavljeno naletima naših jedinica u pravcu sela Krekova, gde je bio sektor glavnog pravca probaja. To je trajalo skoro do dvanaest časova. Malaksalost na našoj strani osećala se sve više.

Posle prvog naleta na pravcu Krekova našao se i Prvi (zlatarski) bataljon. On je pokušao da probije neprijateljske položaje, ali je i taj napad ostao samo pokušaj. Od njega nas je na desnom krilu odvajala samo mala pošumljena udolina, na koju se nastavljao livadak u pravcu Ozrena. Osećala se teška situacija, nastalo je očevidno upinjanje poslednjih snaga u probaju, komešanje, žagor i povici. Poznajem već glasove skoro svakog borca. Nataša Stevović zove Kaju Karamatijević, da previjaju ranjenike, a ona je već bila poginula. Natašin glas ubrzo je umukao ... i ona je smrtno presečena »šarcem«. Avijacija sve više besni i topovske granate mešaju se sa strahovitim odjecima avionskih bombi i zvucima njihovih motora. Ne može se dalje. Oko mene nalazi se samo nekoliko boraca i jedini puškomitraljezac koga je ova jedinica imala. Prilegao sam pored njega i preostalih boraca i počesmo svađu sa faštima koji su se nalazili u rovovima. Njihova vatra prikovala nas je za zemlju, gusta sitna šuma štitila nas je samo od oka, a ručne bombe, većinom »kačamaši« (borci su ih zvali tako jer su imale ručku), padale su oko nas.

Desno od nas livadak ali preko njega niko ne može preći, a ko bi pokušao »šarci« bi ga odmah zaustavili. Iznad samog

livatka pružao se nemački rov koji se nije primećivao jer je brižljivo maskiran. Sa nekoliko boraca i mitraljescem našli smo se u visini neprijateljskog rova i nismo ga primećivali sve dok se jedan neprijateljski vojnik nije podigao, valjda se osećao nesigurnim, i počeo da produbljuje svoj rov. Dvojica smo ga »po komandi« nanišanili i oborili preko grudobrana. Osećao sam potrebu da izvestim štab brigade o situaciji na svom otseku... da se ne može dalje. Borce sam ostavio na tom mestu, a nemajući kurira vratio sam se nazad i na 50 metara od toga mesta sreo Žarka Vidovića, načelnika štaba brigade i zamenika komesara brigade Voju Lekovića. Izvestio sam ih i vratio se ponovo kod svojih boraca.

Levo od nas je 2 pljevaljski bataljon. Pošao sam kod komandanta bataljona Miloša Vučkovića, da bismo se dogovorili za dalji rad. I tamo ista situacija. On se sa nekoliko boraca pribio uz nemačke rovove. Pružio mi je ceduljicu na kojoj je komandant brigade Velimir Jakić pisao svojom rukom da se treba po delovima probijati. Vrlo dobro se sećam te ceduljice jer mi se duboko u pamćenje urezala. Sa svojim borcima povukao sam se nešto unazad na jedan pošumljeni brežuljak gde smo našli oko 50 boraca i rukovodilaca iz naše brigade i crnogorskih jedinica. Ovde se rešavalо kuda se probiti, gde se ponovo zaleteti — određivane su bombaške grupe. Tisovo Brdo (k. 1379) bilo je jedini izlaz, tamo je u toku noći orijentisan 5 bataljon Treće sandžačke brigade. Po tome što se ne čuje borba i što avijacija bombarduje Tisovo Brdo (k. 1379) zaključio sam da tamo nema neprijatelja ili je očišćen.

Prošlo je tek 10—15 minuta otkako smo došli kod ove grupe boraca, dok odjednom pet naoružanih Nemaca iz guste šume izbiše pravo na nas. Kad su nas videli očito su bili zbumeni. Neko je povikao: »Nemci! Jurnuli smo prema njima sa puškama na »gotovs«. Jedna drugarica, kasnije su mi rekli da je bila iz nekog crnogorskog bataljona, kao najbliža, pojurila je k njima sa puškom u ruci. Nemci su je rafalom iz mašinke presekli i dali se u bekstvo kroz gustu šumu u pravcu Tisovog Brda. U poteri za njima dvojicu smo uhvatili žive na steni nedaleko od brega na kome smo malopre bili. Na naš poziv digli su ruke i predali se. Možda ih ne bi ni primetili da sa stene nisu padale bombe na drugove koji su ispod nje prolazili. U tom zaletu prihvatali smo se Tisovog Brda, gde nije bilo organizovanih neprijateljskih položaja, sem što su pojedine grupe vojnika bile zamaskirane po šumi. Izgleda da su po tim gnezdima bili raspoređeni snajperisti, jer su po izlasku na jednu malu zaravan mnogi drugovi izginuli od njihovih pogodaka.

Između tih gnezda na zapadnoj strani Tisovog Brda naišli smo na dva borca obolela od tifusa, koji su, ako su znali reći, ostali tu pre nekoliko dana iza svoje jedinice. Sedeli su u visokoj travi i strugali neke kosti i to im je bila jedina hrana mešana sa srijemušom i mladim bukovim listom. Vode nisu imali ali nam rekoše da ližu jutarnju rosu sa trave. Kad smo ih upitali: »Ima li ovde Švaba?« hladnokrvno su odgovorili: »Nešto gore puca...« Bili su potpuno indiferentni prema svemu što se oko njih zbivalo. Rekli su nam da je jedna naša jedinica ovuda prošla u jutarnjim časovima. Prepostavio sam da je to bio 5 bataljon Treće brigade, ali nikakvih drugih tragova nije bilo. Kasnije je utvrđeno da se ceo bataljon tim pravcem probio. Malo dalje sukobimo se sa grupom neprijateljskih vojnika što je, po svemu sudeći, bila neka patrola. Tu u blizini nađosmo na jednog gorostasnog mladića koji je ležao mrtav sa znacima komandira naše čete na rukavima.

Oko dvanaest časova nije bilo nikakvog izgleda za organizovan probaj. Nije bilo bataljona, pa ni novoformirane jedinice. Ko zna ko je sve u ovu ćezimenu jedinicu te noći svrstan, jer je formirana pred samu noć, a u toku jedne i to vrlo teške noći nisu se mogli upoznati svi ljudi.

Te noći, 12/13 juna, nije bilo nikakve zaštitnice. Divizija je bila orijentisana na probaj, sve jedinice pa i svaki pojedinac bili su glavna udarna snaga za probaj, a u isto vreme zaštitnica velikog broja ranjenika i svojih vlastitih snaga. Posle više uzastopnih i neuspelih pokušaja probaja, pokušalo se na više načina izaći iz ove bezizlazne situacije. Probijanje je počelo na više strana ili, bolje rečeno, izvlačenje ko se kuda orijentisao.

Još u prvom naletu naših jedinica i kratke ali žestoke borbe proređeni su neki naši bataljoni do te mere, da se na njih više nije moglo mnogo računati i od ovoga momenta, može se reći, nestajalo je čitavih bataljona. U tom okrušaju poginuo je komandant divizije Sava Kovačević. Shvatajući težinu situacije u kojoj se našla njegova divizija sigurno je htio svojim ličnim primerom, što mu je bilo svojstveno u svim teškim situacijama, da održi moral jedinica i da svojim herojskim grudima probije uredene neprijateljske položaje. Ovoga puta, smrtno pogoden, pao je na čelu svoje divizije.

Ko zna koliko je posle toga formirano novih jedinica ravnih po broju boraca vodovima, četama pa i bataljonima, u nastojanju da se nađe izlaz. No formiranje novih jedinica nije više dolazilo po unapred utvrđenom planu. One su formirane sticajem okolnosti, a na čelo su im dolazili odlučniji borci ili preživeli rukovodioci. Nisu bile retke grupe na brzu ruku svrstanih

boraca, pod komandom svojih drugova, koje su se probijale i žurile tamo gde je pošao drug Tito sa glavnim snagama. Takve grupe probijale su se i drugim pravcima, prema tome kako se koja orijentisala u početku probijanja. Kad bi se ovo dalo nacrtati sigurno bi davalо sliku divergentnog probaja iz jednog malog kruga. Sličan primer teško bi se mogao naći u istoriji ratova.

U ovako teškoj situaciji bilo je tu i tamo subjektivnih slabosti o kojima se govori i koje se nisu mogle prikriti. One su se manifestovale na razne načine i u raznim momentima. Lično ih nisam mnogo osetio. No, te subjektivne slabosti utapaju se u bezbroj hrabrih podviga, u beskonačnu odanost, ljubav za svojim narodom i samopregor kojima malo ima ravna.

U situaciji u kojoj nije bilo nikakvih izgleda na organizovan proboj, pa čak ni na pojedinačno izvlačenje, nisu usamljeni primeri izražavanja ljubavi i neograničenog poverenja prema Partiji i drugu Titu. Zar nije ispunjen heroizmom i mržnjom prema neprijatelju, drug koji slomljenih nogu moli drugove: »Teško sam ranjen, ostajem ovde, napunite mi pušku«. Zar nije težak prizor kad kći Dušana Ivovića, našeg starog druga i borca, poslednji put vidi svoga oca i moli ga da je ubije, jer je teško ranjena. Otac je gleda i ne može da ubije svoje dete, već je ljubi i ostavlja. On nastavlja put u neizvesnost po vlastiti život, ali sa verom u konačnu pobedu. Teško ranjena omladinka od 16—17 godina bodri svoje drugove: »Borite se, drugovi, ja dalje ne mogu, neka me ovde, ovde ću umreti, samo mi napunite pušku«. itd., itd. Veliki je bio broj takvih heroja.

Čedomir DRULOVIC

eposredno pred Petu neprijateljsku ofanzivu Sedma brigada bila je najmalobrojnija i najiznurenija jedinica Sedme banijske udarne divizije. Njeni borci i starješine ubrajani su u one hajlige boraca iscrpenih pjegavim tifusom o kojima i drug Tito govori u svojim djelima kad daje ocjenu o našoj najtežoj ofanzivi. Stoga, da bi se stekla približna slaka o ovoj jedinici u Petoj ofanzivi, potrebno je sagledati njenu ulogu u prethodnoj Četvrtoj ofanzivi i neposredno poslije nje.

U Četvrtoj ofanzivi brigada je izvršila sve postavljene zadatke. Ona je stekla ratnu slavu u borbama na Baniji, Ripačkom Klancu i Oštrelju u Bosanskoj Krajini. Na Pidrišu ispod Kobile vodila je jedanaest dana i noći tešku borbu, nije dala neprijatelju da prodre u Prozorsku kotlinu u kojoj se nalazilo 4.000 ranjenika Narodnooslobodilačke vojske. Na 1.200 dobro naoružanih boraca brigade, koja zasluženo nosi ime legendarnog banijskog heroja Vasilja Gaćeše, kidisali su, na čitavom putu do Neretve, dijelovi iz tri neprijateljske divizije: 369 »Vražje«, 7 SS i 717 divizije. Neprijateljski vojnici su se smjenjivali u jurišima na brigadu. Međutim uzmicanja nije bilo. Tek kada je obezbijedeno potrebno vrijeme za protivnapad Operativne grupe, Sedma brigada je smijenjena u namjeri da se odmori bar dva-tri dana. Ali, ratni uslovi to nisu dozvolili. Čim se brigada spustila u dolinu rijeke Rame, Vrhovni komandant, drug Tito, koji se tada nalazio u mlinu na rijeci, naredio je brigadi da spriječi četničke snage da ne upadnu u nezaštićenu Jablanicu.

U okuci Neretve, na pravcu nastupanja Operativne grupe, nalazile su se četničke snage. Iz štaba divizije primili smo naređenje da brigada nastupa pravcem sela: Djevor, Jasle, sjeverne padine Velikog Prenja, Gornje Zimlje, Nevesinjsko Polje, Kifino Selo. Uz naređenje smo primili i pismo komesara divizije da ponovo raspalimo ustanak u Hercegovini u mjestima kuda budemo prolazili.

Brigada je na Velikom Prenju naišla na nesavladljive prirodne prepreke a bile su tu i četničke snage koje su je zadržale. Njoj je, poslije izvještaja štabu Sedme divizije o situaciji na našem pravcu, naređeno da krene na Gradac, Krstac, Bjelu, Glavatićevo (gornji tok Neretve). Na tome pravcu, širokom najviše 8, a dubokom do 40 kilometara, kretale su se sve snage Operativne grupe. Jednu od tih mnogobrojnih kolona činila je i naša brigada.

Umor i glad su nas iscrpivali, osobito poslije Prozora. Ljudi su kopali repu ispod snijega da utole glad. Izmiješali su se zdravi i bolesni. Bili smo preopterećeni, jer smo po naređenju štaba divizije predali tovarne konje da prenose bolesnike. Kazane smo uprtili na leđa. Iscrpene borce i starješine kosio je pjegavac, koji nas je još iz Bosne kao senka pratio. Bili smo pri kraju snaga kada smo stigli u selo Grušće. Te noći sve je zaspalo — ljudi i stoka — teškim snom.

Raštrkano hercegovačko selo Grušće, u podnožju vrletne, teško prohodne planine Visočice, u koju uviru dvije seoske staze, ostaće stalno u sjećanju borcima i starješinama brigade. Tu nas je neprijatelj broj dva, pjegavi tifus, takoreći sve propustio kroz svoje »ruke«. Iznurio nas je, uništio dosta boraca i starješina. To nam je padalo mnogo teže nego kada su ljudi gnuli u borbi. Bilo je dana kada se u bataljonu nije moglo naći desetak boraca sposobnih za borbene zadatke. Ni oružje nije imao ko nositi. U bataljonima su formirane ambulante za rekonvalescente. Teške bolesnike slali smo u Centralnu bolnicu. Mjesec dana u Grušću proteklo nam je u oporavljanju, u nadi da ćemo kao brigada ponovo, sa ostalim jedinicama naše divizije, prijeći na zadatke.

Kada smo 22 aprila napustili Grušće i svrstani u dvije kolone krenuli u dva suprotna pravca, osjećao se miris proljeća. Sa kolonom preboljelih tifusara 1 bataljona išao je prema selu Romani još uvijek rekonvalescentni tifusar, komandant brigade Nina Maraković,¹ dok smo sa kolonom »zdravih« boraca i starješina 2 i 3 bataljona išli Mićun Pavlović, načelnik štaba divizije,

¹ Rođen je 13. oktobra 1912. godine u Kostajnici, Sisak, Hrvatska. Student. Član KPJ od pre rata. U Narodnooslobodilačku borbu stupio 1941. godine. Poginuo je 13. juna 1943. u selu Rataju. Za narodnog heroja proglašen je 6. jula 1943.

zatim intendant brigade, drugarica Kaja iz politodjela i ja. Oružje boraca i starješina koji su izbačeni iz stroja nošeno je na seoskim konjima. Cilj nam je bio da po selima planine Visočice oduzmemo oružje od seljaka (muslimana i Srba) — pripadnika ili simpatizera milicije ili četnika, koji su pripucavali na naše bolesne drugove dok smo se nalazili na tome terenu, i da ih za te ispade kaznimo (pojedinačno) oduzimajući im tovarnu stoku i hranu. Obišavši sela Dubovčane, Blace, Čukoviće, Lukomir, Bobovicu, Tušila i Ljutu, sa sjeveristočne strane Visočice, spustili smo se na komunikaciju u selu Romanu (na pravcu Nevesinje — Kalinovik). Tu smo se poslije šest dana sreli sa našom kolonom od koje smo se rastali u Grušću. Susret je bio srdačan. Dvadeset pet konja i nešto hrane koju smo prikupili bili su dragocjeni za brigadu.

Komandant Nina nam je saopštio da moramo smijeniti dijelove Osme brigade na položaju kod Uloga i Oblja, pošto je ona dobila zadatak da odmaršuje ka Konjskim Vodama. Prema tome raspoređeni smo na frontu prema Nevesinju. Tu smo saznali da se u Kalinoviku nalaze neki dijelovi Vrhovnog štaba sa drugom Mošom Pijade. Na ovim položajima smo praznovali i Prvi maj, doduše, skromno. Od Uloga je naletjeo avion i mitraljirao nas. Sjutradan, drugog maja, naše dijelove kod Uloga smijenili su dijelovi Desete hercegovačke brigade. Osjećali smo se sasvim s'gurni, iako je više strana pripucavalo. Odavno nismo u tolikom broju bili prikupljeni na tako malom prostoru. Održavali smo vezu sa komandom mjesta iz Uloga, obavještavajući se o neprijatelju, o hrani i tovarnim grlima. To su za nas bili važni podaci. U isto vrijeme obezbjeđivali smo se patrolama sa svih strana. One prema Bjelemiću sukobile su se sa neprijateljem. Pošto su potisnuli našu patrolu, četnici su se popeli na čuke s one strane Neretve. Mi smo im odgovorili vatrom.

Kada je ubrzo poslije toga Deseta hercegovačka brigada povučena sa položaja kod Uloga i upućena na nove zadatke, ostali smo sami u zaštitnici. Padala je krupna majska kiša i natapala nam oskudnu odjeću. Naročito su se loše osjećali oni koji su tek preboljeli tifus. S vremenskim nepogodama miješalo se pripucavanje neprijatelja. Iste večeri brigada je zauzela položaje u rejonu Kalinovika i tu ostala tri dana. Na putu za selo Jelašce štab brigade je stigao d'jelove štaba divizije i tu saznao da je neprijatelj krenuo iz Nevesinja, da Nijemci hitaju iz Sarajeva da pređu Drinu i deblokiraju Foču koju su okruživale naše snage. Zbog toga nam je bio onemogućen prelazak Drine kod Broda. U takvoj situaciji smo sve bolesnike, sa drugaricom Ankicom Brodarec, uputili prema gornjem toku Drine. Šćućureni pored vatri, po jarugama u blizini sela, ležeći ili drijemajući, proveli smo tu majsку noć.

Za ta tri dana, koliko smo ostali u rejonu Kalinovika, drugovi iz štaba brigade imali su mnogo posla. Oni su se uglavnom nalazili po jedinicama. Treći bataljon je zapalio kasarne u Kalinoviku nad kojima se vije gust dim, dok su se 1-vi i 2-gi bataljon nalazili u selu Jelašcu. U selu Borju sakupljali smo hranu. U to vrijeme vratilo nam se 35 boraca iz bolnice. Obavijesteni smo da se od sela Romani kreću tri neprijateljske kolone, a čuje se i štektanje puškomitrailjeza. Upravljujući se prema požaru u Kalinoviku, neprijatelj se na čitavom frontu približavao našem položaju. Ipak smo za nekoliko dana završili mnoge poslove u brigadi po intendantskoj i sanitetskoj grani. U bataljonima smo formirali partiske čelije. U 1 bataljonu imali smo 14 komunista. Skojevska organizacija tada nije formirana.

Saznali smo da je situacija u Crnoj Gori povoljna i da su naše jedinice zarobile oko 600 četnika sa dva bacača i 300 mina. Od Kalinovka do Foče neprijatelj je bio sve aktivniji. Šesnaesta banjamska brigada odmaršovala je u pravcu Foče da sa Majevičkom brigadom spriječi nastupanje neprijatelja uz Drinu.

Devetog maja smo se cio dan borili protiv četnika, koji su u toku noći zauzeli dominantne položaje oko Kalinovika. U borbu su uvedeni 1-vi i 2-gi bataljon da pomognu 3-ćem bataljonu da se izvuče iz poluokruženja pred Kalinovikom. Neprijatelj je imao avion za izviđanje koji je navodio artiljeriju da nas uspješno gađa. Popodne smo se odlijepili od neprijatelja i otstupili u sela Jeleč i Rataj.

Brigada je četiri dana provela na prostoru: Jeleč — Rataj — Zakmur. Po bataljonima su držani sastanci. Čuli smo da su četnici još u Kalinoviku. Poslije kišnog vremena osvanuo je sunčan, vedar dan, koji su neprijateljski avioni iskoristili za letove u pravcu Drine. Oni su u selu Ljubinu bombardovali štab divizije.² Dan je topao. Borci skidaju dijelove odjeće, kite se jorgovanom. Idemo preko Trebić-Gore, razgovaramo sa drugovima iz politodjela o prvomajskim govorima sovjetskih rukovodilaca. U pravcu sjeverozapada vidi se Treskavica, na jugu Volujak, desno Zelengora. Priroda je neobično lijepa, uživamo u njoj. Kmuri i Zakmuri nadvišuju ostali teren. Na položajima kod sela Trebić'ne ostao je 1 bataljon da patrolira prema Kalinoviku, dok su se 2-gi i 3-ći nalazili u šumi kraj Zakmura. Pripremamo se da podržimo Šesnaestu brigadu koja se, poslije borbe sa ustašama kod R'sjaka, morala povući prema Zakmuru. Međutim, neprijatelj je, obezbjedivši svoj desni bok, krenuo uz Drinu.

² Poginuo je načelnik saniteta divizije dr Vajs, a smrtno ranjen načelnik štaba divizije Vojislav Đokić, koji je bio jedan od učesnika u Mariborskoj pobuni 1932 godine.

Poslali smo konje bolesnicima i ranjenicima u selu Beleni. U našoj neposrednoj blžini, s ove strane Drine, još se nalaze dijelovi bolnice. Noćas je iz 1-og bataljona nestao intendant, Stojan Čakalo, podoficir bivše jugoslovenske vojske. On se, prikupljajući hranu za jedinicu, povezao sa četnicima i prešao na njihovu stranu. Uplašio se novih pokreta, ofanzive.

Negdje oko 13 maja 2 bataljon je smijenio dijelove Šesnaeste brigade u selu Risjaku, a na Kmur je izišao 1-vi bataljon. U Zakmuru smo primili naređenje da se odmah prebačimo u Ljubinu, a da 15 maja budemo u Ćurevu.

Prije početka Pete ofanzive, 14 maja, u Ljubinu je izvršena smotra Sedme brigade, postrojene na poljanici pored šume iznad sela. Kada je komandant Nina Maraković primio raport, obišli smo postrojene bataljone. Omladinski udarni bataljon je imao 70 boraca. U teškim borbama u toku Četvrte ofanzive poginula su njegova dva komandanta. Juče smo poslali prijedlog Vrhovnom štabu da se prvi komandant omladinac — Živko Bronzić³ — proglaši narodnim herojem. Dok obilazimo postrojene omladince, pred očima mi lebdi lik Ilije Španovića,⁴ koji je kao omladinski komandant poginuo na Prenju. U borbama je bio neustrašiv. Obišli smo i dva druga bataljona, koji ni počemu nisu zaostajali za omladinskim, a zatim prištapske jedinice. Brojno stanje bilo je nešto preko 250 boraca. Imali su uglavnom vojničku opremu, sa partizanskim kapama sašivenim od talijanskih čebadi sa svjetlosivom prugom, a na nogama oputnjake (rijetko ko je imao vojničke cokule). Svaki je bataljon imao po dva-tri konja za nošenje oružja onih boraca koji su se nalazili u bolnici. Toga dana sam, sjećam se, održao govor brigadi o teškoćama koje smo preturili preko leđa u Hercegovini, kao i o novim zadacima koji su nas očekivali u Sandžaku. Mnogo bi mi lakše bilo da sam im govorio kako će brigada krenuti u Baniju. Ali... Poslije smotre nastalo je veselje koje je prekratila truba najavljujući nalet neprijateljskog aviona.

Usput do Ćureva, brigada je oživjela. Veselimo se susretu sa ostalim brigadama naše divizije, jer su to sve borci sa Banije, naši seljaci, rođaci i drugovi. Nagađamo o daljim pokretima. Neko kaže da idemo ka Kosmetu. Na račun toga padaju i šale

³ Rođen je 7 aprila 1921 godine u Svinici, Petrinja, NR Hrvatska. Zemljoradnik. Član KPJ od 1941 godine. U Narodnooslobodilačku borbu stupio je 1941. Poginuo je februara 1943 na Ripačkom Klancu. Za narodnog heroja proglašen 30 aprila 1943 godine.

⁴ Rođen je 1918 godine u Dragotini, Glini, Sisak, NR Hrvatska. Mesarski radnik. Član Partije od 1942 godine. U Narodnooslobodilačku borbu stupio 1941 godine. Za narodnog heroja proglašen 20 decembra 1951 godine.

kako ćemo za Baniju vozom iz Beograda; kako će Rusi ruknuti i otvoriti drugi front i tome slično.

Petnaestog maja ujutru, po lijepom i sunčanom vremenu, održana je, na poljani obrasloj travom, kod spaljenoga sela Čureva, smotra cijele Sedme banijske divizije. U ušima su mi odzvanjale komande komandira četa i komandanata bataljona, dok su se komandanti brigada preslšavali za raport komandantu divizije Pavlu Jakšiću, i komesaru Đuri Kladarinu. Ova dvojica su se ukratko osvrnuli na dotadašnje borbe i nagovijestili šta nas čeka na daljem putu koji će odrediti Vrhovni komandant.

Po završenoj smotri uslijedio je pokret uz Drinu sa Sedmom brigadom na začelju diviziske kolone. Čula se i poneka banijska pjesma. Približavali smo se proleterskim brigadama sa kojima smo skoro pola godine sačinjavali Operativnu grupu Vrhovnog štaba, ali n'kako da se sastanemo, da se vidimo i izmjenjamo iskustva. To onemogućavaju borbe na velikim prostorima. Za dana smo stigli na Šćepan Polje i prešli most na Pivi, koji su napravili inžinjeri Vrhovnog štaba. Most se klatio, nezgodan je za pješake. Smijali smo se ako neko posrne i padne. Mlađen Čaldarević snima borce na mostu. Želimo da budemo što pristojniji na fotografijama, utežemo opasače, čvršće stežemo oružje. Dotjerujemo se i zbog proletera koji su tu na Šćepan-Polju i gledaju nas. Doznajemo da je to Druga proleterska brigada. S njom smo imali susrete i na Pidrišu, u Četvrtoj ofanzivi.

S proleterima se srdačno pozdravljamo. Među njima ima i Banjaca koji su još na Neretvi prešli, sa sredstvima veze, u Drugu diviziju. Hvale se proleterima, ali ipak traže da se vrate među svoje Banjce. Slažemo se pošto i nama treba četa za vezu.

Prenoćili smo 15/16 na Šćepan-Polju pored Bukovika, a ujutru divizija je nastavila pokret. I dalje smo na začelju kolone. Taru smo prešli preko mosta kod Uzlupa. Čujemo da će naša divizija zaposjeti položaje: s. Boljanić, s. Glasinci i s. Brvenica, da bi Njemcima spriječila prodor od Čajniča prema Pljevljima. Na maršu prema Čelebiću nailazimo pokraj Crvenih Stijena, gdje čujemo Taru — hući u dubokom kanjonu. Počinje kiša. Kolona sporo odmiče. Borci su preopterećeni, pomažu jedan drugome u nošenju oružja. Odlučimo da prenoćimo u vel'koj borovoj šumi u koju su pristigli svi borci. Doznajemo da su dva druga iz Šesnaeste brigade podlegla. Drugovi iz politodjela saštali su se sa jednim članom Vrhovnog štaba, negdje u šumi, a sada, pre nego što ćemo prodrijemati uz vatre, pričaju novosti koje su čuli. Pretpostavljamo da je negdje u blizini već dio Vrhovnog štaba.

Ujutru, 17 maja, borci su dobili po porciju skroba za doručak (hljeba nema otkako smo u pokretu) a zatim krećemo za

Osmom i Šesnaestom brigadom i štabom divizije, koji su podmakli. Nemamo određeni zadatak. Nadamo se da ćemo ga primiti u putu. Zalazimo u Sandžak, i produžavamo između Čeotine i Ljubišnje, preko visoravni koja se blago spušta prema Pljevljima. Seljaci nas u razgovoru upoznaju sa situacijom na tom terenu.

Negdje oko sela Meljaka brigadu je sačekalo 200 boraca otpuštenih iz bolnice. Susret je srdačan, svi smo radosni. Rekonvalescenti su mršavi, lica im tamna. Njima bolnica nije mogla dati potrebnu njegu zbog čestih pokreta. Raspoređeni su po bataljonima. Brigada se sada skoro udvostručila. Međutim, iz bolnice se vratilo malo starješina te su nam štabovi četa i bataljona ostali nepopunjeni. U pokretu nam borci iz bolnice pričaju da je umro drug »Rus« (pseudonim za Miloša Nikole Nožinića, zamjenika komesara 2-og bataljona).⁵ Primili smo naređenje da brigada zauzme i organizuje položaje u rejonu Podpeća, na komunikaciji Pljevlja — Đurđevića Tara. Tu se brigada zadržala od 19 do 28 maja u borbi sa neprijateljem (1-ki bataljon je branio položaje lijevo od komunikacije za Pljevlja, 3-ći desno, a 2-gi je ostavljen u brigadnoj rezervi u Vlahovićima). Dijelovi Treće dalmatinske brigade, koje smo smijenili na ovim položajima, odmaršovali su ka sjeverozapadu u sastav svoje brigade. Već oko četiri časa neprijateljski avioni su počeli izvadati naše položaje. Desno od nas nalazila se Šesnaesta, a lijevo Osma brigada naše divizije.

O neprijatelju i raspoloženju naroda prema Narodnooslobodilačkom pokretu imamo malo pouzdanih podataka. Seljak, u čoj smo kući otsjeli, pričao nam je »u povjerenju« kako su Nijemci naredili da četnici predaju do 21 maja oko 600 pušaka, a da su Talijani protiv ovakvih mjera. Ne znamo kako da postupimo u pogledu prikupljanja hrane. Cio dan nismo ništa jeli nego zauzimali i uređivali položaje. Predveče je trebalo nešto skuvati. Seljaci se izgovaraju da moraju tjerati stoku u Crnu Goru, bolesnicima, da im je ranije tako naređeno.

U prvi sumrak pozvani smo u štab divizije da izvjestimo o stanju u brigadi i primimo uputstva za dalji rad. Po njihovom mišljenju neke brigade su bolje od naše. Poslije zajedničke večere vratili smo se nazad, planirajući šta ćemo sve uraditi. Trebalo je u prvom redu reorganizovati jedinice, jer nam je posljednjih dana došlo dosta drugova iz bolnice.

⁵ Zaostao je iza grupe bolesnika, na putu od Grušća za Bjeleniče, da se malo odmori i ogrije. Zaspao je pokraj vatre i umro. Patrola ga je našla sa glavom u žaru. Rođen je u Pobrđanima, opština Sunja. Bio je jedan od najboljih komunista u brigadi. Godine 1935 istupio je protiv jeftićevaca, 1937 postao je član SKOJ-a, a 1940 uhapšen kao »antidržavni elemenat«. Član KPJ postao je 1941 godine.

Sastav brigade poslije rasformiranja trećih četa u bataljonima bio je:

štab brigade (sa prištapskim dijelovima, sanitetskim i radnim vodovima) i tri bataljona — ukupno oko 500 boraca. Bataljoni su imali po dvije streljačke čete, prateći i radni vod — ukupno oko 150 boraca (od toga oko 10 u štabu bataljona) i 80 pušaka (bivše jugoslovenske vojske, a nešto njemačkih i talijanskih). Čete su imale po 3—4 puškomitrailjeza, a prateći vodovi po 1—2 minobacača i 2—3 teška mitraljeza. Bilo je nešto bombi, a puščane municije vrlo malo (na pušku prosječno oko 20, a na puškomitrailjez oko 100 metaka).

U toku 21 i 22 maja na položajima je vladalo zatišje. Jedino je neprijateljska avijacija bila aktivna — izviđala je i mitralj rala cestu i položaje. Borci, koje smo primili prije nekoliko dana, teško se prilagođavaju životu i radu jedinice. Nekako su ravnodušni prema svemu. Pojedince ne mogu ni najoštrije mjere da odvrate od krađe i nedrugarstva. Oni su primili mnoge negativne osobine dok su bili odvojeni od četa i bataljona. Neki čak, neće da se umivaju. Prilikom pregleda vojničkih torbica našlo se i neopranih crijeva od zaklane stoke. Strah od gladi osobito ih je obuzeo i nikako nisu mogli da uvide koliko su izgubili od svog partizanskog izgleda. Međutim, sada su štabovi popunjeni. Vratili su se i naši kursisti Vlado Bakarić i Milutin Omazić. U politodjel je došao novi drug, Ivo Frol. Štab brigade je kompletan, štabovi bataljona takođe popunjeni. U komandama četa imamo po dva rukovodioca. Osjećali smo da jačamo, da ćemo savladati sve slabosti. Trebalo se još istaći u borbi. Predveče 22 maja patrola 2 bataljona u sukobu sa četnicima ubila je dvojicu i otela krdo stoke. Sve do 28 maja imali smo skoro svakodnevne sukobe i borbe. Na desnom krilu uspostavili smo vezu sa Sandžačkom brigadom, jer se Sesnaesta brigada naše divizije prebacila na lijevo krilo. Istoga dana jedna talijanska kolona od 150 ljudi napala je naš 3 bataljon uz jaku vatrenu podršku. Talijani su odbijeni odlučnim protivnapadom.

U brigadu su dolazili seljaci da traže stoku koju smo im uzeli. Napominjali su da maju mnogo sinova, rođaka i ostalih koji se bore u našim redovima. Tih dana iz biltena Vrhovnog štaba pročitali smo da je pokojni Živko Bronzić proglašen za narodnog heroja.

U toku noći 25/26 i 26/27 maja nismo imali nekih većih borbi, osim demonstrativnih napada u sadejstvu sa Sandžačkom i Sesnaestom brigadom. Međutim, naši napadi nisu bili dovoljno objedinjeni, a vršeni su po kiši. Uglavnom smo rušili i palili mostove i ponegdje prekopavali ceste.

Za sedam dana nismo dobili bogznakakve podatke o neprijatelju. Jedne večeri su načelnik štaba naše brigade, Vlado Bakarić i obavještajac Sandžačke brigade, išli do seljaka čije

su se kuće nalazile između naših i talijanskih položaja, da bi doznali nešto više o neprijatelju. Na ovim položajima najprije smo se sukobilili sa četnicima, a potom sa Talijanima, i to sve na pravcu Pljevalja. Međutim, 27 maja se borba vodila na našem desnom krilu, kod 3-eg bataljona, koji je cito dan odbijao neprijateljske napade. I sjutradan izjutra ponovo se razvila žestoka borba kod ovog bataljona, susjeda Sandžaklijama. On je otstupio prema štabu naše brigade. Sve jasno je nam je da je težište neprijateljskih napada od pravca Bijelog Polja. Položaji na Korjenu su pali. Izgubili smo vezu sa Sandžaklijama. Od Pljevalja neprijatelj samo demonstrira ili je to nekakav nesporazum. Nijemci i Bugari žure da prije nas stignu na Đurđevića Taru, da nam tako spriječe prebacivanje preko Tare. Dvadeset osmi maj i naredna noć bili su nam ipak najteži. Izgledalo je da ono što smo postigli u sređivanju brigade odjednom može propasti ako se ne izvučemo iz teške situacije.

Koristimo mrak da se organizovano odlijepimo od neprijatelja i otstupimo ka Đurđevića Tari. Treći bataljon ima zadatku da zauzme i očuva položaje na Zelenom Borju, dok 1-vi i 2-gi ne otstupe preko Kraljeve Gore. Intendantura, bataljonske komore i bolesnici upućeni su nešto ranije ka Đurđevića Tari. Plan je uspio. Treći bataljon je sjajno odoljevao neprijatelju. Osobito su borci 1-ve čete ispoljili veliku hrabrost, puštajući neprijatelja na bliska otstojanja, gdje su ga, u nedostatku municije, tukli kundacima. Krenuli smo tek oko 23 časa ka Đurđevića Tari, tj. sa zakašnjenjem oko tri sata od vremena koje je odredio štab divizije. Maršujemo s naporom, pomažemo bolesnicima. Mislimo i o 3 bataljonu koji je ostavljen u zaštitnici. Dan se bliži.

Taru smo prešli rano 29 maja. Nekoliko drugova i drugarica ostalo je noćas iza nas. Još se ne pojavljuju. Razmisljamo o kricima koje smo noćas čuli prilikom opreznog otstupanja kroz šumu. Tada smo čutali jer smo mislili da je to neprijatelj. Možda su to bili glasovi naših drugova kojih sada nema a kojima je trebalo pomoći. Međutim, još nam prijeti opasnost. Nemamo vremena ni da se prebrojimo — treba se što prije izgubiti iz korita Tare. Nalazimo se na preglednom terenu, može nas otkriti neprijateljska avijacija. Bataljoni žure da se što prije prebace preko komunikacije Đurđevića Tara — Šavnik i zauzmu pogodne položaje u rejonu sela Međužvalje. Najzad se brigada prikupila po vrtačama sela Negobuđa i Međužvalja. Poslije malog predaha krenuli smo i zanoćili negdje ispred Žabljaka.

Spremamo se za pokret preko Durmitora, brinući se da nam ljudi ne ostanu na putu. Čim smo pošli na horizontu se

pojaviše neprijateljski avioni i zatekoše nas na otkrivenom prostoru. Stali smo. Ko je imao zaklon zauzeo ga je, ko nije stao je kao ukopan. Avioni mitraljiraju, kruže, kao da se žele uvjeriti šta imaju ispod sebe. Dobro smo prošli. Prikupljamo se u nekoj šumici da se odmorimo i priberešmo od maloprijašnjeg napada.

Od Žabljaka do Sušičkog Jezera trebalo je u toku dana prevaliti oko 25 kilometara. Na putu sustižemo neku bolnicu. Bodrimo svoje ljude da idu što brže, da se ne mijesaju sa drugim ešelonima. Čuje se pucnjava sa svih strana. Neprijatelj nastupa da bi nas okružio na što užem prostoru i tako lakše uništio. Približavamo se Velikom Štulcu, visokom 2103 metara, koji treba savladati. Vrijeme se pogoršava — rominja kiša sa snijegom. Borci, pomalo zagrijani naporom, zastajkuju da predahnu, ali ih hladnoća opominje da kreću. Doživljavamo potresne prizore — nailazimo na ljude koji nas gledaju tupo, neodređeno. Mnogi ma bi trebalo pomoći, ali šta možemo kada ostavljamo čak i svoje iscrpene borce. I niz Durmitor smo se teško spuštali, jer nas je kiša pratila do korita Sušice. U podnožje stižemo tek kasno uveče. Ovdje je i Vrhovni štab. Komandant Nina odmah odlazi da primi nove zadatke. Noć smo željeli da iskoristimo za ma kakav odmor. Čekamo povratak Nine iz Vrhovnog štaba. Naređenje se može izmijeniti svakog časa i brigada uputiti na drugi zadatak, na novi dio fronta, na kome se naše jedinice tope u borbi sa Nijemcima.

Vrhovni štab je odlučio da naša brigada posjedne Sušički Potok, organizuje odbranu sa pravca Sandžaka i prhvati naše jedinice koje otuda otstupaju. Prvi bataljon je postavljen na lijevoj obali Sušičkog Potoka da kontroliše pravac sjeveroistočno od sela Nedajna, odakle se neprijatelj može najlakše pojaviti; 3-ći je imao da kontroliše i brani pravac jugoistočno od Nedajna (jedna njegova desetina prebacila se na desnu obalu Sušice, prema Oštroj Glavi, radi izviđanja u pravcu Žabljaka). Drugi bataljon je imao da odmaršuje južno od Durmitora i zatvori pravac od Šavnika za Dobri Do. Štab brigade smjestio se u Nedajnu. Ovdje smo ostali skoro sedam dana. Odvajanje 2-og bataljona teško nam je padalo. Bilo bi nam miliće da smo išli sa cijelom brigadom na neki teži zadatak nego što smo taj bataljon uputili čak na Dobri Do (ovaj bataljon nas je stigao tek 8 juna na Vučevu, takoreći, u posljednjem času). Kada je u Nedajno stigao štab brigade zatekao je pripremljen smještaj. Pošto u Nedajno još nije bio stigao štab naše divizije mi smo dan-dva ostali pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba. Sedma divizija, sa Osmom i Šesnaestom brigadom stigla je u Nedajno noću 31 maja/1 juna i produžila u

pravcu Šćepan-Polja da smijeni Treću krajišku brigadu koju su čekali teški zadaci na Sutjesci.

Istoga dana štab Sedme brigade potpuno je shvatio situaciju. Front od Šćepan-Polja uz Taru, pa preko Durmitora do Dobrog Dola, držale su snage Sedme divizije i Sandžačka brigada. Prema njima su nastupali Nijemci, Bugari i Talijani. U to vrijeme je Treća divizija na Komarnici zatvarala pravce ka Pivskoj Planini. Ovdje se prikupila cijela bolnica Operativne grupe. U pravcu Sutjeske vodile su se danonoćne teške borbe, koje smo ocijenjivali po težini artiljeriske vatre i aktivnosti avijacije.

Utvrđili smo (31 maja) da je brigada prelazeći Durmitor izgubila 50 do 60 boraca. Ovo je za nas bio nenaknadiv gubitak. Preduzimali smo sve što je bilo u našoj moći da sačuvamo što više boraca. Tih dana događaji u Crnoj Gori potsjećali su na teške dane u kojima se nalazio narod Banije u početku Četvrte ofanzive.

Međutim imali smo još jednog neprijatelja — glad. I posred sve teže vojničke situacije, ishrana je pretstavljala centralni problem. Oko nabavke hrane nastale su tolike teškoće da je Vrhovni štab (negdje oko 4 juna) morao uputiti jedan apel, a u isti mah i kao opomenu, svima jedinicama zbog nepravilnog načina snabdijevanja. Dešavalo se da su jedinice, zbog toga što su morale odmah da krenu na zadatak u pravcu Zelengore, uzimale, ne čekajući ničije naređenje, stoku koja joj je bila najbliža.

Nijemci su vrlo surovo postupali sa narodom, palili sve pred sobom. Narod iz sela Nedajna evakuisao je svu pokretnu imovinu i stoku na Durmitor da bi je sačuvao.

Drugog juna kod Šćepan-Polja vodila se teška borba koju smo neprestano slušali. Nijemci su pokušali da pređu Taru kod Uzlupa. Krajišnici su ih odbili dva puta.

Našoj brigadi bilo je 3. juna neopisivo teško. Borci su bili toliko izgladnjeli, da im se mutila svijest. Intendant, inače komunista, obavijestio nas je da su izgledi za nabavku hrane gotovo nikakvi, da je komanda područja u nemogućnosti da naređuje seljacima da donose hranu, pošto su se oni sklonili na Durmitor i tamo otjerali svu stoku, pokretnu imovinu i hranu.

— Seljaci pucaju na svakoga ko im priviri na Durmitor; nikome ne vjeruju — završi on.

Intendant je očito bio neraspoložen i donekle preuvečavao stvari. Mi mu nismo povjerovali, već smo riješili da nas petorica krenemo prema zbjegu ne bismo li tamo dobili brašna ili mesa. Od sela Nedajna išli smo uz planinu oko dva časa, kad nas pred jednom liticom zaustavi prodorni uzvik »Stoj!«.

Na pitanje šta hoćemo, odgovorismo da smo patrola jedne brigade iz Hrvatske, i da izviđamo u rejonu svoje jedinice. Naoružani seljak nas pozva da izademo gore da se malo ogrijemo i da zapalimo po jednu.

Kad smo se uspentrali uz kamenjar, zapazili smo u jednoj zavjetrini mnogo žena i djece. Bili su šćućureni pod nastrešnicama od granja. Seljak — stražar nas je uveo u svoju kolibu. Tu smo zatekli njegovu ženu srednjih godina, bavila se oko sitne, neočešljane i mršave djece, koja su cvokotala od zime. Bilo nam je neugodno da zauzmemmo mjesto oko vatre, ali su domaćini navaljivali da sjednemo da se osušimo. U razgovoru ispričasmo o našim borbama od Siska i Sunje pa sve do ovih vrletnih planina. Ukrzo se oko nas okupše još neke izbjeglice koje nam ispričaše o patnjama naroda i zlodjelima neprijatelja. Na kraju smo bili počašeni crnogorskim kajmakom. Dok smo jeli, domaćin je govorio kako je zbjeg prilično sređen, da ima svoj odbor koji brine o smještaju i ishrani naroda. Zamolili smo ga da nekako pronađe nekoliko odbornika i dovede ih u svoju kolibu. On se odmah ljubazno odazvao našoj molbi.

Kad su odbornici stigli, objasnili smo situaciju u kojoj se nalazi brigada i zapitali da li bi nam mogli što pronaći. Ne časeći ni časa, oni su izašli među narod, dok smo se mi i dalje sušili. Kad su se vratili rekli su nam da su od naroda dobili četrdeset ovaca. Bili smo dirnuti tim gestom. Zahvalili smo se i odmah potjerali ovce u Nedajno.

Cetvrtog juna izišao sam sa Ninom Marakovićem, komandantom brigade, na proplanak pored sela. To je bio naš posljednji nešto duži razgovor o stanju u brigadi i pretstojećim borbama, pošto su nas poslovi i ostale nepredviđene okolnosti ubrzo razdvojili (ja sam već bio ophrvan tifusom). Dok smo nas dvojica razgovarali, iznenada se pojavio neprijateljski avion sa pravca Zelengore. Letio je pravo na selo. Sklonili smo se u jednu jarugu. Avion nas je primijetio sa male visine i pustio bombu koja je padala pravo u naš zaklon. Skočili smo i potrcali u obližnju uvalu da izbjegnemo pogodak. Bacili smo se potruške prije nego što je bomba pala na desetak metara iza nas. Srećom, nije eksplodirala.

Pred pokret ka Sutjesci bili smo u velikoj neizvjesnosti. Borba se razgarala na svim pravcima. Kuriri su jurili u bataljone, sa naređenjima iz štaba divizije ili obavještenjima iz Sandžačke brigade. U telefonu se nismo smjeli pouzdati. Po naređenju iz štaba divizije upućen je u selo Nikoviće drug Vlado Bakarić. Još dok se on nije vratio iz štaba divizije bilo je nekakvih vijesti, doduše nesigurnih, da ćemo se prebacivati u Sandžak. Danas se ne sjećam šta su nam sve iz sela Nikovića

prenijeli Vlado Bakarić i Ivo Frol, ali mi se čini da je upravo tada odlučeno da prelazimo Taru.

Petog juna štab brigade preduzeo je mjere za pripremu pokreta u pravcu Sandžaka. Pripremamo rezervu hrane, užad, žicu i sjekire za građenje splavova, itd. Ostale su mi u sjećanju posebno ove prepreme za pokret — povratak u Sandžak, jer su bile vrlo teške, upravo neizvodljive u onakvoj situaciji. Dok smo u štabu brigade raspravljaljali o pojedinim detaljima, dežurni telefonista je javio da broj 35 traži nekog rukovodioca iz štaba brigade. Razgovor sa štabom divizije obavio je drug Pero Lalović. Kada nam je saopštio da je u štabu divizije odlučeno da htimo krenemo u selo Rudine, osjetili smo veliko olakšanje. Svi smo nekako predosjećali da je perspektiva prema Sutjesci.

Selo Nedajno napustili smo 6 juna prije podne. Ono je našim odlaskom gotovo sasvim opustjelo — mještani su odavno bili negdje na Durmitoru, u skloništa. U selu je ostao drug Pero Velebit s nekoliko kurira da posluži kao veza sa našim 2 bataljonom. (Među kuririma je bio i Pero Rudić, koji je u Petoj ofanzivi izvršavao najteže kurirske zadatke.) Naređeno im je da čekaju bataljon do 17 časova i, ukoliko se ne pojavi, da požure za brigadom. Uzalud se čekalo. Bataljon nije stigao u Nedajno, jer je kurir noću zalutao i nije na vrijeme prenio uputstva. Tako je bataljon ostao na položaju sve dok ga nije smijenila neka jedinica Pete crnogorske brigade. Stigao nas je negdje ispred Sutjeske.

Brzo smo stigli do Rudina. Izmaglica i sitna kiša su nas zaklanjali od neprijateljske avijacije. U Rudinama smo saznali da je pravac našeg pokreta Sutjeska i da ćemo već ujutru preći Pivu kod Kruševa. Kod Šćepan-Polja i na Komarnici vodile su se teške borbe. Neprjatelj je izbio i u Mratinje i hitao da nam presječe pravce ka Sutjeski.

U toku noći (6/7 juna) Sedma brigada se spustila na Pivu. Osvanuo je lijep sunčan dan. Pri prelasku rijeke imali smo velike teškoće, najviše od neprijateljske avijacije. Ali, i pored neprestanog pikiranja i sipanja bombi na iznurenih borce, naši gubici nisu bili tako veliki. Jedino su nam mnogo usporavali pokret. Čitav dan smo proveli pokraj rijeke. A kada smo ostavili i teško oružje, svima nam je bilo jasno — napor i teške borbe tek prestoje.

*

Borbe i teškoće koje su brigadu čekale na daljem putu, do izlaska iz obruča, nisu mi poznate. Na Vučevu sam kao tifusar postao za borce i starještine Sedme brigade jedan teret više.

Uroš KRUNIĆ

NIJE SE ČULO »NE MOGU VIŠE«

očetak Pete neprijateljske ofanzive osetili smo još na partiskom kursu pri CK KPJ koji se održavao najpre u Govzi, a zatim u Lijećevini na Tari. Koncentracija neprijateljskih snaga uslovila je nešto raniji završetak kursa. Osamanaestog maja oprostili smo se s drugovima. Na kursu su bili Drago Vučinić, Simo Tadić, Vidić (Baja), Radoje Ljubičić, Miladin Ivanović, Đorđević-Goša, drugarice Stana Tomašević, Lula i Bosa i mi Banijci: Kole Kajić, Milutin Omazić, Ljuban Kljajić i ja. Na rastanku smo i tužni i veseli. Vraćamo se u svoje jedinice, ali se i rastajemo od dobrih drugova s kojima smo, bez obzira na ozbiljnost kursa i slabu hranu, proveli mesec dana u đačkim nestaslucima. Radoje je bacio oko na naše nemačke pištolje sa petnaest metaka i pred odlazak vrši se zamena. Daje Milutin konja, sedlo i »Beretu« za pištolj koji je mesec dana bio predmet njegovih želja. Jasno, osnovno je zamena oružja, »Belgijanac« za »Beretu«, a konji i sedlo došli su mu nekako pride. Naša banjiska grupa i Goša, koji je morao istim putem za Sandžačku brigadu, krećemo posle ručka na prelaz kod Uzlupa. Posle prelaska visećeg mosta počinje penjanje. Na platou smo zanoćili i ujutru stižemo u Čelebić.

Na tom prirodno lepom mestu vide se tragovi nedavne borbe i ostaci vojne opreme: šlemovi, sanduci, kutije i sl. Svuda je puno ranjenika. Komanda mesta je nedavno formirana i, pošto ne dobijamo ništa za jelo, produžujemo put. Upozoravaju nas da putem lutaju ostaci raspršenih četnika koji napadaju pojedince i manje grupe partizana. To nas primorava da zauz-

memo marševski poredak, malo iz šale, više iz potrebe. Ja idem sa mašinkom napred kao prethodnica. U »glavnini« su ostali, sa trampljenim konjićem koji, jadan, nosi naše šinjele i rančeve. Pošto nas je malo, zaštitnica je ovaj put otpala. Pokazalo se da ova opreznost nije bila suvišna. Pred jednim prevojem začuli smo nekoliko pucnjeva i viku. U nekoliko koraka izbio sam na prevoj. Dosta blizu motalo se uzrujano dvadesetak ljudi prilično odrpanih, tako da sam mahinalno viknuo »Drugovi!... Tek tada sam na najbližem primetio belu kokardu. Neko je od njih povikao: »Drži ga!«

Držeći u ruci pištolj, povikao sam nešto slično, možda sam i opalio neki metak, ali sam se uglavnom stušio nazad ka »glavnini«. Verovatno je to i druga strana učinila, jer nas niko nije gonio. Povukli smo se malo unazad do jednog kolikotliko preglednog i relativno vidnog mesta i seli da se dogovorimo.

Nije prošlo mnogo a iz tog pravca naišla je kolona Prve proleterske brigade. Tiho su prolazile čete, bataljoni, komora. Pored protivkolaca i bacača konji su nosili tovare, sanduke municije, pa čak i dve šivaće mašine. Više od sata su prolazili pored nas i pod njihovom zaštitom izišli smo iz šume i naišli na bolničku kolonu. Saznali smo da su četnici poklali neke zastale drugove. U Meljaku smo dobili podatke o mestu naših jedinica i razišli se.

ZATVARANJE PRAVCA PLJEVLJA — TARA

Pošto je Sedma divizija stigla na taj teren 16 maja i preuzeila deo fronta na Čeotini, Sedma brigada je dobila zadatak da zatvori pravac Pljevlja — Tara. Štab brigade se smestio u selu Podpeće, isturivši na kose prema Pljevljima po jedan bataljon sa obe strane puta koji su ranije naše jedinice temeljito porušile, tako da se nismo morali bojati tenkova. Jedan bataljon bio je u rezervi.

Štab divizije bio je u rejonu Hoćevine sa šesnaestom brigadom i prilično udaljen od nas.

Osmu brigadu je bila na krajnjem levom krilu isturena prema mostobranu kod Graca i Gotovuše, na nju su se dalje nasađivali Dalmatinci. Desno od nas branila je prilaz Tari Treća sandžačka brigada od pravca Brodareva.

Brigadu sam ostavio pre mesec dana u Grušću, kad je gotovo čitav njen sastav ležao bolestan od tifusa, ali ni sada nije bilo bolje. Deo boraca je bio nešto življi, no većinu su činili tek prezdraveli izmučeni tifusari, kojima je brigada nekoliko dana ranije popunjena.

Ovaj deo fronta bio je oko 20 maja relativno miran. S jednim drugom, obaveštajcem Sandžačke brigade, krenuo sam noću u selo Zekavice ispred našeg fronta da prikupimo informacije o neprijatelju. Išli smo sami, što je bilo prilično neoprezno, ali je još teže bilo dići desetinu izmučenih i gladnih boraca, kojima možda sutra prestoji borba.

Selo je bilo prilično pusto. Od jednog seljaka, čini mi se rođaka mog pratioca, dobili smo oskudne podatke da su na položajima oko Pljevalja i u samom gradu Talijani i da je pristup u grad zabranjen. Nemaca još nema, iako se priča da će stići iz Čajniča. Seljaci su u strahu i neizvesnosti jer se očekuje ofanziva koja im, kao ni prošlogodišnja, neće doneti ništa dobro. Četnici se vrzmaraju razbijeni oko sela i prilično su demoralisani, jer se pronose glasovi da će ih Nemci razoružati ako smene Talijane. Nismo, eto, saznali ništa naročito, jer se sve to već znalo. Jedina korist od toga bila je parče hleba i sira, što nam je domaćin tutnuo u torbice na rastanku.

Između naših položaja i Pljevalja bile su samo grupice razbijenih četnika. Dvadesetsedmog maja napali smo ih i raspršili. Tom prilikom smo zaplenili deve deset grla rogate stoke i ubili nekoliko četnika, dok su se ostali razbežali. To je uzne-mirilo Talijane koji su nas sledeći dan napali sa tri kolone, ali smo ih lako odbili i naneli im osetne gubitke.

Sledeće dane zatišja iskoristili smo za odmor i sređivanje stanja. U svim bataljonima održane su smotre i sastanci.

Municije je bilo malo, jer je veći deo naoružanja, naročito automatskog, bio nemačkog porekla, tako da nam obilje talijanske municije nije mnogo koristilo. Niko od boraca nije htio da zameni oružje oteto od Nemaca na Baniji u Četvrtoj ofanzivi za slabe talijanske puške. Imali smo nešto više hrane. Snabdevanje je, iako oskudno, bilo organizovano i dobro je funkcionisalo.

Za taj period sačuvani su podaci za naš 2 bataljon. Na 60 relativno zdravih boraca bataljon je za popunu dobio 68 prezdravelih tifusara. I ostali bataljoni su se udvostručili. No, ta popuna više je rasteretila bolnice, nego što je nas ojačala. Sem mene i komesara, svi su do poslednjeg čoveka preboleli tifus i većina je živela i kretala se u nekoj vrsti pasivnog mirnog transa. Takve jedinice nije bilo lako pokrenuti na juriš, ali je to, s druge strane, imalo i prednost što su se još teže povlačile sa položaja. Evo jednog primera: 27 maja Talijani su nas napali jačim snagama. Kod 3-eg bataljona, kaže zamenik komandanta, došli su takoreći bez opaljenog metka do prvih kuća u selu. Komandir jedne čete, okupivši nešto boraca, po-

kušao je da organizuje vatru, ali se odazvalo tek nekoliko pojedinačnih pucnjeva. Većina boraca se, bez panike i žurbe, polako povlačila vukući se od kuće do kuće koje su stanovnici napustili pred napad. Tek kad je komandir u očajanju povikao: »Oteše Talijani kazan!«, tifusari su se čutke i mirno okrenuli, izvršili juriš na Talijane i nateriali ih u panično bekstvo. Ovo se možda i nije baš tako odigralo, no potpuno odgovara situaciji u kojoj smo se nalazili. Ja znam da je nešto opreme, uglavnom praznih ranaca, stiglo i do štaba brigade.

Sledećeg dana neprijatelj je ponovio napad još jačim snagama. Mi smo imali već od ranije direktivu da se u slučaju jačeg pritiska ili zaobilaženja od strane neprijatelja povlačimo ka Tari. Odjek borbe kod Sandžaklija na desnom krilu sve više nam se približavao i zalazio nam za leđa. Već oko podne i naši su bataljoni bili prisiljeni da se povuku u Potpeće, a potom i na čuke više sela. U predvečerje obavestili su nas da se Sandžaklije povlače preko Tare i da već do jutra neprijatelj može izbiti na cestu iza naših leđa i otseći nas kod prelaza na Tari. Komandant brigade izdao je naređenje za prikupljanje brigade u Glibaćima, kuda su već ranije upućeni prištapski delovi i gde su već u mrak stigla i dva bataljona. Krenuli smo oko poноći ubrzanim maršem preko Kraljeve Gore sa iakom prethodnicom. jer smo dobili vest da je neprijatelj već izbio na cestu. No, kad smo stigli na cestu kod Đurđevića Tare, našli smo Sandžaklije koje su bile počele da se prebacuju preko mosta. Od našeg 3-eg bataliona ni traga ni glasa. Odredio sam najbolieg kurira štaba brigade, Peru Rudića, da ide po niega. Gledajući ga onako umorna (tek što je stigao iz štaba divizije) kako nestaje u tami i bespuću, steglo mi se srce i pomislio sam da li ћu ga ikad više videti, pogotovu kad smo nešto kasnije među Sandžaklijama našli i kolonu zaostalog bataljona koji je stigao prečicom. Ali dobri naš Pero nije nas ni ovaj put razočarao. Stigao nas je oko podne na jednom zastanku, raportirao da bataljon nije našao, seo mirno do nas i počeo krpicom da čisti svoj kratki nemački karabin koji je u njegovim rukama uvek blistao.

Prelaskom preko Tare mi smo se u jednoj noći odlepili od Talijana i time završili svoj prvi period borbe protiv neprijateljskih jedinica, koje su izvodile svoju Petu ofanzivu.

Na temelju kasnije analize uloge Sedme brigade u tom periodu može se videti da je relativno zatišje u prvim danima na pravcu Pljevalja bilo uslovljeno neodlučnošću, odnosno nespremnošću divizije »Taurinense«, da se angažuje u ofanzivi zajedno sa Nemcima, koji su već uveliko nadirali od Čajniča

ka Čelebiću i od Brodareva ka Žabljaku. No, posle postignutog sporazuma, 25 maja, oni su krenuli napred. Teško je dati tačnu ocenu i rezultate borbi Sedme brigade, naročito u toku 27 i 28 maja, ali je činjenica da su Talijani zaustavljeni uz osetne gubitke koji bi bili i veći da ih je brigada mogla goniti. Isto tako je činjenica da se brigada uspešno odlepila od tih položaja, dok je nastupanje Talijana na taj već prazan sektor bilo toliko oprezno, da su jače snage krenule napred tek posle 3 juna (kad su Nemci od Brodareva izbili na prelaz kod Đurđevića Tare), a na Taru su stigli tek 8 juna kad se Sedma brigada već spuštala ka Sutjesci.

NA MARŠU I U BORBAMA PREKO DURMITORA

Ostupanjem preko Tare izgubili smo vezu sa divizijom koja je Taru prešla tek dan-dva kasnije mnogo niže, kod Tepeca. Mi smo od Vrhovnog štaba dobili naređenje da ubrzanim maršem krenemo preko Žabljaka i Durmitora na levu obalu Sušice. Saznali smo da se kod Žabljaka spustila saveznička vojna misija, što se odmah pročulo po bataljonima. Na koncu smo dobili dugo očekivano i veliko moralno priznanje naše borbe. Shvatili smo da će to imati ogroman značaj za dalji razvoj političke situacije u zemlji i tok rata.

Od Potpeća do Tare (preko Glibaća) prešli smo 25 kilometara za 6 sati. Razlike u usponima nisu bile velike, a ni sam silazak do Tare cestom nije bio težak. No već na tom putu umrlo nam je i ostalo preko deset boraca. Najgore je tek dolazilo. Pretstojao nam je put dug 35 kilometara od Tare preko Žabljaka i Durmitora, sa velikim visinskim razlikama (prevoj V. Štulac 2.103 m) do Sušičkog Jezera. Ovakav marš bez odmora, sem kraćih zastanaka, pretstavljao bi i za sveže i odmorljive jedinice na tom terenu pravi podvig. Žurili smo bez obzira na avione koji su nas stalno nadletali i ponekad mitraljirali. U tome maršu, u kome je iscrpena brigada prešla blizu 60 kilometara za oko 20 sati, iscrpene su, valjda, i poslednje snage ljudskog organizma. Sačuvani podaci o 2-om bataljonu govore da je od Potpeća (28 maj) do Pive (5 jun) izgubljeno 40 ljudi, od čega je najmanje 30 umrlo na maršu. Ni ostale jedinice nisu bolje prošle, tako da je iz brigade umrlo preko 50 boraca.

Na svakom zastanku ostajalo je po desetak boraca. Lično sam video sedam takvih slučajeva. Čovek je išao kilometre i kilometre tempom brigade, a kad je seo, nije se više digao. Nije govorio: »Ne mogu više«. Jednostavno ništa nije kazao.

Nekoliko drugova ostajalo je da ga pokopa u nekoj škrapi, a brigada je čuteći išla dalje.

Na zadnjem, ujedno najgorem delu puta, stigli smo delove bolnice koja se povlačila na pivski plato. I tu, na samom Štulcu, nebo se natmurilo, gromovi su počeli da besomučno udaraju, a iz oblaka se sručila takva kiša kakvu nikad dotada a ni kasnije nisam doživeo. Umorni borci i konji teturali su se, klizali po blatu i kamenju i padali. Prizor je bio zaista jeziv. Na jednoj zaravni sreo sam — ne čoveka, već avet ogrnutu šinjelom, raščupane kose, kako oslonjena na dugačku batinu bespomoćno gleda na sve strane. Bio je to doktor Herlinger, naš poznanik iz Siska. Cela ga je Banija poznavala kao izvrsnog hirurga i upravnika sisačke bolnice. Ustaše su ga proterale u Bosnu i posle pada Bihaća došao je sa ženom i sinom u krajišku bolnicu. Nekada bogat čovek, po pričanju slobodan zidar (mason), izvanredno se zalagao na lečenju naših ranjenika i prošao kroz sve tegobe zajedno sa bolnicom u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi.

Saglasili smo se da ga izvučemo i povedemo sobom odvajajući jednog od naših konja. No on je odbio. Sa njim je bila teško bolesna žena i — senka od sina. Kasnije smo saznali da su ih sve troje zaklali četnici.

U noć smo stigli na Sušicu. Od rečice i jezera ni traga, bili su sasvim presušili. Ostalo je tek gde-gde malo mulja i blata. Na dnu tog kanjona, u magli i sitnoj kišici koja je došla posle oluje, brzo su planule vatre. Težak dim i čađ izgorerele jelovine pritisli su kanjon kojim se razlegla tiha i tužna banjiska pesma: »O, moj babo Milane...«

Stab divizije bio je još iza nas i stigao nas je tek 30-og u Nedajnu. Od Vrhovnog štaba smo dobili zadatak da zaposednemo levu obalu Sušice i organizujemo odbranu do Durmitora i prihvati naših jedinica koje su još bile na putu iz Sandžaka. U Nedajnu smo se osušili i odmorili, ali je hrane bilo malo. Komesar brigade pošao je sa pet ljudi na Durmitor, gde se povuklo stanovništvo sela sa stokom, spremno da brani ostatke svoje imovine. No, posle razgovora, kad su saznali da smo Banijci, koji su došli čak iz Hrvatske i ne žele od njih otimati silom, dobrovoljno su prikupili stoku i dali nam je.

Četvrtog maja izjutra uputili smo hitno 2 bataljon prema Durmitoru da ojača Treću sandžačku brigadu. Na putu kod Crvenog Ždrijela primećeni su četnici na čukama, ali su se brzo izgubili kad se čelo bataljona razvilo i postavilo bacače, tako da je tu bataljon nesmetano prošao i do večeri stigao u Dobri Do. Drugovi iz Sandžačke brigade odmah su im ispraznili

polovinu koliba, a od seljaka su dobili nešto stoke. Drugi dan čete su zaposele visove Lojanik i Štit, a patrole su isturile u pravcu Ranisave i Gabele, no taj je dan prošao bez borbe.

Sledećeg dana izjutra počeo je napad Nemaca između Ranisave i Ivice. Bataljon je odbio napad i Nemci su saterani u jarak Gabelu. U podne, baš za vreme deljenja ručka, počeo je ponovni napad, u kome je bataljon imao dva mrtva i tri ranjena od artiljeriske vatre, a četa na desnom krilu je potisnuta. Istovremeno stiže i kurir iz štaba brigade sa naređenjem da se bataljon vrati u sastav brigade. Ali, povući se u toku borbe značilo je otvoriti put neprijatelju na pivski plato. Bataljon je produžio borbu do uveče i zaustavio napredovanje Nemaca. Tek oko 21 časa stigao je za smenu jedan bataljon Pete crnogorske brigade. Kad je bataljon predzoru stigao u Nedajno, brigade tamo nije više bilo. Štab bataljona, ne znaajući za ozbiljnost situacije, odlučio je da se predani u Nedajnu i borci nahrane, pošto je iz Dobrog Dola poveo dosta stoke, a našlo se i nešto brašna u komori. Tek posle podne krenuli su za Rudine i stigli tamo u zalazak sunca.

PRELAZAK PIVE I PENJANJE NA VUČEVO

Dok se 2 bataljon borio na padinama Durmitora, mi smo u štabu brigade za to vreme pokušali da donekle sredimo stanje u ostala dva bataliona. Glavnina Glavne operativne grupe — Prva i Druga divizija — i Vrhovni štab otisli su ka Sutjesci. Odjeci daleke borbe čuli su se i kod nas i to naročito noću. Između Pive i Tare okupila se bolnica, a položaje okolo držali smo mi i Treća divizija.

Petog juna poslao me štab divizije u selo Nikoviće da primim naređenje i podatke o situaciji od Štaba Druge grupe. Uveče sam stigao sa komesarom Sandžačke ili Crnogorske brigade.

Našli smo delegata Vrhovnog štaba. Javili smo se baš kad mu je jedan čičica u nekad belom čojanom delu objašnjavao kako oni, rodoljubi, nisu već dva dana dobili ništa za jelo. Uputio ga je intendantu, a zatim se obrati nama, neobrijan i prilično potišten:

»Drugovi, situacija ne valja. Sa Vrhovnim štabom nemamo veze i čini mi se da je obruč u Zelengori za njima zatvoren. Švabe su na prelazima Tare, a na ostalom delu obale nema ih verovatno mnogo. Moraćemo se probijati u Sandžak. Čamaca nema, nego prikupljajte drvo, gradite splavove, premajte mješine i sve što može poslužiti za prebacivanje.«

Pošao sam odmah nazad, a i sam ubrzo susreo kolonu brigade i štab divizije, koji je u međuvremenu uhvatio vezu sa Vrhovnim štabom i po njegovom naredenju krenuo za glavninom. Direktiva koju sam doneo izgubila je važnost.

Već je bio pao mrak kad smo silazili niz strminu ka Pivi. Na onome što je trebalo da pretstavlja put, leže ranjenici — bolnice zaustavljene u pokretu. Naša kolona prosti mili. Štab divizije je otišao negde napred da ispita mogućnosti prelaska. Kod Šćepan-Polja su već Nemci i tuda se ne može. Uzvodno prema Mratinju nema puta i neizvesna je sitacija. U mraku se spotičemo o ranjenike koji jauču. Korak po korak, klizeći i kotrljajući se, sišli smo ka reci tek predzoru.

Moram prema Šćepan-Polju da izvidim situaciju Osme brigade. To je već treća noć bez sna. Artiljerija od Foče tuče po mostu. Plotuni od po četiri granate dižu stubove vode oko visećeg mosta, pa nekoliko minuta nastaje mir. Osma brigada se povlači na ovu stranu, jer zbog Nemaca i skorog svitanja neće moći više da opstane preko, a po mostu će artiljerija tući danju preciznije nego po noći i ona neće uspeti da se blagovremeno izvuče na visove. Borci koriste zatišje između dva plotuna pa se brzo prebacuju preko mosta koji se na pletenim užetima opasno ljudi i na kome nedostaje mnogo dasaka. Vraćam se uz Pivu putem duž koga stoje borci moje i Sesnaeste brigade. Već je svanulo. Inžinerijski vod divizije pravi prelaz od dva balvana preko kojih su ovlaš prikucane daske ne duže od metra, a ispod njih su virovi Pive.

Pošto više nema drugog prelaza — moramo tuda. Borci prelaze i prenose tovare, a konji će morati plivanjem preko. Načelnik štaba Sesnaeste brigade i ja dobijamo zadatku da se konji svakako prebace na drugu obalu. Malo dalje nizvodno razapeta je preko reke čelična žica, a tu je i jedan gumeni čamac. Kombinujemo da grlo po grlo vežemo za alk u čamac i tako prevučemo preko vode. Ali bi za svako grlo bilo potrebno najmanje deset minuta, a mi nemamo mnogo vremena, jer je svaki minut dragocen. Ne zna se odakle neprijatelj može preda stigne — od Mratinja ili Šćepan-Polja. Odlučujemo se za jednostavniji način — vikom i to jagama naterujemo konje u vodu. Neki plivaju, povuku druge za sobom, dok se neki ne vrate i pobune ostale. Vraćamo ih ponovo, opet neki prepliva, no većina neće. Ne ostaje drugo nego čekati svežu partiju da povuče kolebljive konje. Batalioni za to vreme počinju prelaziti, a onda zatim stižu i »Štuke«. Tuku most. Mi smo u relativnoj sigurnosti, jer se iznad nas nadvila ogromna stena. Svega nekoliko bombi pada blizu nas i to usred vode. Eksplozije me

potsećaju na to da bi se nizvodno mogla nakupiti riba, ali niko nema vremena da se još i time bavi. »Štuke« se belasaju na suncu i pikiraju duboko u kanjon. Izvlače se i uz puno naprezanje motora prebacuju preko grebena. Kad jedna partija završi — odlaze, a mi produžujemo prebacivanje. Sa konjima ide vrlo teško, trzaju se na eksplozije bombi i plaše se vode. Neke slabije odnosi voda i nabacuje nešto niže, na balvane i stene, ili nestaju pod vodom.

Jedan Dalmatinac hoće da pretera jednu talijansku mazgu. Mazga kao mazga, nikako neće. On je bije, gura, pa kad mu i uspe da je natera u vodu, ona zapliva, ali se vrti niže pa buni i naše konje. Moramo ga silom oterati. Jedva odlazi, psujući na sva usta i mazgu i nas; pokušaće sam na drugom mestu. Naša komora je razvučena i konji sporo stižu. Komora Sedme je prebačena, a bataljoni se već uspinju na Vučevu. Prelazi Sesnaesta. Opet nailazi veća grupa »Štuka« na most. Neki borci, koji nailaze od mosta, pričaju da je most oštećen i da je oko njega bilo dosta mrtvih i ranjenih. Nastavljamo neu-morno sa prebacivanjem. Glasovi su nam već promukli od vike i teranja konja. Naš Dalmatinac vraća se s mazgom i moli da samo još jedanput pokuša da je prebaci s našim konjima jer: »Asti gospe, ča će mi reć drug komandant«. Pri jednom po-kušaju mazga se trže i baci ga u vodu. On se izvlači na obalu, pljuje vodu i psuje. Moramo mu zapretiti pištoljem da nam s tom prokletom, tvrdoglavom mrcinom ne plaši konje. Na koncu se rešava da ode bez nje, ali ne može a da joj pre toga ne kresne: »E — pa ostani, neka te zakolju četnici«. Nestao je za stenom, a mazga je malo zatim pošla za njim.

Prebacivanje je najzad završeno. Poslednja grupa konja preplivala je sva odjednom i mi smo konačno odahnuli. Umoran, mokar, promukao i gladan, želim što pre da stignem u štab da nešto pojedem, a eventualno malo i otpavam. Ali na mostu me presreće kurir Pero. Mala cedulja, parče kockaste hartije istrgnute iz nečijeg notesa, još mi i sada, posle toliko godina, živo стоји pred očima. Naredenje iz štaba brigade:

Naš drugi bataljon zaostao je. Sačekaj ga i ukoliko ne možete stići do pola noći za nama na Vučevu, ostani u Crnoj Gori i radi što znaš.

Nina

Četiri sata je, pola pet. Sunce se već priklanja brdima. Do ponoći ostaje veoma malo. Teško je stići i gore na Rudine, a kamoli sići, i to noću, u Pivu i popeti se na Vučevu. A bataljon je bogzna kad krenuo od Durmitora i da li je uopšte krenuo — jer se kurir, koji je juče otišao po njega, uopšte nije

vratio. No, do ponoći ne možemo nikako stići pa prema tome »... ostani u Crnoj Gori...«. Ne znam već po koji put prelazim očima po cedulji koju znam napamet. Tu na pivskom platu, sabijenom između dva kanjona, nalazi se još bolnica i Treća divizija, ukoliko i ona nije krenula ka Sandžaku. Kako je to mali prostor, ogoljen i pust, bez hrane, opkoljen neprijateljem koji pretražuje svaku stopu. Gledam Peru. Stariji od mene, suv, preplanula lica, sedi mirno i savija cigaretu.

»Moramo, Pero, odmah dalje«. Sa Tare sam ga posao natrag ka Pljevljima po bataljon kojeg тамо nije više bilo. Sada ga opet vodim u neizvesnost. »Razumem, druže načelnice«, kaže bez ikakvog uzbuđenja, »poslali su vam ovo«, i vadi iz torbice parče hleba i janjeći but; »drug komesar se razboleo, izgleda da je tifus«. Naređujem mu da podeli po pola.

»Ne, hvala, ja sam ručao, a Vi« — Pera je svima u štabu brigade uvek govorio Vi — »ništa čitav dan niste okusili«.

Znam, to je sigurno poslednje parče hleba koje mi šalje, možda će i meni biti poslednje.

Moramo brže pred bataljon, tešim se varljivom nadom da on možda već silazi, da je blizu, pa kurir je još juče otišao po njega. Ljudska snaga tu nema granica i mi prosto trčimo uzbrdo. Ja i ne gledam da li me Pero sledi. Opet susrećemo ranjenike, sad opet pužu uzbrdo, već nekoliko puta menjan im je pravac kretanja, ali ih volja za životom pokreće.

Sunce je već zalazilo kad smo izbili na plato. Od bataljona ni traga. Pero ide pred njih, a ja svraćam u nekakvu komandu. Drugovi ništa ne znaju i pitaju me ono što bih ja od njih htEO saznati. Nervozno izlazim i gledam niz put. Već se počeo hvatati sumrak i večernja izmaglica legla je po polju, kad se konačno pojaviла kolona. Oni su, vidi se da žure. Nisam dao ni da sednu. Štab bataljona okuplja se upitno oko mene, čete se postrojavaju. Raspoloženje im je dobro, iako su jako umorni. Bili su u borbi, imaju stoke i nešto brašna, a borba i hrana okrepljuju i snaže.

»Drugovi«, počeo sam, »nemamo mnogo vremena. Ako ne možemo stići do ponoći na Vučevu, moraćemo ostati u Crnoj Gori... Mir i zagledavanje! ... »Sada je 9 sati, za tri sata nećemo sići ni na Pivu. Divizija je dvanaest sati ispred nas, a sa obe strane nadiru Nemci. Do ujutru ih možda neće biti na prelazu, ali šta nas gore čeka — ne znam. Birajte — ili da ostanemo ili da se probijamo, pa ko prođe«.

Odgovor je bio brz. Njih sto jednoglasno je zagrmilo: »Na Baniju!«.

Dakle, odlučili su ono što sam i sam želeo. Naređujem da se za petnaest minuta unište bacači i teški mitraljezi, spali arhiva, podeli mitraljeska municija, zakolje krupna stoka, a meso i brašno podeli po torbama i rančevima. Ovce smo vezali telefonskim kablom i poveli. Komandir čete Miško Ikšić zvani »tramvajac« obavlja klanje krupne stoke vrlo brzo. Pa ipak, mojih petnaest minuta odužilo se u pun sat. Sunce je već zašlo i na tom terenu noć brzo smenjuje dan. Poslednje pripreme obavljaju se pri svetlu vatri.

Kako sada saopštiti iznemoglim ranjenicima da treba da ostanu. Pomažu nam oni sami, javlja ih se nekoliko: »Ja, drugovi, ne mogu...«

Dajemo im meso, ostavljamo nešto stoke i sve konje, savetujemo da se priključe bolnici koja se, istina, rasula te takoreći ne postoji, a ako nađe neprijatelj, da se sklone po pećinama. Ostavljamo im oružje i bombe. To je sve što možemo za njih učiniti. Gledamo ustranu i odlazimo.

U mrklom mraku silazimo. Već sam dvaput prošao ovaj put, ali ipak ide sporo. Opet ranjenici, opet jauk, psovke, padanja, klizanje, sačekivanje zaostalih. Noć je u junu kratka i tek ujutru smo na mostu. Oko njega leševi, samari, sanduci, telefonska žica. U dolini Pive nema više ni žive duše, sve se juče povuklo sa obe strane na visove. Jedino tri druga iz Prve dalmatinske sa zamenikom komesara bataljona (Androm Kovačevićem) skidaju razapetu žicu i izvlače gumeni čamac. Kažu mi da će srušiti most, jer idu u Sandžak. Žurimo preko mosta. Daske su vlažne i klizave, a dosta ih i nedostaje. Na sredini mosta rupa prečnika čitav metar. Idem prvi i preskačem je dosta nesigurno iako sam još snažan. Iza mene borci nose u naručju ovce. Imali smo sreću — svi su prešli. Tek što smo se udaljili od mosta i počeli uspinjati, kad nađoše »Štuke«. Nas ne diraju, tuku most na kome nema više nikoga. To nam daje nade da su Nemci još daleko, a sa četnicima ćemo lako. Na kraju uspona susrećemo vodnika inžinjeriskog voda divizije Ratka Dietlića, električara iz Kostajnice. Dobar i uvek raspoložen, odličan diverzant, učenik Ilije Gromovnika. Ne malo je mostova i vozova digao. Šalje ga štab divizije da siđe na most i predga nekoj jedinici. Mi ga odvraćamo i nagovaramo da ide sa nama, jer su dole već na mostu Dalmatinci. Ne pristaje, hoće lično da izvrši zadatak. To ga je koštalo života. Na mostu su ga uhvatili četnici i zaklali. Od njega smo saznali da se divizija zaustavila na Vučevu i da nije daleko. Producili smo, ali smo tek predveče stigli njen štab, koji je bataljonu odmah naredio da prati bolnicu, a ja sam produžio u štab brigade. Ovde su već

znali da smo stigli. Ovce koje smo doveli povećale su jako oskudnu zalihu brigade. Još na Rudinama Pero je izabrao jednu ovcu koju je, na svoju veliku radost, uspeo da pomuze i dobitje skoro pola litre mleka. Pomešano u porciji sa brašnom i podgrejano na artiljeriskom barutu koji smo pokupili na mostu, krepilo nas je celim putem do Vučeva. Ovca je kasnije davala mleko za bolesnog komesara, sve dok nije nestala negde u Zelengori.

PRELAZAK SUTJESKE

Divizija je na Vučevu zadržana odlukom Vrhovnog štaba da bi sačekala Treću diviziju koja je trebalo da kreće za Prvom grupom. Do njenog dolaska mi smo imali da održimo taj koridor. Zbog toga je naša brigada vršila bočno osiguranje prema Čurevu zauzevši položaje, bolje reći spavajući danju u šumi i noću na poljani oko Hadžića Ravni. Neke patrole su upućivane ka Crnom Vrhu i Ždrijelu, no ne verujem da su se odmakle dalje van našeg vida. Situacija je bila ozbiljna, odluke o pokretu su se donosile brzo i najbolji način da ne ostaneš sam, bez ikakve veze, bilo je držati se blizine štaba bataljona, odnosno brigade. Na Vučevu je sunce peklo, a vode nije bilo sem prljavog snega po rupama u senci. Tu je, opet, pomagao barut da se sneg otopi u porciji, i ono što se nije sleglo na dno — popije.

Osmog juna predveče naređen je hitan pokret. Mi smo već ranije dobili orijentirnu maršrutu kuda da se probijemo, bilo u sastavu divizije, bilo u slučaju da se odvojimo. Pamtim je još i danas, jer smo je svi tada naučili napamet. Bilo je to Vučeve — Suha Gora — Lokva Dernečište — Dragoš Sedlo — Suha. Dalju maršrutu dodao je komandant divizije koji je već ranije poznavao put: Milinklade — Lučke Kolibe — Vrbničke Kolibe — Mrčin Kolibe... — dalje se ne sećam. Sedma brigada je krenula kao desna kolona i u toku noći kroz šumu i neke poljane izbili smo pored Zanuglina na Dragoš Sedlo, odakle smo već ujutro, najpre kroz šumu bez puta a zatim nekim putem, spustili na Sutjesku. Avioni su se stalno smenjavali i, kao na poligonu, tukli negde ispred nas. Još nismo videli Sutjesku, ali smo čuli njen karakterističan šum. O prelasku nije, zbog aviona, moglo biti ni govora. Sećam se da su se nad reku i nas nadvile neke ogromne stene potpuno gole, samo sa ponekim borom. Kolona se zaustavila oko podne. Komesar brigade, teško bolestan, počeo je da bunca i morali smo mu silom i na prevaru oduzeti pištolj i bombe. Kratki nemački kabin bacio je već ranije sam. Jedini sam se ja još u brigadi

sačuvao od tifusa i, gledajući ga, sa jezom sam pomislio da to i mene uskoro čeka.

Avioni su i dalje neprekidno tukli. Četiri ili pet noći bez sna, stalno u pokretu, bile su jače od stokilogramskih bombi koje su u kanjonu svojim eksplozijama cepale bubne opne i — ja sam zaspao. Oko šest uveče probudio me je Nina i rekao da krećemo pošto su avioni otišli. Nasmejao se kad sam ga zađuđeno zapitao zašto tako brzo, jer je bilo već šest sati, a ja sam sve vreme od podne spavao. Do same reke stigli smo u sumrak prelazeći pored nekih razrušenih mlinova. Komandant divizije održao je kratak sastanak komandnog kadra, naređujući da se preko reke prelazi držeći se za ruke ili konjima za repove. Komandni kadar neka uzme puške, mitraljeze i bude spremam da se u streljačkom stroju probija u slučaju nailaska na neprijatelja. To je bilo sve.

Sutjeska nije bila duboka. Negde do kolena, najviše do pasa, ali veoma brza i neravnog dna sa krupnim kamenjem. Lanac konia i ljudi prelazio je povijajući se pod pritiskom matice. Izmoreni borci, pomešani sa bolesnima, teturali su se i voda je prekidala lanac na najslabijem mestu obarajući trojicu, četvoricu. Jači i spretniji uspevali su da se dignu na noge, jer voda nije bila duboka, ali su se slabiji, naročito drugarice, uz vrisku i zapomaganje, potpuno pasivno puštali da ih voda nosi. Snažniji drugovi bacali su se za njima i izvlačili ih. Najneumorniji je bio Nina koji je sam, onako snažan, spasao mnogo drugova i po nekoliko puta prelazio ovamo-onamo da prevede nov lanac. Uprkos svemu tome, najviše zbog tame, Sutjeska je te noći progutala oko 40 boraca, čemu je, pored ostalog, doprineo i urođeni strah od vode, koji je bio karakterističan za Banijce.

Ja sam prešao među prvima i odmah krenuo nizvodno prema Tjentištu sa jednom četom. Ljudi su u to vreme instinkтивno osećali da im je spas samo uz grupu i nerado su se odvajali od glavnine. Da bi se jedinice udaljile od glavnine ma i kilometar, morao se odrediti bar neko iz štaba bataljona ili brigade. Zaustavili smo se kod prvih kuća. Selo je bilo pusto i upola porušeno. Patrole nisu našle nikoga i ništa za jelo. U svetu pretpostavljajući da je prelazak završen, samoinicativno smo se vratili na prelaz iz bojazni da ne ostanemo, jer je bio čest slučaj da se neka jedinica zaboravi povući ili je upućeni kurir ne nađe. Jedan bataljon Šesnaeste brigade, koji je bio ostavljen na Sutjesci kao veza, probijao se sam kroz Zelengoru i bogzna kakvim putevima i tek posle tri dana stigao kolonu negde pred Govzom.

Prelazak je uglavnom već bio završen i kolona se pela uzbrdo. Naišao sam, pretičući kolonu, na borce koji su nosili Nazora. Stari je bio potpuno iscrpen i drug Ribar, koji se odlično držao, zamolio me da pripazim na Nazora jer »stari već rapla« (bunca). Izmučeni starac, ali potpuno svestan, molio je borce da ne muče ni njega ni sebe, već da ga ostave. No, krajnje izmučeni borci nosili su, svakičas smenujući se, starog pesnika koga su neobično voleli i sećali se iz svoga detinjstva po njegovim čitankama za III i IV razred osnovne škole. Jedna drugarica i dva druga iz Pratećeg bataljona nosili su njegov oskudni prtljag i vodili kravu koja ga je hranila mlekom.

KROZ ZELENGORU

Popeli smo se na prevoj Pleće između Vilinjaka i Ozrena. Moglo je biti oko 8 sati. Izbijanje na brdo dalo nam je kao i uvek osećanje sigurnosti. Kolona se okupila i odmah su planule vatre, peklo se meso ili se moljakao zalogaj od pojedinih grupica koje su formirale male kuhinje. Zaostali su pristizali, ali još ih se dosta pelo uzbrdo, naročito ranjenici. Među poslednjima stigao je i Nazor. Teško da bi se kolona brzo pokrenula (prelazak Sutjeske i penjanje uzbrdo iscrnli su valjda i zadnju snagu) da nas nije »bocnula« iznenadna vatra bacača i »šaraca« od pravca Vilinjača. Sve što je uspelo da se popne gore, sručilo se na drugu stranu u Hrčavku. Silazili smo u grupicama od bukve do bukve kroz granje. Šiprage, klizeći i valiajući se. Vatra ie i dalje odiekivala na prevoju. Nemci su vodili borbu sa našom zaštitnicom, koja je otstupala, i ubijali raniene i iznemogle. Tu im je pao u ruke i komesar bataljona Žarko Mihailović, koji je u opštoj gužvi ostao bez konja i onako ranjen u nogu nije mogao dalje. Kasnije smo čuli da su ga odveli u Zemun i ubili u logoru. Zaostali deo kolone vratio se u Sutjesku gde je tri dana kasnije sa Trećom divizijom podelio sudbinu. Najveći deo je poubijan, a samo mali broj, i to žena, zarobljen.

U opštoj gužvi prilikom silaženja nestala je i Nazorova krava.

U dolini Hrčavke opet smo se prikupili, kolona se donekle sredila i krenuli smo dalje. Za sve vreme tukli su nas zdesna bacačem i brdskim topom, ali se niko na to nije obazirao. Predveče smo stigli pred Lučke Kolibe i zastali u nekoj velikoj bukovoj šumi, gde smo našli Vrhovni štab. Saznali smo da je drug Tito ranjen od bombardovanja, a jedan Englez poginuo. Pred sam sumrak bombardovale su nas »Štuke«. Imali smo dosta mrtvih i ranjenih. Tu smo zanoćili, a ujutro 1 juna na-

stavili smo put, jer je Vrhovni štab već otišao napred. Išlo se brže, jer je padala kiša i nije bilo aviona. Na sve strane se pucalo, veza se prekidala i opet smo oko podne zastali. Ali, hrane nije više bilo. Zaklali smo nekoliko konja, jeli detelinu, kiselicu i ljutu sremušu. Taj dan nismo mnogo odmakli. Naš pokret bio je uslovlijen pokretom proleterskih divizija koje su išle napred pod borbom. Iako su svuda oko nas bili Nemci, prošli smo bez većih borbi posedajući položaje i isturajući pobočnice. Prelazili smo ponekad i na 100 metara od nemačkih položaja.

U pokretu preko Ljubinog Groba išao sam sa jednim bataljonom u zaštitnici. Išli smo rubom šume i preko čistina. Oblaci su se razišli i pripeklo je sunce, a vode nije bilo. Na jednom zaravanku, 50 metara od šume, naišli smo na neku lokvu. Kad su prvi borci potrčali da se napiju i napune čture, počele su padati granate. Nismo se napili ne zbog opasnosti, nego što su granate od ostatka vode napravile mulj. Nešto dalje dočekala nas je vatrica »šaraca« sa stena Zelengore. Zrna su brisala po prevoju kojim je trebalo proći i dizala oblačice prašine na suhoj zemlji. Ali kolona ide dalje. Niko se ne osvrće niti naročito ubrzava hod. Sunce prži kao u paklu, ali su svi nabili ruke u džepove, zadigli jake od nagorelih šinjela i navukli rubove kapa na uši kao usred zime. Zaustavio sam se ispred prevoja i ubrzavam prelazak, a ujedno i da sačekam kraj kolone i uverim se da li su svi prešli. Odjednom, na brisanom prostoru sruši se na zemlju bolničar bataljona Cvikić. Kuka da ga ne ostave. Dok čekam drugu četu da naredim komandiru da ga ponesu, on se sam, verovatno plašeći se da ga ne ostavimo, diže i ode. Pomislio sam da je lakše ranjen i da se prenemaže. Međutim, dobio je zrno kroz stomak i creva koja su bila potpuno prazna, i to ga je spaslo. Previo se sam i sa nama izišao iz obruča i vratio se na Baniju. Kad smo 1944 godine zauzeli Glinu, sreo sam ga kad je trebalo da se operiše. Kaže, da se od Pete ofanhive zbog te rane nije poštено najeo...

Jedanaestog juna situacija je bila najteža. Povlačili smo se od Ljubinog Groba i Lučkih Koliba kroz šumu, izmešani sa delovima Vrhovnog štaba i svima onima koji su bili oko njega. Borba se vodila na sve strane. Kiša je na mahove padala i, potpuno prokisli, sakupili smo se u toku noći na Mrčin-Kolibama. U nekoliko koliba nije se moglo naći slobodnog pedlja

Oko ponoći dobili smo zadatak da jedan bataljon krene prema zapadu kao obezbeđenje. Čini mi se da je trebalo smetati neku jedinicu prema Plješu, odakle su u toku dana napadali Nemci. Jasno, opet je trebalo da ide neko iz štaba bri-

Slavko Pengov: FRESKA O NOB (freska, detalj)

gade, ali me je ovaj put mimošlo i otišao je zamenik komandanta Vojko. Teško je bilo skupiti i krenuti bataljon, te su krenuli tek oko 2 časa. U tome mraku, kad je karta bila beskorisna, a ništa nije znalo put, nisu otišli daleko i ujutru su se vratili.

Drugog dana krenuli smo dalje. Išli smo brže, jer je Prva proleterska probila obruč na drumu i trebalo se žuriti. Putem su se svuda videli tragovi borbe i leševi Nemaca i naših. Na putu prema Rataju sve se gomilalo, pa su i po dve kolone išle paralelno, prelazeći se. Brigada je dobila zadatak da smeni Treću krajišku na položaju više Govze i Jeleča, a ja da idem napred i uhvatim vezu. U jednom šljivaru našao sam Karanovića i Simu Tadića. Preko potoka, na suprotnoj strani, vodi se borba. Smenu nismo izvršili jer, kad sam se vratio po bataljone, dobili smo novo naređenje da se u Rataju povežemo sa Hercegovcima radi prelaska preko puta Kalinovik — Foča.

Nina i ja krenuli smo napred, a bataljoni i štab brigade za nama do pred selo. U jednom voćaru kod same ratajske kule našli smo jednog komesara bataljona i dvadesetak boraca iz raznih jedinica. Ložili su vatru i pekli meso. U tom su naišle »Štuke« i već su bile nad nama. Tukli su nas najpre teškim bombama čije su nas eksplozije prosto odizale od zemlje, a zatim malim, koje su daleko gore, jer ih je bilo mnogo pa eksplodiraju svuda okolo — i na zemlji i na granama. Od dima i prašine ništa se ne vidi. Jedna grupa smenuje drugu. Negde dalje dejstvuju bombarderi. Dan je bio oblačan i sve do preveče nisu leteli pa se sad, kad se razvedrilo, sve odjednom skupilo i bije po tom uskom prostoru na kome se nabio čovek do čoveka.

Nina se brine za brigadu koja je zaostala nešto niže na ravnici bez ikakvog zaklona, sem potoka i živice. Kad je završeno bombardovanje i počelo mitraljiranje, iskoristio je predah između dva naleta i preskočio kamenu ogradi voćnjaka. Sledeci avion se približuje i rafal za rafalom seče pored mene. Preskačem ogradi. S druge strane leži Nina na ledima i ropće. Iz grudi se još puši trag zapaljivog zrna, koje mu je prekratilo život.

Tu, dakle, pred sam izlazak iz obruča poginuo je Nikola Maraković — Nina, student iz Kostajnice, komandanat Sedme banjiskske brigade. Borci plaču. Ljubav je to prema drugu i starešini.

Imali smo teških dana i pre i posle, ali ovaj dan, 13 jun, bio je najteži. Komesar u teškom tifusu, ranjen je zamenik komandanta i drugarica Kaja iz politodela, ima mrtvih i ra-

njenih. Nemci vrše pritisak od Kalinovika i ja sa dva bataljona idem na položaje ispred Jeleča.

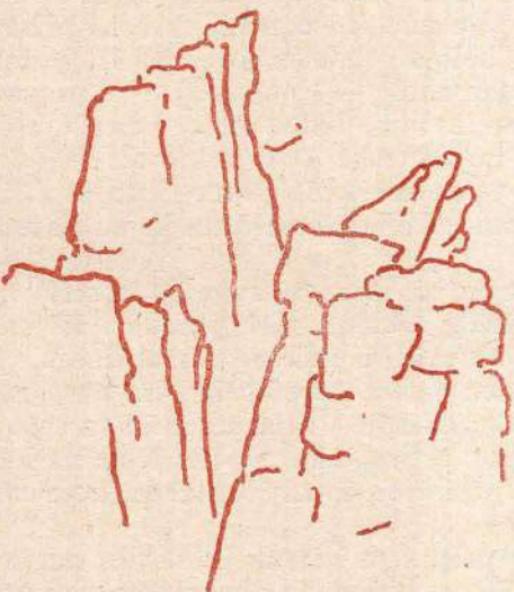
Velikog borca skromno sahranjuje nekoliko drugova iz štaba brigade. Rupa od bombe, kamenje i zemlja su mu grob. (Deset godina kasnije slušaoci Oficirske škole obišli su to mesto, podigli skroman spomenik i odali počast.)

U noći smo prešli put, izišli iz obruča i posle dva dana već smo bili na domaku Jahorine.

Brigada je sa Banije pošla sa 1.200 boraca, a iz obruča nas je izišlo 200. Nešto malo probilo se sa drugim jedinicama, sve drugo ostalo je u Petoj ofanzivi i na putu od Pljevalja do Rataja.

Napori, žrtve i borbe brigade bile su njen ponos do kraja rata. Za narod Banije, koji je dao živote najboljih sinova, to je simbol koji će večito živeti.

Vladimir BAKARIĆ

prvoj polovini 1943 godine Osma brigada bila je u sastavu Sedme udarne divizije, koja je izrasla iz ustaničkih snaga Banije i formirana novembra 1942 na njenom području.

Po formiranju, Sedma divizija, sa svojim trima brigadama (7, 8 i 16), ostaje da dejstvuje do kraja 1942 na području Banije. Početkom 1943 (14 januara) ona se na Baniji sukobljava s ojačanom 369 divi-

zijom¹ koja je bila predviđena da učestvuje u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi. Slučaj je hteo da se Sedma udarna divizija sukobi s 369 njemačkom divizijom i na početku Pete neprijateljske ofanzive 18 maja 1943. Toga dana (18 maja) u 7 časova rafal teškog mitraljeza jedne jedinice 3 bataljona Osme brigade pokosio je tri neprijateljska vojnika iz kolone, koja je hitala da pre naših snaga pređe rijeku Čeotinu i izbije na njenu lijevu obalu. Kolona je bila prisiljena da stane.

Ova dva istoriska datuma (14 januar i 18 maj 1943) u ratnim dejstvima Sedme udarne divizije, dijele 4 mjeseca i 4

¹ 369 njemačka divizija otpočela je nastupanje na Baniji 14 januara, znači 6 dana prije nego što je, prema planu »Weiss 1«, otpočelo opšte nastupanje neprijateljskih snaga, koje su uzele učešća u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi. Za ovo bi se mogla uglavnom dati dva tumačenja. Prvo, da divizija sa svojim snagama obezbijedi sebi što povoljnije položaje do prelaza neprijateljskih snaga u opšte nastupanje. Drugo, vjerovatnije, da se na sektor početnih dejstava 369 divizije privuku ustaničke snage Korduna i Banije (7 i 8 divizija) i na taj način omogući što veća sloboda dejstva 7 SS diviziji »Princ Eugen«, koja se u to vrijeme prikupljala u širem rejonu Karlovca i bila glavni nosilac osnovnog zadatka operacije »Weiss 1« u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi.

dana. Pored toga njih dijele i velika geografska prostranstva Bosne, Hercegovine i Crne Gore i mnogi bojevi i marševi, koje je ona naizmjenično izvodila na putu dugom preko 500 kilometara.

Ovaj istoriski put Sedme udarne divizije započeo je 27. januara, tj. onog dana kada je Sedma divizija, poslije veoma upornih i uspješnih odbranbenih bojeva koje je vodila punih 14 dana (14—28. januara) sjeverno od rijeke Une (na području Banije i Cazinske Krajine), stavljena pod neposrednu komandu VŠ NOV i POJ. U to vrijeme već je bila u toku koncentracija Operativne grupe Vrhovnog štaba (Prva i Druga proleterska i Treća udarna divizija) za prelazak u protivofanzivu, koja je, prema koncepciji VŠ, bila usmjerena s polazne osnovice Gornji Vakuf — Prozor — Duvno na jugoistok, ka srednjem i gornjem toku rijeke Neretve, zatim ka Crnoj Gori i Sandžaku i dalje preko Lima ka Kosovu i Metohiji.

Put Sedme divizije otpočeo je ulogom zaštitnice. To je bilo u onoj situaciji Četvrte ofanzive, kada su okupatorske i kvislinške snage vršile pritisak sa svih strana sjeverno i južno od rijeke Une. Kada su jedinice Glavnog štaba Hrvatske i Prvog bosanskog korpusa, prema opštem planu Vrhovne komande, krajnjim naporima odoljevale daleko nadmoćnjem napadaču, težeći da mu nanesu što veće gubitke i da što duže zadrže nje-govo nadiranje, obezbjedivši slobodu dejstva snagama Operativne grupe.

Prema razvoju događaja u toku Četvrte ofanzive i ulozi i karakteru dejstva Sedme divizije, njena dejstva od rijeke Une do rijeke Čeotine mogu se podijeliti na četiri etape. Prva otpočinje 28. januara zatvaranjem neposrednih prilaza ka Bihaću sa sjevera na liniji s. Vrsta — Izačić Grad, a završava se 10. februara na liniji Drinići — Oštralj — Vedro Polje, nekih desetak kilometara južno od Bosanskog Petrovca.

Druga etapa nastavlja se sa linije Drinići — Vedro Polje opštim pravcem Drvar — Glamoč — Prozor i završava se pozna-tim borbama za Prozor 5. marta 1943.

Poslije borbi za Prozor, u kojima je Sedma divizija aktivno učestvovala punih 12 dana, ona produžava s vođenjem zaštitničkih borbi opštim pravcem Prozor — Jablanica — pre-laz rijeke Neretve — sjeveroistočne padine pl. Prenja — s. Gornja Bjela — s. Glavatičevo — s. Zabrdani — s. Kalinovik. To je treća etapa koja se završava 21. marta na prostoriji: selo Dudle (štab divizije), s. Razići (8 brigada), s. Grušće (7 brigada), s. Ulog (16 brigada). Na ovu prostoriju divizija je izbila poslije 65 dana neprekidnih borbi i marševa, koji su izvođeni najviše po ispresjecanom planinskom zemljištu, po zimi i snijegu i bez popune ljudstvom, hranom i ratnom opremom. Može se slo-

godno reći da naporima kojima je Sedma divizija bila izložena pred Petu ofanzivu spadaju u one ređe u istorije ratova.

Ovakvim naporima bile su izložene manje-više sve jedinice naše armije u toku Oslobodilačkog rata. No, ipak, ova iskušenja bila su daleko teža za borce Sedme divizije, nego za one jedinice NOV koje su bile formirane od ljudstva iz planinskih krajeva, koje je već posjedovalo navike za život, rad i borbu na ovakovom zemljisu. Sedma divizija, napadnuta još i epidemijom tifusa, bila je do te mjere iscrpena, da bez jednog dužeg odmora nije bila sposobna za ma kakve ozbiljnije borbe zadatke. Iz ovog razloga ona se, uz malo pomeranje do šire prostorije s. Ulog — s. Obalj — s. Kalinovik — s. Jelašca, задржала tu sve do 4 maja. Divizija je koristila zatišje, koje je nastupilo poslije sloma Četvrte neprijateljske ofanzive, da se oporavi i pripremi za nova i još teža iskušenja koja će joj nametnuti događaji u Petoj ofanzivi.

Divizija prekida odmor 5 maja. Ovoga dana ona se prikuplja na prostoriji Kalinovik — Jelašce i otpočinje novu etapu svog istoriskog puta opštim pravcem Kalinovik — s. Vrbnica — Popov Most — Šćepan Polje. Poslije prelaska na desnu obalu rijeke Tare, u rejonu Šćepan Polje, divizija nastavlja pokret ka određenoj liniji odbrane južno od Pljevalja i posjeda je 17 i 18 maja. Šesnaesta banijska brigada posjeda položaje s. Mijakovići — Korijen, lijevo od nje Sedma banijska brigada posjeda s. Podpeće, a dalje ulijevo Osma banijska brigada posjeda položaje na liniji s. Hoćevina — s. Tikova — s. Brvenica — s. Orlja. Osnovni zadatak divizije — da u dodeljenoj zoni odbrane spriječi neprijatelju da se sa Čeotine probije ka rijeci Tari. Ona se ovdje našla opet pred snagama 369 njemačke divizije.

Još u rejonu Šćepan-Polja, (15 maja) Sedma brigada dobija zadatak da poslije prelaska rijeke Tare u rejonu s. Bukovika izvrši marš opštim pravcem s. Bukovik — s. Čelebić — s. Šule — s. G. Gradac — s. Glisnica — s. Boljanić, sa zadatkom da posjedne širi rejon sela Boljanići i spriječi neprijatelju prodor pravcem Čajniče — Pljevlja. Marš je trajao dva dana. Prvog dana (16 maja) brigada je zanoćila u s. Šule. Drugog dana (17 maja) u 6 časova ujutru dobili smo 106 drugova rekonvalescencata za popunu brigade. Podijelili smo im oružje i raspodijelili ih po bataljonima. U 11 časova brigada je produžila marš u skladu sa dobivenim zadatkom. Pri prelasku rijeke Čeotine u rejonu s. G. Gradac susreli smo u 18 časova dijelove Šeste istočnobosanske brigade, koji su se povlačili iz pravca s. Glisnica. Pre toga čula se jaka mitraljeska i minobacačka vatra iz rejona s. Boljanići. Tom prilikom našli smo se i sa Štabom Šeste istočnobosanske brigade, koji nas

je obavijestio o situaciji. Tu smo doznali da je neprijatelj od-bacio jedinice ove brigade s položaja u rejonu sela Boljanići, i da su se one baš u ovo vrijeme, nemajući međusobne veze, po bataljonima povlačile ka rijeci Čeotini.

BORBE NA CEOTINI I POVLAČENJE KA SUTJESCI

Pošto je ukratko informisan o situaciji, Štab Osme brigade izdao je kratka naređenja bataljonima za rad u toku dana i naredne noći. Treći bataljon upućen je odmah u selo Glisnicu sa zadatkom da tamо zauzme položaj i uhvati vezu s bataljom Treće dalmatinske brigade, koji se, prema ranije dobivenim obavještenjima tamо nalazio. Prvi bataljon upućen je u s. G. Brvenicu sa zadatkom da u širem rejonu ovoga sela organizuje položaj za odbranu i spriječi neprijatelju prelazak na lijevu obalu rijeke Čeotine. Drugi bataljon imao je da posjedne položaje lijevo od 1 bataljona u rejonu s. Raović. Štab brigade s prištapskim dijelovima rasporedio se u s. G. Orlja. U ovakovom rasporedu brigada je zanoćila 17/18 maja.

Sljedećeg dana u 7 časova neprijatelj je otpočeo nastupanje: jednom kolonom pravcem s. Boljanići — s. Glisnica prema položajima koje je držao naš 3 bataljon, a drugom, pravcem s. Boljanići — Vrbica (tt. 1041) prema položajima koje je držao jedan od bataljona Šeste istočnobosanske brigade. Obje kolone bile su iz sastava 369 njemačke divizije. Naš 3 bataljon, koji je držao položaje u rejonu sela Glisnica, pustio je neprijatelja da mu podiđe na domet efikasne pješadijske vatre, a zatim je otvorio snažnu puščanu i mitraljesku vatru, tako da je došlo do pometnje u neprijateljskoj koloni. Pala su tri neprijateljska vojnika, a bilo ih je i ranjenih, i kolona je zaustavljena. Bilo je očigledno da je neprijatelj donekle iznenaden tako organizovanom vatrom. Dok se ova kolona sređivala i vršila pripreme da ponovi napad, druga kolona je uspjela da izbije na Vrbicu koju, kako se moglo zaključiti, bataljon Šeste brigade nije želio upornije da brani, već se povukao na lijevu obalu Čeotine.

U međuvremenu povukao se na lijevu obalu Čeotine i bataljon Treće dalmatinske brigade, koji je držao položaje desno od našeg 3 bataljona. Time su ostala otkrivena oba boka našeg 3 i 2 bataljona, koji su se, pošto se borba bila već razvila, pod vrlo teškim okolnostima morali po grupama da prebacuju na lijevu obalu Čeotine. Zahvaljujući samo dobro organizovanom izvlačenju i snažnom vatrenom prihvatu, bataljoni su uspjeli da se izvuku bez gubitaka.

U toku dana našle su se sve tri brigade. Šesta istočnobosanska, Treća dalmatinska i Osma banjomska, na lijevoj obali

rijeke Čeotine. Neprijatelj je ovladao s. Glisnicom i Vrbicom i tu je zastao. Najvjerovalnije da se nije usuđivao da forsira rijeku bez ozbilnjih priprema, jer je Čeotina na ovom dijelu ozbiljna prepreka. Za pješadiju u ovo doba godine bila je gazna samo mjestimično. Zemljište planinsko, a prilazi rijeci dosta teški.

Sljedećih nekoliko dana (od 19—23 maja) proteklo je u očekivanju produženja neprijateljskih dejstava. Međutim, punih 5 dana neprijatelj je utrošio na koncentraciju i pripremu svojih snaga za forsiranje rijeke. Ovo najbolje dokazuje sa koliko je opreznosti neprijatelj nastupao. No, ipak, za to vrijeme nije vladalo zatišje na frontu. Neprijatelj je vršio intenzivno izviđanje naših položaja iz vazduha i sa zemlje. Jednovremeno vršio je izviđanje rečnog toka i mogućnosti prelaza. On je neprekidno obasipao artiljeriskom i minobacačkom vatrom naše položaje i vršio bombardovanje iz vazduha. Aktivnost avijacije naročito je porasla posljednja dva dana, pred neprijateljski ponovni prelazak u nastupanje. Ozbiljnu štetu napada iz vazduha nanijeli su naseljenim mjestima Popov Do, s. G. Orlje, s. Trnovice, gdje su se nalazili položaji Treće dalmatinske brigade. Bombardovanjem su naneseni izvjesni gubici i Trećoj dalmatinskoj brigadi, koja je imala mrtvih i ranjenih 15 boraca.

U vremenu od 19 do 23 maja, prema dopunskom naređenju Štaba Sedme divizije, Osma banijska brigada držala je položaje za odbranu: 1-vi bataljon u s. Vrbici, 8 km južno od Pljevalja; lijevo od njega držao je položaje 2-gi bataljon, na sjevernoj ivici s. Hoćevina — s. Tikova; 3-ći bataljon bio je u brigadnoj rezervi u s. Hoćevina s jednom četom u s. Kruševu (10 km južno od Pljevalja). Ova linija protezala se lijevom obalom potoka Voloder, koja je imala vrlo povoljne uslove za odbranu. Desno, na ranijim položajima (s. Podpeće), se nalazila u odbrani Sedma banijska brigada. Lijevo se branila Treća dalmatinska na liniji s. Trnovice — s. Gradac — Popov Do. Tih dana Treća dalmatinska brigada bila je stavljena pod komandu Sedme banijske divizije.

U zoru 24 maja neprijatelj je prešao u nastupanje širokim frontom na desnoj obali Čeotine. Već u prvim časovima borbe njemu je pošlo za rukom da u rejoni s. Gradac formira rijeku i da uz jaku podršku artiljerije i avijacije potisne Treću dalmatinsku brigadu. Zauzimanjem s. Gradac, on je obrazovao mostobran koji je u toku dana uspio znatno da proširi izbijanjem do s. Popov Do. Po jačini napada na položaje Treće dalmatinske brigade nije bilo teško zaključiti da se tu radi o pravcu glavnog udara osnovnih snaga 369 divizije. Razum-

ljivo da znatno slabije snage Treće dalmatinske brigade nisu mogle ovaj napad osujetiti. Pokušaj neprijatelja da istog dana pređe potok Voloder i uklini se u položaje koje su držali bataljoni Osme brigade, bio je spriječen.

Na situaciju kod Treće dalmatinske brigade brzo je reagovao Štab Sedme divizije. Izdata su potrebna naređenja štabovima Treće dalmatinske i Osme banijske brigade, da se uz sadejstvo njihovih snaga što prije organizuje protivnapad i da se neprijatelj zbaci s mostobrana i uspostavi pređašnja linija odbrane. Za izvršenje ovog zadatka Osma brigada trebalo je da uvede u borbu svoj 3-ći bataljon koji se nalazio u rezervi u rejonom s. Hoćevina na udaljenju od oko 14 km. Jednovremeno trebalo je rokirati i 2-gi bataljon više prema s. Trnovice. Zbog velike udaljenosti 3 bataljona, u toku noći 24/25 maja nije se mogao organizovati napad zajedničkim snagama Treće i Osme brigade. Protivnapad koji je inicijativno 24 maja u 15 časova izvela Treća dalmatinska brigada nije dao rezultate.

U toku 25 maja neprijatelj je uspio da proširi mostobran i ovlada rejonom s. Cerovci — Lehovo Brdo — s. Popovo Do. Na dostignutim položajima neprijatelj se krajem dana počeo utvrditi. Snage na mostobranu dostizale su jačinu jednog puka. Treća dalmatinska brigada i 3 bataljon Osme brigade mogli su 25 i 26 maja jedino da blokiraju neprijateljske snage na mostobranu i spriječe njihovo daljnje nadiranje, u čemu su i uspjeli. Pošto je tek 26 maja stigla Treća krajiška brigada, sa zadatkom da potpomogne protivnapad i izbacivanje neprijatelja s mostobrana, ozbiljniji protivnapad mogao je da otpočne tek 26/27 maja.

Protivnapad je otpočeo noću 26/27 maja u 2 časa. U izvođenju protivnapada učestvovalo je četiri bataljona Treće dalmatinske, tri bataljona Treće krajiške i 2-gi i 3-ći bataljon Osme banijske brigade. Zbog slabe organizacije sadejstva i slabog funkcionisanja veza, protivnapad nije otpočeo jednovremeno i silovito. Treći bataljon Treće dalmatinske brigade jedini je otpočeo napad tačno u 2 časa. On je primio na sebe najjaču koncentraciju neprijateljske vatre i pretrpio osjetne gubitke. Ostali bataljoni napadali su neobjedinjeno i iz raznih pravaca, neki ranije a neki kasnije, što je neprijatelju dalo mogućnost da ih snažnom koncentričnom vatrom počesno tuče. Borba se vodila sve do 11 časova prije podne. S nekih dijelova položaja neprijatelj je bio i zbačen, ali je uspijevao da povrati izgubljeno zemljište. Tako se naš protivnapad u cjelini morao završiti neuspjehom. Osjetne gubitke pretrpjele su obje strane. Treća dalmatinska brigada imala je mrtvih i ranjenih 16 boraca. Treći

bataljon Osme brigade imao je 2 mrtva i 6 ranjenih drugova.² Treća krajška imala je 1 mrtvog i dva ranjena borca.

U toku 26 i 27 maja neprijatelj je energičnije napadao položaje 1-og i 2-og bataljona Osme brigade, no, bez uspjeha. Samo u toku 27 maja neprijatelj je izveo dva napada na položaje 1-og bataljona u rejonu s. Tikova i sjevernoj ivici s. Trnovice. Prvi napad neprijatelj je izveo prije podne. On je bio nešto slabiji i odbijen je bez većih napora. Međutim, drugi napad, koji je neprijatelj izveo u drugoj polovini dana s pravca s. D. Drvenica, bio je mnogo jači i izведен uz jaku podršku artiljeriske i minobacačke vatre. U ovom napadu neprijatelj je uspio da se sa oko 200 vojnika prebaci i uhvati za lijevu obalu potoka Voloder. Naš bataljon odmah vrši energičan protivnapad i baca u vodu ove neprijateljske dijelove uz vrlo osjetne gubitke. Uopšte uzev, tih dana neprijatelj nije uspio da zabilježi bilo kakve uspjehe pred frontom osme brigade.³ Isto tako neprijatelj nije imao uspjeha ni u napadu na položaje Sedme i Sesnaeste banijske brigade.

Kao što se vidi, njemačka 369 divizija ni u ovom drugom susretu sa Sedmom divizijom nije imala tako mnogo ratne sreće.

Za vrijeme dok su se odvijali bojevi za rijeku Čeotinu postepeno se pogoršavao opšti položaj naših snaga na ostalim dijelovima fronta, koji su one već tada branile u uslovima potpunog okruženja. Neprijatelj je, potiskujući naše snage u rejon gdje se sastaju Piva i Tara i ka ušću Sutjeske, sve više stezao obruč, rešen da po svaku cijenu spriječi proboj i uništi okružene snage. U toj situaciji je došlo do pregrupisavanja snaga Glavne operativne grupe.

U štab brigade stiglo je, 28 maja, naređenje Štaba Sedme divizije, da se brigada povuče na nove položaje na liniji Zahum — s. Meljak, avizirajući pritom da će pokret uslijediti vjerovatno sljedećeg dana (29 maja).

Osim nekih manjih obavještenja, štab brigade nije bio upoznat s opštim položajem Operativne grupe.

Naređenje za pretstojeći pokret izazvalo je veoma živo raspoloženje kod čitavog sastava brigade. Ono je došlo kao posljedica prekida stalne neizvjesnosti, koja je mučila svakog pojedinca, dokle će se ići na istok i koliko će se još ostati daleko

² Ovdje je poginuo junačkom smrću komandir 3 čete 3 bataljona Osme brigade drug Rade Miočinović. On je jedan od prvoboraca s Banije i bio je veoma voljen i cijenjen kao hrabar u brigadi.

³ Izvještaj Sedme divizije od 29 maja 1943 (Zbornik dokumenata i podataka o NOR IV/13, str. 299).

od svog rodnog ustaničkog kraja.⁴ Povlačenje nazad od rijeke Čeotine ka rijeci Tari i povratak na sjever za Bosnu i Hrvatsku, značilo je ići u susret boljim uslovima ratničkog života, nego što je ovaj ovdje bio, naročito za još nepriviknute planini i kamenu borce sedme banjiske divizije. Vidjeli smo slično raspoloženje i kod boraca ostalih brigada s kojima smo dolazili u dodir na prilazima ka rijeci Tari. Međutim, borci nisu ni slutili da ih tek čekaju iskušenja, koja će premašiti sva ona koja su doživjeli u toku Oslobođilačkog rata.

U skladu s opštom odlukom VŠ za proboj iz obruča, Sedma divizija otpočela je marš ka rijeci Tari 29 maja u 6 časova ujutru. Mjesto prelaza određeno je u rejonu s. Tepci. Jedinice su se kretale usiljenim maršem. Osma brigada stigla je na rijeku Taru oko 19 časova istog dana. Prebacivanje je vršila cijele noći i sljedećeg dana do 14 časova. Kako se koja jedinica prebacila, produžavala bi maršem bez odmora.

Prema dobivenom dopunskom naređenju od Štaba Sedme divizije, brigada je imala zadatak da što prije izbije na ušće Pive i da na položajima u rejonu Šćepan-Polja — s. Rudine smeni dva bataljona Treće krajiske brigade i na njima ostane do prijema novog naređenja. Pravac kretanja brigade predviđen je sjeveroistočnim padinama Durmitora i Pivske Planine, opštim pravcem s. Tepca — Sušičko Jezero — s. Nedajno — s. Rudine — Šćepan Polje. Prvog dana marša, poslije prelaska rijeke Tare, brigada je stigla 30 maja do 24 časa negdje u rejon Suhog Vrha (Vršak, k 1720) na sjeveroistočnim padinama Durmitora i tu je, zbog veoma teških atmosferskih prilika, bila prisiljena da stane i sačeka dan. Goli kamenjar, pokriven zamrznutim snijegom debljine oko 30 cm nije pružao baš nikakve uslove za odmor. Borci, slabo odjeveni, a neki i potpuno bos, morali su da prenoće na ovoj hladnoći, praćeni snježnim i hladnim vjetrom koji je zavijao po golim stijenama. Gusta magla i noć spriječavali su dalji pokret kolone, jer se moglo svakog časa skrenuti s puta i zalutati. Pokret je nastavljen u prvo praskozorje (3.15 časova) u pravcu Sušičkog Jezera. Čim se razdanilo, neprijateljska avijacija počela je da nas napada. Pratila nas je u stopu ne samo ovog nego i sljedećeg dana.

Poslije 7 sati marša stigli smo u rejon Sušičkog Jezera, gdje smo malo predahnuli i pripremili obrok tople hrane. U 22 časa brigada je produžila s maršem. Put je bio kao i prethod-

⁴ Ovo pitanje mnogo je mučilo banjiske borce, jer oni nisu znali ništa o sudbini svojih familija, koje su zajedno s ostalim narodom Banije napustili svoje domove i povukle se pred neprijateljem, zajedno sa Sedmom divizijom, izvrgnute gladi, zimi, bombardovanju, masovnom uništenju od neprijatelja koji je ubijao civilno stanovništvo i odvodio u logore.

nog dana vrlo naporan. Odmah u početku marša kolona se našla u šumi, kroz koju je bilo vrlo teško probijati se, jer se nije ništa vidjelo. Da bi situacija bila još gora, počela je da pada jaka kiša, od koje su borci ubrzo prokisli do gole kože. To je bio treći dan marša. Umorni i iscrpeni, borci su se jedva vukli, držeći se jedan drugome za leđa. Često se zastajkivalo radi održavanja veze. Štab brigade vodio je strogo računa da neko od boraca ne ostane ili ne nastrada. No, i pored svih ovih nastojanja, neki od onih krajnje iscrpenih i iznemoglih, ostali su zauvijek u ovim gudurama. To je bio samo početak. Koliko će ih još ostati na stazama koje vode preko kanjona Pive, Sutjeske, potoka Hrčavke i Zelengore, ispisujući svojim leševima jednu od najdramatičnijih ali i najslavnijih epopeja, koje je doživjela naša mlada armija u toku Oslobođilačkog rata.

Na kraju trećeg dana marša, 1 juna u 19 časova, brigada je stigla na marševski cilj i posjela položaje na lijevoj obali rijeke Tare istočno od s. Rudine i u rejonu Šćepan-Polja. Na ovim položajima brigada je imala manje borbe s neprijateljskim dijelovima koji su u gumenim čamcima pokušali da se prebacuju na lijevu obalu rijeke Tare.

Šestog juna brigada je dobila naređenje od štaba divizije za pokret dalje na sjever — trebalo je istog dana da pređe rijeku Pivu i da iz kanjona Pive izbije na Vučevu. Međutim, neprijateljski avioni obrušavali su se čitavog dana duž kanjona Pive i uspjeli da poruše višeći žičani most, jedini koji je još preostao za prebacivanje preko rijeke. Zasipajući bombama prilaze ka rijeci Pivi i prelaz preko nje, avijacija je nanela ozbiljne gubitke ne samo brigadi nego i Sedmoj diviziji u cjelini. Brigada je toga dana imala oko 10 mrtvih i još više ranjenih. Pošto je na brzu ruku postavljena neka greda preko rijeke, brigada je otpočela sa prebacivanjem. Prelazilo se vrlo slabo. Preostali broj konja, koji se nalazio u brigadi, natjerali smo da preplivaju rijeku. U intendanturi brigade nalazilo se nešto stoke (ovaca), kao skromna rezerva za jedan do dva obroka mesa. Nije bilo drugog rješenja, nego da se oprostimo i od te posljednje zalihe i da je ostavimo na desnoj obali rijeke Pive. Rasteretili smo se svega što nam je bilo suvišno. Višak oružja bacili smo u rijeku Pivu. Sada smo već znali da ono najteže tek dolazi.

U toku 7 juna Sedma divizija našla se sa svojim brigadama na Vučevu. Njen zadatak je bio da preuzme obezbjeđenje Vučeva do dolaska Centralne bolnice i dijelova Treće divizije, koji su bili u pokretu za nama. Toga dana Osma brigada držala je položaje prema Mratinju na liniji Javorje — Prebijena Klada. Pošto je u to vrijeme situacija u kanjonu Sutjeske i na Zelengori, kod jedinica na pravcu probaja (Prva i Druga pro-

leteska divizija), postajala sve kritičnija, divizija dobija zadatak, noću 7/8 juna, da požuri s prebacivanjem preko Sutjeske. U toku dana, 8 juna, divizija je krenula pravcem Mrkalj Klade — Dragoš Sedlo, ka prelazu Sutjeske, koji se nalazio negdje u rejonu Tjentišta. Osma brigada kretala se u zaštitnici divizije i s prelazom je otpočela sljedećeg dana (9 juna u 19 časova).

Kad smo izbili na desnu obalu Sutjeske u rejonu s. Tjentišta, na suprotnoj obali, na položajima južno od s. Krekovi vođena je vrlo žestoka borba. S položaja iz rejona Košur dejstvovali su neprijateljska artiljerija i minobacači, tukući prostor između Tjentišta, Suhe i potoka Hrčavke. Avijacija je ne-prekidno bombardovala dolinu Sutjeske od Tjentišta do Suhe. Tada nismo znali koja od naših jedinica drži položaje od Krekova do Usovičkog Potoka, iako smo s desne obale Sutjeske više od dva časa posmatrali naše kako odbijaju napade neprijatelja. Na mahove su se mogle čuti i eksplozije ručnih bombi.

Prebacivanje preko Sutjeske teklo je teško i sporo. Trajalo je cijele noći 9/10 juna. Ova brza planinska rijeka bila je nabujala, a moralo se prelaziti gazom. To je zahtjevalo brižljivu organizaciju prelaza i ukazivanja pomoći slabim i iznemoglim drugovima, koji se nijesu mogli nositi s nabujalom rijekom. Stoga su najjači drugovi, stojeći do pasa u vodi i držeći se za ruke, pomagali ostalima da pređu. No, i pored svih ovih mesta neke od najslabijih rijeka je prosto istrgla iz ruku njihovih drugova i odnijela u nepovrat.

Vanredna upornost naših jedinica, koje su obezbjeđivale prelaz Sutjeske, sprječila je u toku 9 juna neprijatelja da se probije klisurom Sutjeske ka Suhoj ili dolinom potoka Hrčavke u pravcu s. G. i D. Bare. To je omogućilo Sedmoj diviziji da cijele noći 9/10 juna prolazi ispred nosa neprijatelju, koji je držao položaje u s. Krekovi, i da se preko Sutjeske, Ozrena i p. Hrčavke prebacuje u pravcu Lučkih Koliba.

Po prelasku Sutjeske, u prvim jutarnjim časovima (10 juna), brigada se polako pela ka grebenu Ozrena (k 1405). Ovo penjanje zahtjevalo je od izglađnjelih i iznurenih boraca krajnje naprezanje. Oni su se više vukli nego kretali uz strme sjeveroistočne padine Ozrena, ali još uvijek odlučni i spremni za borbu.

Dok se u ovim jutarnjim časovima brigada polako penjala ka grebenu, svuda unaokolo vladala je nijema tišina. Ni jedan se pucanj nije mogao čuti. Čak se ni avijacija nije pojavljivala. Tišina je došla kao posljedica povlačenja naših jedinica prethodnog dana s položaja oko s. Suha, s. D. i G. Bare i s položaja južno od Košura i s. Krekova. Kako je već rečeno, jedinice koje su prethodnog dana držale ove položaje, u toku

noći prebacile su se na lijevu obalu potoka Hrčavke i produžile kretanje ka Lučkim Kolibama, Zamrštenu i Ljubinom Grobu. Tako je neprijatelj, ne znajući da je odbrana naših položaja od s. Suhe do Tjentišta bila još prethodnog dana napuštena, 10 juna otpočeo vrlo oprezno da nastupa i logično, ne znajući situaciju, nije mogao ni da angažuje avijaciju na tom djelu fronta.

Negdje oko 9 časova, kada je začelje Osme brigade već prelazilo preko grebena Ozrena, otvorena je vatrica na desni bok i začelje brigade, vjerovatno od neprijateljske kolone koja se kretala iz pravca s. Krekovi. Pri prelasku preko potoka Hrčavka otvorena je vatrica i na lijevi bok vjerovatno od neprijateljske kolone koja se kretala, bez otpora, s položaja iz rejona s. G. i D. Bara. Poslije pola časa doletjela je i avijacija. Ipak, zahvaljujući opreznom nastupanju neprijatelja, brigada je dobila u vremenu i obezbjeđujući se s lijeva i desna, srećno se prebacila preko potoka Hrčavka i uhvatila padine Debele Ravni (k 1276) i Javorka na putu ka Lučkim Kolibama. No, dijelovi diviziske bolnice nisu uspjeli na vrijeme da pređu greben Ozrena, tako da je u ruke neprijatelja pao oko 200 drugova.

Osma brigada bila je posljednja naša jedinica koja se organizovano prebacila preko potoka Hrčavka, jer je odmah po njenom prelasku neprijatelj produžio s posjedanjem položaja u trouglu s. Krekovi — s. G. i D. Bare — s. Suha, s čime je bila definitivno otsjećena Treća divizija.

Treba istaći da je prelaz preko Sutjeske i put do Lučkih Koliba bio vrlo kritičan za čitavu Sedmu diviziju. Zahvaljujući samo pasivnosti neprijatelja u toku noći 9/10 juna, divizija je srećno izbjegla katastrofu. Najvjerojatnije je da njeno ljudstvo, ukoliko bi divizija bila otsjećena, ne bi bilo u stanju da se nosi s daleko nadmoćnjim snagama neprijatelja i probije iz obruča. Ona je još uvijek nosila posljedice preživjele Četvrte ofanzive. Njeno ljudstvo iznurenog glađu i višednevnim naporima jedva je odoljevalo i u dosadašnjim borbama i svakodnevnim marševima po oštro ispresjecanom planinskom zemljistu. Glad je postala isto toliko opasna koliko i neprijateljski meci. Ni konji nisu mogli da podnose te napore. I oni su padali pod teretom i ostajali. Kratke junske noći isle su na ruku neprijatelju i olakšavale rad njegovoj avijaciji, koja je smjenjujući se u vazduhu, neprekidno zasipala već dobro utvrđene staze, kojima su se izvlačili naši malobrojni bataljoni i brigade.

Krajem dana, 10 juna, Sedma divizija izbila je u rejon Lučke Kolibe i Zamršten, gdje je konačno stupila u vezu s dijelovima Druge proleterske divizije.

U toku 11 i 12 juna, u skladu s odlukom Vrhovnog štaba, sve su se jedinice kretale u pravcu proboga, koji je izvršila

Prva proleterska divizija opštim pravcем Lučke Kolibe — Balinovac — Radomišlje (k 1519) — s. Jeleč — s. Miljevine. Sedma divizija kretala se na začelju snaga koje su izvršile probor. U njenoj zaštitnici ostala je i dalje Osma brigada. U toku marša brigada je imala nekoliko sukoba s neprijateljem, koji je nekad dolazio s lijevog, a nekad s desnog boka. Do nešto jačeg sukoba došlo je 12 juna, dok se brigada kretala putem od Zavraćeni Do (k 1266) ka s. Zagorice. Tom prilikom neprijatelj je otvorio vatru na začelje i lijevi bok brigade. Ranjen je komandant 1 bataljona Miloš Suzić, načelnik saniteta i nekoliko boraca. Poslije kraće borbe neprijatelj je odbačen. Radilo se o neprijateljskom prepadu, koji ovih dana nisu bili retki. Do pada mraka brigada je držala položaje u rejonu s. Trebićina, a noću 12/13. juna prebacila se za ostalim snagama divizije preko komunikacije Kalinovik — Foča. Prebacivanje je izvršeno negdje u rejonu s. Rataj — s. Miljevine. Još u toku prebacivanja, brigada je dobila zadatak, da, po prelasku komunikacije, posjedne položaje u rejonu s. D. Budanj i sprijeći neprijatelju probor pravcem Foča — Kalinovik. Određene položaje brigade je posjela još u toku noći.

Sljedećeg dana neprijatelj je izvršio prvi napad na položaje brigade oko 7 časova ujutru. Napad je bio odbijen. Po svemu sudeći ovaj napad je imao za cilj izviđanje naših položaja. Drugi napad neprijatelj je izveo negdje oko 9 časova samo sada s mnogo jačim snagama i uz podršku tenkova, snažne artiljeriske i minobacačke vatre i avijacije, koja je u brišućim letovima tukla položaje brigade. Pritisnuta sa svih strana, brigada je pod vrlo teškim uslovima i uz osjetne gubitke napustila položaje i u priličnom neredu povukla se sjeverno od komunikacije. Tom prilikom je imala mrtvih i ranjenih 20 drugova.⁵ Među poginulima nalazila su se i 2 komandira čete. U toku povlačenja, od artiljeriske vatre poginuo je i načelnik štaba brigade Januz, a ranjen je zamjenik komandanta brigade Rade Grmuša. Osim toga među ranjenima nalazili su se zamjenik komesra 2 bataljona Peškir Mile i zamjenik komandanta 1 bataljona Nevajda Stanko.

Krajem dana brigada se prikupljala negdje u rejonu s. Mrežica, gdje je poslije 15 dana neprekidnih borbi, marševa i gladovanja prvi put dobila topli obrok hrane sa hlebom. Sljedećeg dana (14. juna) brigada je, prema naređenju Štaba divizije, nastavila marš ka Jahorini. Poslije tri dana marša ona je prešla masiv Jahorine i 17. juna u 6 časova izbila na određene položaje na sjevernim padinama Jahorine, u rejonu Oglavak (k 1123).

⁵ Zbornik dokumenata o NOR, IV/14, str. 82.

Prelaskom Operativne grupe preko komunikacije Foča — Kalinovik, Njemci su smatrali da je operacija »Schwarz« završena. No, oni nisu odustali od namjere da i dalje gone snage Operativne grupe, koje su bile u pokretu ka masivu Jahorine. Znajući da su njene snage u toku operacije »Schwarz« bile u znatnoj mjeri istrošene, Njemci i dalje preduzimaju mjere za njeno opkoljavanje južno i jugozapadno od komunikacije Sarajevo — Višegrad — Goražde — Foča, sa ciljem da joj spriječe prelaz u istočnu Bosnu i dalje preko Drine u zapadnu Srbiju. Oni nastoje svim silama da našim snagama nametnu borbu pod nepovoljnim uslovima i da ih tako troše do konačnog uništenja. Razume se da im je ova taktika ostajala jalov posao ne samo sad nego i za sve vrijeme Oslobođilačkog rata.

Prema odluci VŠ jedinice su imale da izvrše prelazak željezničke pruge Sarajevo — Višegrad noću 17/18 juna. Prelaz je trebalo izvršiti u tri kolone: desna kolona, Prva proleterska divizija prelazi željezničku prugu na otsjeku s. Renovica — s. Prača; srednja kolona, Sedma divizija, prelazi prugu u širem rejону s. Podgrab i lijeva kolona, Druga proleterska divizija, prelazi prugu na otsjeku s. Sjetlina — s. Stambolčić. Za izvršenje ovog zadatka jedinice su se u toku dana 17 juna prikupljale na sjeveroistočnim padinama planine Jahorine. Sedma divizija se prikupila na široj prostoriji Gornje Prače (izvorni dio rijeke Prače). Njemci su, međutim, do prelaska naših snaga preko željezničke pruge Sarajevo — Višegrad uspjeli, do jutra 17 juna, da posjednu ovu komunikaciju.

BORBE ZA PRELAZ ŽELJEZNIČKE PRUGE SARAJEVO — VIŠEGRAD

17 juna u 18 časova Osma brigada dobila je naređenje od Štaba Sedme divizije u kome su ukratko bili precizirani zadaci jedinicama divizije za prelaz željezničke pruge Sarajevo — Višegrad 17/18 juna. Osma brigada dobila je sada ulogu prethodnice i imala je zadatak da sa padom mraka krene s prostorije Gornja Prača, ovlada masivom Rudo Br. (k 1001) i kotom 978 južno od s. Podgrab i u toku noći izbije na željezničku prugu u rejoni s. Podgrab. U slučaju da se ne može da ovlada Podgrabom, blokirati ga, držeći se čvrsto na Rudom Brdu i koti 978. Ovim dejstvom treba omogućiti glavnim divizijama (Sedma i Sesnaesta brigada) da se, u rejoni zapadnije od s. Podgraba, prebaci preko željezničke pruge. Pošto glavnina divizije ovlada rejonom Kik (k 975) — s. Grabovica, sjeverno od željezničke pruge, ona će prihvatići Osmu brigadu, koja bi tek tada napustila položaje na Rudom Brdu i otpočela s prebacivanjem.

Podaci o neprijatelju, koje je brigada dobila od Štaba divizije bili su veoma oskudni. Rečeno je, da Podgrab drže neke

domobranske jedinice, da u njemu ima neprovjeren broj ustaša i žandarma, navodno i nekih dijelova komore jedne njemačke jedinice, ali koje, to se nije znalo. Bilo je očigledno da štab divizije nije raspolagao iscrpnim podacima o neprijatelju, njegovom rasporedu i jačini, na pravcu prelaska divizije preko željezničke pruge.

Kako je ustvari situacija izgledala? U toku dana 17 juna na pravcu kojim je trebalo da se probije Sedma divizija, neprijatelj se jače prikupio i zauzeo ovakav raspored: 3 bataljon 369 puka — Graovište (k 958); 2 bataljon istog puka — Kravica (k 1043); 369 izviđački bataljon — Rudo Br. (k 1001); 1 bataljon 369 puka — Kik (k 1112). Sve ove jedinice bile su pod komandom 369 puka (grupa »Fišer«). Sa ovih položaja neprijatelj je isturio prednje dijelove do linije Sarajevo polje — G. Prača (s. Gaj) — Crni Vrh (tt 1408), 4 km južno od s. Prače. Sa ovakvim rasporedom snaga, u širem rejonu s. Podgrab, na raskrsnici dvije željezničke pruge i na sredokraći vjerovatnog prelaza naših snaga za istočnu Bosnu, neprijatelj je bio u mogućnosti da lako manevruje svojim snagama istočno i zapadno od s. Podgraba ako to situacija bude nalagala.

Na osnovu ovih podataka vidi se, da je Sedma divizija imala pred sobom znatno nadmoćnije snage 369 njemačke divizije. Može se pretpostaviti da bi divizija donijela drugojačiju odluku da je raspolagala ovim podacima. Međutim, razvoj događaja u toku noći i sljedećeg dana, pokazaće da je ipak bilo najbolje aktivnim dejstvom vezivati najjače snage neprijatelja u rejonu s. Podgrab. Za izvršenje zadatka Sedme divizije, odnosno Osme brigade, skoro da se ne bi moglo naći bolje rješenje od ovoga, mada je ono samo zahvaljujući slučajnosti ispalo vrlo smiono i drsko. Naime, Osma brigada izvršavajući postavljeni zadatak, ustvari je vršila infiltraciju svojih snaga u dublju pozadinu neprijatelja i napala njegovu najjaču grupaciju vezujući je cijelu ovu noć i sljedećeg dana do 14 časova. Ovakvim dejstvom Osme brigade znatno se olakšao rad desnoj i lijevoj koloni Operativne grupe.

Brigada je dobila zapovijest u 18 časova i imala je na raspolaganju još 2 časa do pada mraka. Za ovo vrijeme ona je vršila pripreme sa starješinskim sastavom za izvršenje postavljenog zadatka. Pola časa pred polazak na izvršenje zadatka brigada je bila postrojena na ivici šume, čekajući na zalazak sunca i nastupanje prvog sumraka. U to doba dana još su se lijepo mogla osmatrati pitoma polja i bujna vegetacija podnožja Jajhorine. Bila je to već druga polovina mjeseca juna. Prije nekoliko dana gazili smo goli kamen Durmitora, Vučeva i Maglića, mjestimično pokrivenog snijegom, gdje su prvi vjesnici proljeća tek bili na pomolu. Prosto je bilo teško vjerovati da

se poslije toliko teških stradanja ipak nalazimo na bujnim livadama i bogatim voćnjacima. Bila je to promjena koja nas je osvježavala.

Uprkos svih dotadanjih patnji i stradanja, borbeni moral brigade bio je na zavidnoj visini. Prekaljeni kroz najkrvavije okršaje Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive, preplanuli od junske sunca, borci brigade, iako sada u smanjenom broju, bili su vrlo raspoloženi i spremni za borbu. Među njima vodio se razgovor najviše o Baniji, čiji je narod otšao sa vojskom. Znali su oni da je taj narod, povlačeći se kroz snažne planine srednje, zapadne Bosne i Like mnogo nastradao. Mnoge je pokosila glad i bolest, a mnogi su pali od neprijateljske puške i noža. Mnogi su pohvatani i odvedeni u logore. Ko je sve preživjeo, ko se od njih vratio na Baniju, to niko nije mogao da kaže. Svaki je očekavao odgovor, da li su se njegovi roditelji, žena, djeca, braća i sestre živi vratili. Već od januara mjeseca oni ništa ne znaju o njihovoj sudbini.

U 20 časova naređen je pokret. Treći bataljon bio je određen u prethodnicu. Odmah pozad njega kretao se Štab brigade. Tek što je kolona krenula, neprijatelj je izbacio nekoliko raketa, koje su pale u blizini čela kolone. Rakete su izbačene negdje s položaja u rejonu s. Lučevica, s. Nehorići, na koji je neprijatelj izbio u toku dana. Ovo nas je prilično iznenadilo. Štab brigade naredio je da kolona stane i o tome je izvestio Štab divizije. Odgovor smo dobili: »Produžiti s izvršenjem zadatka«. Bez oklevanja pošli smo dalje. Znal smo da je zadatak važan i da ga treba izvršiti. Noć je bila prilično tamna, nebo oblačno i mogla se očekivati kiša.

Vodič, koji je dobro poznavao put, vodio je kolonu neopazio punih 6 km kroz neprijateljske položaje. Kolona se kretala tiho, i bez šuma desnom obalom rijeke Prače. Komoru brigade, ranjene drugove i sve što nije bilo sposobno za borbu ostavili smo da se kreće s pozadinskim dijelovima divizije. Zbog toga nije bilo teško održavati marševsku disciplinu za vrijeme pokreta.

Poslije tri sata marša brigada je podilazila koti 978 i Rudom Brdu (k 1001). Južne padine ovog masiva bile su posumljene. Na greben je izvodila jedna uska staza, kojom se brigada penjala, u koloni po jedan, sada već nešto opreznije. Idući tako izbili smo na 100—150 metara ispod same kote 978. Odjednom nas je ošinula jaka mitraljeska i puščana vatra. Izneđeno čelo kolone okrenulo je nazad. Međutim, na komandu Štaba brigade borci su se sručili u prve rovove i njihove ručne bombe poletjele jedna za drugom. Za oko 15 minuta greben je bio očišćen i neprijatelju naneseni teški gubici. Zaplijenjena su tri »šarca«, veći broj pušaka i nešto municije. Goneći neprija-

telja brigada je izbila do samog uporišta Podgrab, ispred kojeg je zadržana jakom vatrom neprijateljskih tenkova. U tom náletu imali smo 8 ranjenih. Teže je ranjen Macakanja Adam, komandant 3 bataljona. Povukavši se od Podgraba brigada se rasporedila na samom grebenu Rudo Brdo (k 1001) — k. 978 s namjerom da zadrži ove položaje do dolaska ostalih snaga Sedme divizije.

Štab brigade uputio je zamjenika komandira jedne čete s dva kurira u Štab Sedme divizije s izvještajem o ovom događaju. On se, poslije jednog sata, vratio i izvjestio da se kolona neprijateljskih tenkova kreće u pravcu s. Vrhpráče, i to s pravca odakle je trebalo da stigne Sedma divizija. Da bi se pak uhvatila veza s divizijom upućen je zamjenik komandanta 3-ćeg bataljona, ali se on više nije vratio. Kasnije smo doznali da Štab divizije nije primio naš izveštaj.

Kada se iz patrole koja je bila upućena da uhvati vezu s Prvom proleterskom divizijom, od četvorice vratio samo jedan kurir (ostala trojica su poginula) Štabu brigade je bilo jasno da je brigada otsječena od ostalih naših jedinica. No, još nismo gubili nadu da će divizija stići. Stoga smo riješili da po svaku cijenu održimo položaje.

Ujutro, negdje oko 4.30 časova, kada se razdanilo, isturili smo izviđače u sve pravce. Izviđači s pravca prema Podgrabu izvješteli su, u 6 časova, da se neprijatelj u streljačkim strojevima kreće ka položaju brigade. Predviđajući tako nešto dočekali smo ga bliskom vatrom i odbacili uz veće gubitke. Mi smo imali 7 ranjenih, i to najviše od artiljeriske i minobacačke vatre.

Poslije odbijanja ovog protivnapada pokušali smo da uspostavimo vezu s nekom od naših jedinica. Ali, sa svih strana se nalazio neprijatelj koji je neprekidno zasipao naše položaje artiljeriskom i minobacačkom vatrom. Broj ranjenih se neprestano povećavao. Municije smo imali sasvim malo, svega 10—15 metaka na borca. No, mi smo bili riješili da zadatak do kraja izvršimo. Vodič nam je pobegao kad su nas zasula prva neprijateljska zrna. Ostali smo okruženi na položajima i čekali dalji razvoj događaja.

Oko 10 časova otpočinje jaka koncentrična artiljeriska vatra po našim položajima. Očekujući novi protivnapad, Štab brigade je izdao naređenje da se neprijatelj, kao i ranije pusti na otstojanje 10—15 koraka i tek onda otvari jaka vatra. Kada su pod zaštitom vatre, Njemci podišli našim rovovima, dočekani su plotunima. Desetak neprijateljskih vojnika ostalo je ležeći, a ostale smo natjerali u pančni bijeg. Sada smo i mi imali već do 30 ranjenih. Uputili smo ih na Rudo Br. (oko 1 km pozadi naših položaja) s dve čete kao osiguranjem, računajući da će na taj način bar donekle biti zaštićeni. Položaj

brigade je sve kritičniji. Hrane nijesmo imali ni za ranjene borce, a od municije nam je ostalo jedva oko 5—10 metaka na pušku. Najednom je i za naših leđa otpočela paklena mitraljeska vatra. Odmah smo shvatili da su čete upućene za osiguranje ranjenika napadnute. Dve malobrojne čete hrabro su se borile za ranjene drugove. Jedan dubok jarak dijelio je naš položaj od mjesta gdje su bili ranjenici. Napadnute sa svih strana od nadmoćnijeg neprijatelja čete su razbijene i njihovi borci su po grupicama izbjegli na naše položaje, s manjim brojem lakših ranjenika. Tom prilikom poginuo je komandant 3 bataljona Macakanja Adam. Brzina kojom se sve ovo od gralo onemogućila nam je da na vrijeme pružimo pomoć ranjenim drugovima.

Odluka o proboru iz ovoj okruženja donesena je u pravi čas (u 11 časova), jer su u 11,30 časova Njemci podilazili ka položajima brigade sa fronta, iz pozadine i s bokova. Prema odluci Štaba brigade, probor je trebalo da se izvrši pravcem Rudo Brdo — južna ivica s. Prače, s pretpostavkom da će se u tom pravcu doći u dodir s dijelovima Prve proleterske divizije. Ukoliko se to ne bi postiglo, brigada je imala sopstvenim snagama da se probije negdje u rejtonu južno od s. Prače i pređe preko željezničke pruge na sjever. Međutim, baš kada se brigada svrstala u kolonu za pokret, primjetili smo s jednog proplanka na Rudom Br. kako se traju neprijateljske kolone približavaju s pravca Ljubin Grob (k 962) — Kik (k 1112) u lepezastom potretku, vjerovatno s namjerom da obuhvate položaje brigade s juga. Po svoj prilici su to bile snage 1-og bataljona 369 puka koje su krajem prethodnog dana bile raspoređene na položajima oko Ljubina Groba i Kika. Oni dijelovi neprijatelja koji su podilazili položajima brigade iz rejona Podgrab, već su otvorili vatru. U tom momentu čelo brigade nalazilo se na raskrsnici šumskih puteva Sr. Rat (1 km sjeverno od Kika, k 1112), na rastojanju oko nekih 400 m od desne neprijateljske kolone koja se kretala s Kika ka s. Šiljci. Bili smo rješili da sačekamo i razbijemo ovu kolonu, a zatim da se preko s. Čelopek i kose Popovik (k 1065) probijemo ka komunikaciji. Međutim, jedna slučajnost nam je išla na ruku. Opočela je jaka kiša s gustom maglom koju smo iskoristili da bez borbe izbijemo na kosu Popovik, na nekih 200 m ispred neprijatelja. Zaštita brigade (10—12 ljudi) bila je otsjećena i razbijena. Tako je neprijatelj udario u prazno.

Oko 16 časova brigada je izbila u rejton južno od s. Prače i tu došla u dodir sa zaštitničkim dijelovima Prve proleterske divizije koji su pod pritiskom neprijatelja, koji je nastojao da zatvori otvorenu brešu, napuštali položaje osiguranja i pod sopstvenom zaštitom se prebacivali preko željezničke pruge. Koristeći se ovom okolnošću uspjeli smo da se zajedno sa ovim

dijelovima, prebacimo preko pruge i produžimo marš na sjever za s. Bud, gdje smo izbili u toku noći. Za vrijeme prelaska željezničke pruge brigada je imala svega dva ranjena.

U ovim borbama brigada je izgubila više od 40 ljudi ili 20% od njenog i onako malobrojnog sastava. Pored svih ostalih napora bорci nisu 24 časa ništa okusili od hrane. Posljednja 24 časa su prevazilazila sve što smo doživjeli za 18 dana, otkako smo prešli kanjon Tare. No, u ovim dramatičnim događajima, mora se priznati da je brigada imala dosta ratne sreće. Ona je srećno prošla prethodnog dana dok se kretala dolinom r. Prače na zadatak. Vodeći uspješno borbe u okruženju punih 12 časova i vezujući za sebe glavne snage 369 njemačke divizije ona je u potpunosti izvršila svoj zadatak i učinila veliku uslugu čitavoj Operativnoj grupi. Smjelim prodorom Osma brigada je najvjerovalnije doveo neprjatelja do zaključka da se radi o proboru jače naše grupacije na pravcu s. Podgrab, uslijed čega je i angažovao jače snage u ovom rejonu. Pored toga, srećnom izlasku brigade iz okruženja doprinijeli su i blagovremena odluka za izvlačenje, pravilan izbor pravca probora, zatim pomenu magla i kiša, koje su došle takoreći u otsudnom času, a naročito pravovremeno hvatanje veze s dijelovima Prve proleterske divizije, u času kada su oni napuštali položaje osiguranja i prebacivali se preko željezničke pruge na sjever.

Kolona Sedme divizije, čim je krenula iz rejona Gornja Prača, dobila je jaku vatru sa čela zbog čega je bila prisiljena da stane. Tom prilikom su od minobacačke granate ranjeni komandant divizije Pavle Jakšić i komesar divizije Đuro Kladarın. Poslije toga Štab divizije je promijenio odluku i uputio glavninu na pravac probora Druge proleterske divizije, gdje se, negdje u rejonu s. Sjetlina, bez borbe prebacila preko željezničke pruge, i produžila na sjever ka Romaniju. U Štabu divizije u toku toga i sljedećih dva dana nije se ništa znalo o sudbini Osme brigade.

Posebne prelaska željezničke komunikacije Sarajevo — Višegrad Osma brigada je 22 juna uhvatila vezu s divizijom negdje u rejonu s. Knežine (10 km sjeverno od Sokolca). Prema izvještaju Štaba divizije od 23 juna brigada je po spisku imala 420, a na licu svega 211 boraca.⁶ Ako ovo uporedimo sa stanjem brigade početkom Četvrte ofanzive kada je imala 1350 boraca (brojno stanje četa prelazilo je 100 ljudi), onda najbolje možemo ocijeniti kroz kakva je sve iskušenja prolazila u posljednjih 5 mjeseci i koliki su bili njeni napor i stradanja u toku Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive.

Stanko BJELAJAC

NEKOLIKO SJEĆANJA IZ BORBI OSME BANIJSKE

sma brigada, prepolovljena i iscrpena u borbama u Četvrtom ofanzivu, ulazi u Petu ofanzivu sa 200 boraca sposobnih za borbu i 350 ranjenih i bolesnih od tifusa. U okviru ovog brojnog stanja išlo se ranije, takoreći, u krug — jedni su se tek upola ozdravjeli vraćali u borbu, a drugi su se ranjeni i bolesni vraćali u pokretnu bolnicu. Taj krug se docnije stalno sužavao, jer je broj poginulih i umrlih od bolesti i iznemoglosti bio sve veći.

Međutim, iako prepolovljena i teško iscrpena u Četvrtom, brigada je hrabro izvršavala postavljene zadatke i u Petoj ofanzivi. Napomenućemo samo neke od njih: na položajima prema Čeotini protiv četnika i Talijana, kada su poluoždravjeli borci odbijali da se povuku sa položaja izjavljujući starešinama: »Mi ćemo održati položaj, samo tražimo da se nikud ne krećemo jer nemamo za to snage — iznemogli smo«; zatim borba na brdima oko sela Rataja protiv Nijemaca; zasjeda na drumu Kalinovik — Foča, gdje je brigada golim grudima, puškama i puškomitraljezima odbijala neprijateljske tenkove, žestoko bombardovana neprijateljskom avijacijom; slavna i krvava borba prsa u prsa, hvatajući vrele cevi njemačkih mitraljeza, noću na Podgrabu.

Kako je brigada izvršavala teške krupne zadatke u ovim borbama, u sklopu ostalih naših jedinica u Petoj ofanzivi, ovdje neću izlagati. Iznijeću iz ovog razdoblja samo nekoliko epizoda koje su mi ostale u sjećanju.

*

U kanjonu Pive kod žičanog mosta... Dan je bio potpuno vedar. Neprijateljski avioni su se obrušavali uz jeziv zvižduk i celog dana tukli brigadu. Nemoguće je opisati huku motora, eksploziju bombi i zvižduk sirene na »Stukama« koji su cijelog dana odzvanjali u kanjonu. Bilo mi je naređeno da budem u jednoj maloj kolibi, na reljejnoj telefonskoj stanicici, i da prenosim naredenja Vrhovnog komandanta, koja mi je saopštavao zamjenik načelnika Vrhovnog štaba, za grupu brigade koje su bile na začelju. Mi smo nekako bili u sredini između glavne grupe koja je bila naprijed sa Vrhovnim štabom i grupe-brigade koja je bila sa ranjenicima na začelju. Znam da su naredenja nekoliko puta mijenjana, prema razvoju situacije kod obadvije grupe. Brigada je držala položaj prema Šćepan-Polju. Sa njom je bio komandant. Predveče nam je naređeno da sa brigadom pređemo Pivu i da se, takoreći okomito, penjemo na Vučevu. Naređeno nam je da zakopamo teže naoružanje da bi rasteretili komoru i bili sposobni za pokret. Sljedećih dana počeli smo postepeno da jedemo iznemogle konje. Na red su došli i konji komandanta i komesara brigade, jer smo najnužniji broj morali da ostavimo za komoru. Dva dana sam grickao komad sirovog konjskog mesa koji sam nosio u džepu, pomiješanog sa prašinom od duvana, što ga je, čini mi se, sačuvalo da se ne pokvari, ili ja zbog ukusa i mirisa duvana nisam ni osećao da li je pokvaren. Uveče smo počeli prelaziti Pivu gumenim čamcima. Prolazili smo pored brojnih ranjenika na nosilima koji su tu na desnoj obali Pive, zbog daljeg razvoja situacije, zauvijek ostali. Oči jedne ranjene djevojke na nosilima nikad neću zaboraviti.

*

Kolona brigade je na visoravni Vučevu...! Ja ne mogu ni danas sebi da objasnim kako smo uspjeli te noći i sjutradan da se popnemo na Vučevu. U brigadi je preko 90% drugova preboljelo, ili i dalje »na nogama« boluje od pjegavog tifusa, a više od 50% bilo ih je ranjeno pa zaliječenih ili pak sa svježim ranama. Sjećam se, kao da sada gledam, kada smo sjutradan, negdje predveče, dali poduži odmor, da je kolona sjela, legla i da se vrlo brzo pretvorila, takoreći, u kolonu mrtvih bez pokreta, bez riječi, lica boje zemlje.

Tu nas je zatekla noć hladna, puna vlage i magle. Te noći našao se u brigadi i pesnik Nazor. Naložili smo malu vatrku u povećoj šumi pored puta. Drva su bila sirova i vlažna, slabo su gorjela. Nazor je sedeo na jednom panju u civilnom zimskom kaputu i sa sivim šeširom na glavi, nešto šireg oboda,

na kome se crvenela nesrazmjerno velika, platnena petokraka zvijezda. Bio je star, vrlo mršav i slab, ali s obzirom na situaciju u kojoj smo se nalazili, začudo, vrlo vedar. Tom prilikom između nas i njega vodio se, otprilike, ovakav razgovor. Pitali smo ga: »Druže Nazore, oprosti, ali nas interesuje da li ti sada ovako umornom i u ovakvim časovima uopšte pada na um da pišeš pesme?« Tog se odgovora dobro sjećam, pošto nas je sve začudio i iznenadio. Odgovor je bio sljedeći: »Pa, nego šta mislite, baš sada bih htio pisati, baš sada više nego ikada. Baš u ovakvim velikim momentima, tu pored ove vatre, na koljenu, ozeblom rukom, da mi se hartija neugodno previja preko koljena, jer drukčiji konfor ne bi odgovarao situaciji. A ja, drugovi, znam da biste vi sada, kad bih to zatražio, ovdje u ovoj pustoj gori za mene stvorili sto, stolicu, mastila i pero, ali već u tom slučaju ja ne bih mogao pjevati potpuno i vječno!«. — Mi koji smo tom prilikom sjedeli umorni, gladni i prozebli pored njega, bili smo tako mladi. Za trenutak nam se pored ovog Nazora pojavio Nazor sa slike iz čitanke u osnovnoj školi. On je u nama te večeri, siećam se, pokrenuo naš mladi umorni duh, osvježio nas, obodrio.

Brigada prelazi Sutjesku predveče. Na mjestu gdje je jedna grupa gazila Sutjesku, u kojoj sam bio i ja, onda nije bila mnogo duboka, ali je bila vrlo hladna i vrlo brza. Kameni dno bilo je jako klizavo. Manje grupe držale su se konjima za repove, konjima koji su bili kao povampireni kosturi, utegnuti kožom, sa dva užarena oka. Grupe su se pridržavale za ruke. Zanošene brzim tokom rijeke, grupe su se kidale, a pojedinci davili, iznemogli i nesposobni da joj se odupru. Spasavali smo neke drugarice, glava povezanih maramama; nijedna od njih nije mogla biti teža od 40 kilograma. Kada smo htjeli da ih uhvatimo za kose da bi ih izvukli iz vode, u rukama nam je ostajala samo marama, a voda je nosila dalje sitnu, mršavu glavu, ošišanu do kože, ili uopšte bez kose (preventiva protiv tifusnih vaški, odnosno posljedica preležanog pjegavog tifusa).

Počela je da pada noć. Brigada se pela vrlo strmom i uzonom, ali od neprijatelja koliko-toliko zaklonjenom dolinom.

Od organizovanosti i brzine pokreta u toku te noći зависila je sudbina brigade. Ne uspemo li, u toku noći, da pređemo određeni put (glavnina je daleko napred — začelne brigade su potpuno otsječene), bićemo, ovako premorenii, gladni i u ovakvom marševskom poretku, najvjerovalnije uništeni. Prvom prilikom, kada smo se koliko-toliko odmorili, i kad smo bili ipak u nešto boljoj situaciji, na jednoj letećoj

konferenciji, borci brigade i ostale starješine oprostili su mi što sam one noći upotrebljavao i neka drastična, nekomesarska, sredstva radi ubrzanja pokreta. Istrčavao sam ispred kolone, zastajao i blage fizičke mjere primjenjivao prema pojedinim polumrtvima, premorenim i pospanim borcima i tako ih kretao naprijed, ponavljajući tokom noći nekoliko puta istrčavanje napred i čekajući začelje. To sam naređivao i ostalim komesarima, kao nužnu mjeru u takvoj situaciji, prvi i posljednji put u toku moje dugogodišnje funkcije političkog komesara.

*

Probili smo se iz obruča. Brigada se svela na ukupno nekih 200 ljudi.

Snažna, brojna, dobro naoružana, obučena i organizovana, spremna da izvrši i najteže zadatke, krenula je brigada u sastavu Sedme udarne divizije sa Une početkom Četvrte ofanzive. A sada, izlaskom iz Pete ofanzive evo je među pobednicima sa Sutjeske u istočnoj Bosni, na širokoj oslobođenoj teritoriji, sa 200 iscrpenih boraca. Neko je tada predlagao Vrhovnom komandantu: sve tri malobrojne brigade Sedme divizije treba spojiti u jednu. Vrhovni komandant je rekao: »Kad bi Sedma divizija ostala i sa pet boraca, Sedma divizija će se zvati *Sedma divizija*. Svaki sada premoreni borac biće uskoro iskusni i prekaljen starešina, čim se u brigadu sliju novi borci«. Tako je bilo. Uskoro, dolaskom na Baniju, Sedma divizija brojila je nekoliko hiljada ljudi, a svaki borac, učesnik u Bici na Sutjesci, postao je hrabar i iskusni starješina.

Osma brigada nastavljala je, u sastavu Sedme divizije, sa novim bojevima, sa novim pobjedama, sve do konačnog oslobođenja otadžbine.

Mirko BURIĆ

esnaesta hrvatska brigada formirana je na Baniji neposredno pred početak Četvrte neprijateljske ofanzive i ušla u sastav Sedme divizije.

Poslije neprekidnih napora i teških borbi od Banije preko bosanskih planina u toku Četvrte neprijateljske ofanzive, Šesnaesta brigada se, potpuno iscrpena i sa malim brojnim stanjem, našla početkom maja 1943 na prostoru Kalinovik — Trnovo. U kratkom predahu između Četvrte i Pete ofanzive, brigada je i u takvom teškom položaju dobila borbeni zadatak da brani pravac Sarajevo — Trnovo — Kalinovik. Brz razvoj događaja nije joj dozvolio da se, na toj relativno mirnoj prostoriji, do kraja sredi, odmori i prikupi svoje ranjene i iznemogle borce, ostavljene po raznim bolnicama. Međutim, iako je vrijeme bilo kratko, znatan broj rekonvalescenata povratio se u brigadu. Ovo joj je omogućilo da u narednim još težim danima, uspješno izvrši zadatke u sklopu Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba i time doprinese svoj udio velikoj istoriskoj pobjedi jedinica Narodnooslobodilačke vojske na Sutjesci.

Brz prodor naših jedinica od Drine prema Limu uticao je da Sedma divizija krene kao zaštitnica glavne grupacije sa prostorije Kalinovika, preko Drine ka istoku. Tako se 8 maja Šesnaesta brigada našla u dolini Drine sa zadatkom da zatvori pravac Foča — Đedeovo. Na pravcu Đedeovo — Trbušće — Trošanj brigada sprečava sve pokušaje Njemaca da se probiju iz Foče lijevom obalom Drine ka Sutjesci i ugroze bolnicu koja se, zbog velikog broja ranjenika i ograničenih transportnih

sredstava, sporo evakuisala ka istoku. Tako se sticajem okolnosti brigada ponovo našla da štiti bolnicu. U toku Pete ofanzive morala je da svoj život često vezuje za spas ranjenika i bolesnika.

Sve do 14 maja brigada se nalazila u dolini Drine, a već 17 maja izbija na prostoriju jugozapadno od Pljevalja gdje, u rejonu planine Korjen, uspostavlja vezu sa Prvom proleterskom brigadom. Zadatak joj je bio da spriječi neprijatelju prodor iz rejona Pljevalja ka Tari — na prelazima kod Lever-Tare i Đurđevića Tare. Ostale jedinice divizije (Osma i Sedma brigada) izbile su tog dana na rijeku (Čeotinu) zapadno od Pljevalja i pojačale položaje Treće dalmatinske brigade koja je sprečavala pokušaj neprijatelja da pređe u dolinu ove rijeke. Brigada je organizovala položaj na liniji Odžak — Kruševo, povezujući se desno sa jedinicama Prve proleterske divizije, a lijevo sa Sedmom banijskom brigadom, izviđajući u pravcu Pljevalja, gdje je dolazila do okršaja sa manjim neprijateljskim dijelovima.

NAGOVJEŠTAJ VELIKIH DOGAĐAJA

Prelaskom iz Bosne u Sandžak računali smo da ćemo produžiti oporavak pod boljim uslovima nego što su bili oni u rejonu Kalinovika, s obzirom na bolje mogućnosti ishrane u Sandžaku. Očekivali smo, takođe, da će tu, bar za izvjesno vrijeme, biti mirnije nego u Bosni, jer su naše jedinice nastupale ka Limu. Međutim, odmora u Sandžaku nije bilo.

U brigadu su i dalje pristizali ranjeni i bolesni borci, a dosta ih se zadržalo i iz drugih jedinica. Ovim se brojno stanje brigade znatno povećalo, na oko 600 boraca, što je u tim uslovima pretstavljalo veliko pojačanje, s obzirom na njeno ranije stanje (svega 100 boraca).

Naglim povlačenjem Prve divizije sa Uvca, Šahovića, Bijelog Polja, povlačenjem Sandžačke brigade iz pravca Brodareva u izvorni dio Čeotine i našim djelimičnim preuzimanjem položaja Prve brigade u rejonu Korjena, počeli smo nazirati ozbiljnost situacije u kojoj se nalaze jedinice pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba.

Neprijateljski prodor od Foče ka Tari uvjetovao je brz manevar Prve divizije na zapad, ka Foči, sa krajnjeg desnog krila naše jedinice koja je na istoku bila najisturenija. Ovo je nagovijestilo svakom borcu da pred nama stoji velika i teška neprijateljska ofanziva. Još više me u to uvjerio razgovor sa komandantom Prve proleterske brigade koji mi je rekao da se u dolini Lima nalaze jake snage Njemaca, Talijana i Bugara.

Zaključili smo da su propale sve nade o uspješnom nastavljanju marša Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba ka Srbiji i Makedoniji, koje su do tog vremena obuzimale sve borce i starješine. Upravo tih dana i komandant divizije najavio je da nam pretstoje velike borbe i marševi. Zbog osiromašenih terena kuda ćemo se kretati, naglasio nam je da se sa prostora na kojima se trenutno nalazimo obezbijedimo dovoljnim količinama hrane, naročito stokom, za oko dvadeset dana. Štab brigade je odmah poduzeo mjere i nabavio zнатне količine hrane.

Dalji brz razvoj događaja, a naročito prodor neprijatelja na sektor između rijeke Čeotine i Foče, kao i njegova pojačana aktivnost od Pljevalja i Bijelog Polja ka Tari, primorao je sve jedinice da se prebace na lijevu obalu Tare. Naša brigada, u ulozi zaštitnice, odbijajući napade neprijatelja sa pravca Pljevalja, povlačila se koncem maja preko istočnih padina Ljubišnje ka Tari.

NA MARŠU PREKO ŠTULCA — MRTVI U ŠPALIRU

Na liniji selo Dragaši — selo Kakmuži brigada je izgubila kontakt sa neprijateljem, kao bočna zaštitnica prebacila se na lijevu obalu Tare, u rejonu sela Tepac i tog jutra odmah produžila usiljenim maršem ka Žabljaku. Lijevo od nas, iste noći, prešla je i Sandžačka brigada. Oko podne brigada je prošla pored Žabljaka, a poslije kratkog odmora produžila preko Štulca ka rijeci Sušici, kao zaštitnica divizije. Na tom putu smo došli u vezu sa dijelovima Treće sandžačke brigade i jedinica koje su se nalazile južnije, prema Šavniku. Sustizali smo mnogo boraca iz raznih jedinica, koji zbog brzih pokreta nisu bili u stanju, uslijed iscrpenosti, da prate svoje jedinice, kao i niz bolesnika i ranjenika izostalih za bolnicom koja se tada prikupljala u dolini Pive. Ovo su bili prvi borci koji su zaostajali iz svojih jedinica. A kako se situacija dalje razvijala i naš pokret se sve više usmjeravao ka zapadu, iznemoglih boraca bilo je sve više. Naglo su kopnile i naše zalihe hrane. Toga dana saznali smo svu ozbiljnost situacije u kojoj se nalazila naša glavna grupacija i da je otpočela nova, snažnija nego ijedna dosada ofanziva. Tu, kod Žabljaka, i iz razgovora sa borcima drugih jedinica saznali smo da su neprijateljske jedinice krenule u napad sa juga i istoka iz doline Lima, i da među njima ima i bugarskih koje su tog dana stigle na Đurđevića Taru. Saznali smo da naše jedinice na Vučevu vode ogorčene borbe sa neprijateljem i teškim naporima krče put ka Sutjesci. Bili smo potpuno svjesni da se ponovo vraćamo odakle smo

došli. To saznanje da se vraćamo natrag pod mnogo težim uslovima nego ranije, ostavilo je na svakog borca mučan utisak. Ali, niko nije izražavao sumnju da ćemo uspješno savladati i tu prepreku. Ovo optimističko raspoloženje nije nas napuštalo u toku cijele ofanzive ni u najtežim momentima.

Produžili smo marš prema Štulcu, koji se prkosno ispriječio pred nama. Svi su borci zauvijek zapamtili njegovo ime.

Sunce je bilo duboko na zapadu kada smo daleko iza sebe ostavili Žabljak, a vrh Štulca, sa više od 2000 metara, još uvjek je bio daleko. Pogled unazad pružao nam je daleku panoramu Sandžaka — Sinjajevine, a pogled ulijevo zaustavljaо se na snježnom i tmurnom Durmitoru, u čijem se podnožju caklilo Crno Jezero. Ali, Štulac nije ostavio duboke impresije na borce zbog divne prirode Durmitora i krasnih vidika sa njega, koji bi za turiste bili atrakcija, već zbog velike ljudske tragedije koja se odigrala na njegovim padinama. Njegove snježne i kamenite padine iscrple su i posljednje djeliće ljudske snage. Uprkos razbuktale želje za životom i pobjedom, mnogi borci su zauvijek ostavili svoje mlade živote na njima ...

Put od Tare do Štulca stalno se penjao, zbog čega je nemilosrdno iscrpljivao snagu. Brigada se relativno brzo primicala najvišem vrhu Štulca, ali što smo mu se više približavali, nailazili smo na sve gušći špalir potpuno iznemoglih i mrtvih boraca, ostalih iza jedinica koje su prošle ispred nas. Kakav prizor! Sudbina je ovdje bila puna ironije. Umjesto da živi prave špalir mrtvima, ovdje je bilo obratno. U tom teškom i iscrpljujućem maršu svako je nastojao da se kreće naprijed, vjerujući da će ako savlada Štulac, dalje biti sve lako. Međutim, na daljem putu bilo je još mnogo većih i manjih Štulaca. Zbog toga, što smo se više približavali najvišem vrhu, sve više je bilo onih koji su istrošili i posljednju snagu i zatim sjeli bespomoćno kraj puta uz grm, kamen, da bi postali sastavni dio nemog špalira kroz koji smo prolazili.

Sunce se sve više bližilo horizontu, a brigada se približavala najvišem vrhu. Do suza su bili dirljivi momenti kada su pojedini iznemogli borci iz »špalira« prepoznавали u prorijeđenoj koloni koja je odmicala svoje stare drugove, suborce iz prvih dana borbe. Bilo je slučajeva da brat prepozna brata u koloni ili ga nalazi kraj puta već polumrtvog, a ovaj ga molidi da mu prekrati život jer dalje ne može, a ne želi da padne neprijatelju u ruke. Brat je nailazio i na mrtvog brata. Ali su još teži bili oni prizori kada su iscrpeni molili da im se pomogne, a ništa im se drugo nije moglo pružiti do suzama orošena utješna riječ. Sva sredstva, konji i volovi koje je bri-

gada imala, već su bila upotrebljena za one koje smo nalazili u podnožju brda. Naše fizičke snage nisu bile više nikakva garancija da će dotrajati do cilja kojem smo hrlili. Saznanje da nikakvu drugu pomoć nismo mogli pružiti svojim drugovima osim gole utješne riječi, stvaralo je u nama duboku bol iz koje je kiptila još jača mržnja prema neprijatelju.

U tako mučnoj situaciji prešla je Štulac Šesnaesta brigada, bespomoćno ostavljajući zauvijek svoje drugove — sinove Krajine, Dalmacije, Banije, Srbije... Brigada je produžila marš ka Sušičkom Jezeru, gdje je stigla u toku 31 maja i tu naišla na Sedmu banijsku brigadu. U rejonu Sušica — Nedajno brigada je tog dana imala odmor, — prvi poslije više dana napornih i neprekidnih marševa i zaštitničkih borbi... Prvi put poslije toliko dana da stanemo i pripremimo hranu.

NA POLOŽAJIMA NA LIJEVOJ OBALI TARE PREMA UZLUPU

Kratkotrajan je bio odmor kod Sušičkog Jezera. Brigada odmah dobiva zadatak da produži ubrzanim maršem ka Rudinama radi smjenjivanja Treće krajiške brigade. Ovaj pokret je izvršen po naređenju Vrhovnog komandanta koje je bilo sadržano u jednoj radio-depeši upućenoj Štabu naše, Sедме divizije. Depeša je glasila:

Vi treba da budete 2. VI. do mračka u Rudinama. Kada ste već u pokretu ka Sušičkom Jezeru, onda vam do Rudina treba maksimum dva dana. Nastojte da svakako 2. VI. budete na Rudinama. Tito.

Vjerojatno je ovo naređenje divizija primila 30 maja dok smo se još nalazili na maršu ka Sušičkom Jezeru. Međutim, zbog neophodnog odmora, iscrpena brigada je 31 imala zastanak od nekoliko sati radi pripreme jela. »Odmor« u tom rejonu uslijedio je samo zbog prijekih potreba, a ne zbog pomanjkanja vodiča kao što neki navode.

Iz rejona Sušičko Jezero — Nedajno brigada je u sastavu divizije produžila marš ka Rudinama i tamo stigla u određeno vrijeme. Tog dana pred pad mraka stigao sam u Štab Treće krajiške brigade i upoznao se sa situacijom. U toku večeri i noći jedinice Šesnaeste brigade preuzele su položaj na lijevoj obali Tare prema Uzlupu i Crvenoj Stijeni, a Sedma brigada nalazila se desno prema rijeci Sušici. Osma je preuzela položaj lijevo do uključno Šćepan-Polje, sa jednim bataljonom na lijevoj obali Drine. Na ovim položajima zadržala se nekoliko dana čitava divizija. Na cijelom sektoru nije bilo značajnijih okršaja, izuzev manjih pripučavanja, jer neprijatelj nije prelazio

Taru osim jednog pokušaja na položaju Osme brigade u rejonu Šćepan-Polja.

U to vrijeme su centralne snage Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba vodile odlučujuću bitku za proboj na Sutjesci, čiji smo tok pratili sa velikom pažnjom i, takoreći, neposredno ga osjećali, iako nas je dijelilo znatno rastojanje. Zbog neizvjesnosti rezultata te borbe, a time i vrlo loše perspektive za izlazak iz obruča koji se počeo naglo sužavati, donesena je, najvjerovalnije u to vrijeme, odluka da se Sedma i Treća divizija probijaju preko Tare ka Sandžaku.¹ U tom smislu su izdata naređenja svim štabovima brigada da pripreme materijal za izradu splavova za prelazak preko Tare. Učinjeni su ogromni naporci da se prikupi materijal i neprohodnim i strmim kanjonima Tare doneće na samu obalu rijeke. Međutim, odmah se pokazalo da je takvim sredstvima nemoguće savladati divlju i neobuzdanu planinsku rijeku. Zbog toga je donesena odluka da se izvrši pokušaj mješinama. Od nekoliko mješina napravljen je splav. Kada je bio spušten na uzavrelu Taru, odmah ga je snažna struia saglela u svoje virove i odnijela. Tako je propao i ovaj pokušaj da se savlada ova silovita rijeka.

NA VUČEVU

Petog juna brigada je dobila naređenje da odustane od daljih priprema za prelazak preko Tare. Poslije ovoga je uslijedilo naređenje da brigada napusti položaje na Tari i preko Pive krene za Vučevu. U toku noći stigli smo do visećeg mosta u D. Kruševu, koji je bio stalno tučen minobacačkom vatrom sa desne obale Tare. Zbog toga je u velikoj mjeri bio oštećen (polomljene daske i pokidana neka užad), ali je za pješake bio još upotrebljiv. Uslijed neprijateljske vatre i oštećenosti mosta donesena je odluka da se preko visećeg mosta prebace samo bataljoni, a komora u kojoj je bilo i nešto goveda i ovaca da pređe preko mosta u rejonu G. Kruševa, koji je improvizirala divizija. Koristeći intervale između ispaljenih mina ili granata sa desne obale Tare, grupe boraca su se prebacivale na lijevu obalu Pive. Tako su na ovom mjestu prešli Pivu svi bataljoni i štab brigade. Već su se nazirali prvi obrisi zore kada su posljednje grupe boraca preskakivale polomljene daske na mostu. Neprijatelj je, osmatrajući naš polazak, pojačavao vatre a nešto kasnije po mostu je dejstvovala i avijacija sa namjatom da ga potpuno uništi.

¹ Odluka je donesena na savjetovanju u Mratinju, 3. juna. Detaljnije se o tome govori u Sutjesci I (vidi V. Terzić, Bitka na Sutjesci, 35 s.).

Pošto se prikupila na suprotnoj obali, brigada se počela penjati na plato Vučeva uz strmu, nedavno »trasiranu« stazu. Prvi dijelovi brigade prikupili su se na platou u rejonu Katun — Strmac oko podne. Zadatak im je bio da tu, obezbjeđujući se od pravca Mratinja, sačekaju diviziju i svoje dijelove koji su polako pristizali i da pokušaju da uspostave vezu sa našim jedinicama na platou Vučeva u pravcu Sutjeske.

Toga dana sunce je na toj visini snažno grijalo, zbog čega su se borci sklonili u hladovinu i, u isčekivanju ostalih dijelova divizije, malo predahnuli. Na Vučevu nigdje nije bilo naših jedinica, samo je dospirao echo borbe na Sutjesci. A dolje, iza nas, u kanjonu Pive, gotovo čitav dan avijacija je snažno tukla prelaze preko kojih se prebacivala Sedma divizija. Svi smo streljili da li će se iz tog uskog kanjona Pive divizija uspjeti da izvuče na Vučevu. Kada su se »Štuke« obrušavale u kanjon bile su u našoj visini i ispod nas, ne tako daleko, pa smo pokušali da puščanim i mitraljeskim plotunima zaštitimo drugove u kanjonu, ali smo se poslije nekoliko pokušaja uvjerili da je to samo uzaludno trošenje municije u kojoj smo inače oskudjevali. U toj neizvjesnoj situaciji, očekujući diviziju, negdje oko tri sata poslije podne, kada se sunce počelo približavati Magliću, sa pravca Sutjeske pojavila se grupa partizana. Njihov dolazak sa tog pravca sve nas je obradovao, jer ćemo tako saznati nešto više o tamošnjim događajima. Među njima bio je i novopostavljeni komandant Pete crnogorske brigade Savo Burić, koji se dotada nalazio u Prvoj diviziji, a sada kreće da primi novu dužnost u Trećoj diviziji. Iz razgovora sa njim saznao sam da je situacija na Sutjesci vrlo teška i da su svi pokušaji naših jedinica da se probiju preko Sutjeske na pravcu Popov Most ostali bez uspjeha, a da će danas i noćas ponovo pokušati proboj. On se interesovao za Treću diviziju. Uputio sam ga u pravcu Rudina, jer nisam znao tačno mjesto štaba divizije. Iz njegovog držanja, više nego iz njegovih riječi, saznao sam da je situacija na Sutjesci vrlo teška i potpuno neizvjesna, a ni moje informacije o staniu na ovom sektoru fronta nisu ga mnogo obradovale. U takvoj, pomalo mučnoj situaciji, Burić je produžio za Pivu, a ja sam ostao i dalje da čekam diviziju.

Nekoliko sati kasnije već se sjena Maglića spuštala na plato Vučeva. Sa pravca Sutjeske pojavila su se dva kurira Vrhovnog štaba tražeći najstarijeg komandanta na lijevoj obali Pive. Budući da u to vrijeme i u tom rejonu nije bilo druge jedinice osim Šesnaeste brigade (štab divizije je još bio u kanjonu Pive), uzeo sam pismo koje su oni donijeli i otvorio ga.

Pismo je bilo adresirano: »Najstarijem komandantu na lijevoj obali Pive«. Osnovni sadržaj pisma ostao mi je duboko u sjećanju sve do danas. U prvom dijelu pisma objašnjava se situacija kod divizija (Prve i Druge) na sektoru Sutjeske, a u drugom zadatku jedinicama na lijevoj obali Pive. Ono je otprije glasilo:

Svi pokušaji naših jedinica da se probije front na Sutjesci, na sektoru Čurevo — Košur, nisu uspjeli, zbog čega je situacija jako otežana. Danas sve naše jedinice napuštaju položaje na desnoj obali Sutjeske i kreću ka Zelengori. U vezi s tim naređujem svim jedinicama koje se nalaze na lijevoj obali Pive, da krenu usiljenim maršem: pravcem (ne sjećam se tačno mesta koja su bila naznačena) i stignu čim prije glavninu.

U ime Vrhovnog komandanta potpisani je bio neko drugi, ne sjećam se ko.

Kada sam se upoznao sa sadržajem pisma, našao sam se u još neizvjesnjem položaju. Postavilo se pitanje šta da radimo — da li da postupimo po ovom naređenju ili da se vratimo ka diviziji u kanjon Pive, jer ona još nije izlazila iz njega. Na prvo je bilo teško odlučiti se, jer ovo će naređenje možda i za nju biti od sudbonosnog značaja. Uostalom, kako bi izgledalo da u takvim uslovima ostavimo diviziju? Druga odluka bi takođe bila neprihvatljiva jer, vraćati brigadu natrag u Pivu bilo je prosto nemoguće. Odlučili smo da brigada ostane na Vučevu, a ja sa nekoliko boraca da se spustim u kanjon Pive i potražim štab divizije i predam naređenje. Spuštajući se ka Pivi, negdje na polovini puta, sreo sam štab divizije i upoznao ga sa sadržajem pisma Vrhovnog komandanta. Komandat divizije zaustavio je pokret kolone i sa sadržajem pisma upoznao ostale drugove iz štaba. Sieli smo pod jedno drvo i diskutovali o tome šta da se radi. Tada se gotovo cijela divizija već nalazila na lijevoj obali Pive i penjala se ka Vučevu, a zadnji manji dijelovi su bili na samoj rijeci. Poslije kraće diskusije donesena je odluka da cijela divizija produži marš pravcem koji je bio označen u tom pismu. Ja sam dobio zadatku da sa brigadom ostanem tu i sačekam da se prikupi cijela divizija i da isturim jedan bataljon u Mratinje radi osiguranja sa tog pravca.

ŽIVIM LANCEM PREKO SUTJESKE

U toku naredne noći na Vučevu su se prikupili svi dijelovi divizije. Trebalo je čim prije da krenemo ka Sutjesci u označenom pravcu kako je glasila odluka štaba divizije. Međutim, mi nismo tako odmah postupili, jer su obezbjeđenja koja

su upućena ka Mratinju i desno ka ušću Sutjeske, ustvari zadržala naš brzi pokret ka Sutjesci.² Poslije prikupljanja osiguranja sa pravca Mratinja i Čureva, koje nije išlo tako brzo kako smo htjeli, divizija je u brigadnim kolonama maršovala prema Sutjesci.

Ispred Dragoš-Sedla divizija je stigla u toku dana i tu zastala radi izviđanja doline Sutjeske i uspostavljanja kontakta sa našim snagama ukoliko ih još tu ima, jer je bio izgubljen svaki kontakt sa jedinicama Prve grupe. Negdje poslije podne komandant divizije pozvao je sve komandante brigada na sastanak radi dogovora i izdavanja zadatka za prelazak Sutjeske u toku noći. Na tom sastanku iznesena je situacija u kojoj se našla divizija. Tačno se sjećam da je naglašeno da divizija nema nikakve veze sa prednjem jedinicama i ne zna se da li neprijatelj još drži lijevu obalu Sutjeske. Prema svim podacima preovlađivalo je mišljenje da neprijatelj drži obalu, a da su naše prednje divizije već izbile na Zelengoru. Radi toga se morala, po svaku cijenu, forsirati rijeka i probiti neprijateljska odbrana i tako se spojiti sa našim snagama negdje na Zelengori. U vezi s tim naređeno je da sve tri brigade jednovremeno pređu rijeku nešto južnije od Tjentišta i energično, bez zadržavanja, prođu ka vododelnicu koja se proteže između Sutjeske i potoka Hrčavke na otsjek Ozren — Vilinjak. Šesnaesta brigada dobila je zadatak da napada na centru, negdje u rejonu kote 576, desno prema Tjentištu — Osma, a lijevo Sedma brigada. Radi lakšeg prelaska i veće sigurnosti drugovi iz Vrhovnog štaba koji su bili pri diviziji, raspoređeni su po brigadama. U Šesnaestu brigadu je došao drug Vladimir Nazor sa svojom pratinjom.

Poslije toga sastanka vršile su se pripreme za pretstojeći napad. Formirali smo jurišne grupe po bataljonima od najboljih boraca i starješina, koje su imale zadatak da odmah pređu rijeku na frontu nastupanja brigade i zauzmu povoljne položaje na suprotnoj obali radi obezbjeđenja prelaska glavnine brigade. Bez obzira na tešku i neizvjesnu situaciju pred nama, u brigadi je preovlađivalo uvjerenje da se rijeka mora

² Prema Tomcu (*Peta neprijateljska ofanziva*, Beograd 1953) i Kladarinu (*Slom 4 i 5 okupatorsko-kvislinške ofanzive*, Zagreb 1956) ovo je prošlo zbog čekanja na Treću diviziju. Meni se čini da u obradi ovog pitanja oni nisu imali uvid u naredenje Vrhovnog komandanta od 6 VI, koje je primila Šesnaesta brigada i koje vjerovatno nije sačuvano. Možda je u skladu sa onim što su Kladarin i Tomac pisali kasnije bilo izdato naredenje, ali koliko je meni poznato, u to vrijeme Sedma divizija nije imala radiovezu sa Vrhovnim štabom, a sigurno znam da poslije ovog pismenog naredenja nije bilo ni druge veze sa Vrhovnim štabom sve dok Sedma divizija nije prešla Sutjesku.

preći, neprijatelj na suprotnoj obali razbiti i po svaku cijenu spojiti se sa prednjim divizijama. Na ovo je, neosporno, uticalo i saznanje da bi, ukoliko ne bismo uspjeli pri forsiranju Sutjeske, naša dalja perspektiva opstanka na platou Vučeva bila gotovo nikakva.

Padom mraka otpočelo je spuštanje preko Dragoš-Sedla u dolinu Sutjeske ka određenom otsjeku prelaza. Strmom, kamnitom stazom kroz šumu, u kojoj je noć postala još tamnija, približavanje rjeci bilo je sporo i neobično teško. A ako se tome dodaju ogromni napori koji su učinjeni u ranijim pokretima, kao i to da je veliki dio boraca ostao potpuno bos, još k tome dodamo glad koja nas već duže vrijeme prati i sistemske iscrpljuje, može se shvatiti pod kakvim uslovima je trebalo izvršiti ovaj veoma težak zadatak.

Tek duboko u noć, kada smo se bili približili rjeci, obaviješteni smo da neposredno blizu nje nema neprijatelja. To je bio izvještaj patrola koje su još u toku dana upućene da izvide obalu. Ovo je omogućilo da se kretanje ubrza zbog smanjenja mjera obezbjeđenja.

Nekoliko sati prije svitanja prvi dijelovi su izbili na rijeku i konstatirano je da stvarno nema neprijatelja neposredno na njoj. Ali tada se rodila sumnja da to nije neka varka, da se neprijatelj nije, možda, povukao dublje u šumu da bi nas tu sačekao i snažnom vatrom ponovo sabio u Sutjesku. Da bi se tako nešto onemogućilo, krenule su jurišne grupe iz svakog bataljona naprijed da zauzmu dominantne visove na suprotnoj obali, a za njima su pošli i bataljoni, svaki na svom označenom pravcu. Prelazak preko rijeke je bio neobično težak. Nabujala Sutjeska višima je bila do pojasa, a onima nižeg rasta negdje i do vrata. Postojala je opasnost da voda odnese izvjestan broj ljudi. Na nekim mjestima Sutjeska je bila neobično bučna i brza tako da se pojedinačno nije mogla prelaziti. Trebalo je stvoriti kolonu i najsnažnije borce postaviti na čelo, a ostali da se čvrsto drže za pojaseve i tako da se savlada vodena stihija. Međutim, u tom živom lancu bilo je i onih koji nisu imali dovoljno snage te su ispuštali druga pred sobom. Tada se lanac kidao i uvijek je matica motala u svoje talase po nekoliko boraca, sve dok se ne bi našao neko ko je bio toliko snažan da ponovo sastavi prekinuti lanac.

Sunce je već bilo prodrlo u kanjon Sutjeske, kada su posljednji dijelovi komore prešli rijeku. U to vrijeme pridolazila je diviziska bolnica koja se kretala na našem pravcu. Dotada su rijeku bile prešle i ostale brigade naše divizije.

Kada smo ustanovili da ni dublje u šumi nema neprijatelja, naš pravac daljeg kretanja bio je usmjeren ka vododelnicu

između Sutjeske i Hrčavke, Vilinjaku i Ozrenu. Međutim, negdje na polovini puta između Sutjeske i grebena kojem smo se primicali, na jednoj maloj zaravni, učinivši mali predah da sačekamo one dijelove koji su se sporo kretali, odjednom nas je zasula snažna artiljeriska i mitraljeska vatra sa Košura, iz pravca sela Krekovi i lijevo, od Vilinjaka. U ovoj nenadnoj smrtonosnoj grmljavini koju su izazvali mitraljezi i topovi, začas se izgubio šum bučne Sutjeske. Odmah poslije prvih eksplozija upućen je jedan bataljon da čim prije stigne na greben u rejon između Vilinjaka i Ozrena, jer nam je odmah bilo jasno da neprijatelj teži da njime ovlada. Ostala dva bataljona krenula su udesno, prema Ozrenu i Krekovima, da se spriječi pokušaj neprijatelja da nas ponovo natjera u Sutjesku. Na bokovima se ubrzo razvila ogorčena borba. Neprijatelj je pokušavao da nam onemogući prikupljanje na grebenu. Sve tri brigade bile su angažovane, takoreći, momentano u borbi i pod stalnim napadima neprijatelja divizija se uspješno probijala ka grebenu. Novonastala situacija je isključila sve mogućnosti da se sačekaju dijelovi koji su se sporo kretali odozdo. Naši su bataljoni ovladali grebenom, ali prostor između njih i izostalih dijelova već se nalazio pod umakrsnom vatrom sa Ozrenom i Vilinjakom. Međutim, blagodareći šumi mi smo, uz izvjesne gubitke, ipak uspjeli da sakupimo sve jedinice osim nekih pojedinaca i dijelova diviziske bolnice.

IZMEĐU OZRENA I VILINJAKA... SA NAZOROM

Negdje oko podne, dolazeći sa desnog krila, izbio sam na greben Ozren — Vilinjak. Tu su me sačekali komandant i komesar divizije. Kod njih je bio i drug Ivan Ribar. Čim su me ugledali upitali su gdje je drug Nazor. A ja sam se tek tada sjetio da je došao u našu brigadu. »Sigurno znam da je prešao Sutjesku«, odgovorih im, »ali otkako je otpočela borba bio sam isuviše angažovan sa bataljonima i potpuno izgubio iz vida kuda će se kretati drug Nazor, misleći da se kreće sa ostalim dijelovima štaba kao grebenu«. »Ali, kako vidim«, užvratiti komandant divizije, »njega nema na grebenu. Mi smo vam ga sinoć predali i ti odgovaraš za njega. Prema tome dužan si da ga i pronađeš! Mi ćemo te sačekati ovdje, jer i drug Tito se interesuje da li je Nazor prešao Sutjesku«.

Odmah sam se upitao: šta će, gdje će da ga tražim. Zar poslije ovolikih napora ponovo se vraćati ka rijeci? ... ima li vjerojatnoće da ga uopšte mogu pronaći u ovom uzavrelom kotlu Sutjeske?

Međutim, vremena za razmišljanje nije bilo. Trebalo je brzo donijeti odluku. Uzeo sam nekoliko snažnih kurira, ako se uopšte može govoriti o nekoj snazi u tim momentima, i krenuo naniže, ka rijeci. Sve one koje smo sretali na putu pitali smo da nisu vidjeli druga Nazoru i njegovu pratnju koju su sačinjavali nekoliko boraca i jedna bolničarka sa kravom. On se uopće nije mogao samostalno kretati. Na ova pitanja uslijedio bi odgovor: »Ne!« Spuštajući se, ne dugo, naniže, jedan kurir koji je bio otisao malo ulijevo, snažno i radosno viknu: »Evo druga Nazora!« Hitro sam potrčao u tom pravcu i kada sam ga ugledao tog momenta bio sam radosniji nego ne znam šta da mi je neko tada poklonio. Dva su razloga za to: prvi što je on živ prešao Sutjesku, a drugi što se sada ne moram spuštati u kotao Sutjeske. Možda je ovo drugo bilo važnije od prvog! Ne znam! Bio sam presrećan što sam ga našao! Odmah smo pohitali natrag, ka grebenu, gdje su nas čekali drug Jakšić, komandant Sedme divizije i drug Kladarin, politički komesar divizije i »predao« im druga Nazora riječima: »Evo vam ga živog i zdravog, a meni je nemoguće voditi računa o njemu i voditi brigadu u borbi!« Ostao sam na tom mjestu i posmatrao spuštanje onih koji su silazili ka potoku Hrčavki. Borba je postajala lijevo i desno sve jača. To je osjetio i drug Nazor, pa je namakao šešir još više na lice i objema rukama čvrsto držeći njegove obode, da bi se zaštitio od granja koje ga je šibalo po licu, potpuno se prepustio vodiču ne vodeći računa o brzini kojom su se konj i ostali spuštali. Inače, uvjek je rukama uklanjao granje i time usporavao kretanje. Posmatrajući ovog starog pjesnika u ovakvoj situaciji, još više sam shvatio koliko je snažan duh u tom iznemogлом tijelu i koliki je njegov doprinos našoj Revoluciji, njegovim prisustvom baš ovdje.

Dužeg zadržavanja na ovoj vododelnici nije moglo biti jer je pritisak sa lijeva i desna bivao sve jači, bataljoni na bočnim obezbjeđenjima sve su teže odolijevali napadu neprijatelja. Poslije kraćeg zadržavanja, radi bržeg prikupljanja, krenuli su i ostali dijelovi u nekoliko kolona ka potoku Hrčavki. Milinklada je ostala desno, a brigada je preko Debele Ravni produžila pokret ka Lučkim Kolibama...

Tako je Sedma divizija prešla Sutjesku bez veze bilo s kojom jedinicom i samostalno se obezbjeđivala sa lijeva i desna. Tek po izbijanju na greben Ozren — Vilinjak uspostavila je neposrednu vezu sa prednjem divizijama i to preko jednog crnogorskog bataljona na Tisovom Brdu.

Kod Lučkih Koliba smo stigli kada se počeo spuštati mrak. Tu se već bila iskupila gotovo čitava divizija. Mada još nisam upoznao tačno stanje kod ostalih naših jedinica, osjećao sam se na ovoj prostoriji nekako spokojnijim nego ranije. Vjerojatno je na to uticalo i obavještenje da ćemo tu ostati cijelu noć, što su jedinice koje su ranije stigle već naložile vatre i pripremale večeru i što je prestala ona paklena tutnjava koja nas je čitavog dana pratila. Ipak, vjerujem da me je najviše umirila činjenica da smo uspostavili čvrstu vezu sa Vrhovnim štabom i ostalim jedinicama. Borci su užurbano radili na pripremanju večere. To je imalo da bude prvi topao obrok od prelaska Pive. Mnogo se nije očekivalo, jer svi smo znali da gotovo ništa i nema, ali to neslano parče toploga mesa ipak se očekivalo sa velikim nestrpljenjem. Većina boraca je odmah zaspala uz male vatre, dok je samo nekoliko njih ostalo da zakolje posljednja goveda. Međutim, ni ovdje se nije ispunila nada da ćemo se malo odmoriti i pojesti obrok tople hrane. Još meso nije bilo ni stavljeno na vatru, a neko me snažno prodrma. Bio je to kurir iz Štaba divizije. Poluotvorenim očima čitao sam naređenje. U njemu je nedvosmisleno stajalo da odmah produžimo pokret. »To nalaže ozbiljnost situacije«, podvučeno je. U ovakvim prilikama okljevanja nema i trebalo je brzo pokrenuti brigadu. Uostalom, ostajalo se nije nikom.

Kada sam komandantima bataljona izdavao naređenja za pokret postavili su mi pitanje: »Šta ćemo sa mesom koje nije kuhano?« Neko je predložio da se svakom borcu da komad sirovog mesa, a na sljedećem zastanku ga kuhati. Tako smo i uradili. Brigada se brzo svila u kolonu i u sastavu svoje divizije nastavila marš prema Balinovcu.

Svanuo je nov dan. Za nama su ostale Vrbničke Kolibe. Tada nam je bilo jasno zašto smo još te noći morali produžiti pokret. Padom mraka neprijatelj nije stao kao obično, već je produžio naprijed na Ljubin Grob, da se spoji sa snagama koje su nastupale sa pravca Vrbnice i tamo nam presječe još jedini slobodan put. Uzak koridor u zaledu V. Košute koji je bio slobodan, bio bi za sve jedinice vrlo tragičan, da smo ostali na Lučkim Kolibama u toku noći. Našli bi smo se potpuno opkoljeni, a probijanje iz tog malog taktičkog prostora zahtijevalo bi najvjerojatnije ogromne žrtve. Kada smo sutradan dobili mali predah, čini mi se u rejonu Mrčin-Kolib, naređeno je da se sakupi ono meso od boraca što je sinoć podijeljeno i

pripremi jedan obrok. Međutim, kao što smo i očekivali, onom mesu nije bilo više ni traga. Pojeli su ga borci u toku marša onako nekuhano i tako donekle ublažili neutoljivu glad.

U ZAŠTITNICI DIVIZIJE KROZ OBRUČ KOD MILJEVINE

Brigada se dalje kretala kao zaštitnica, posljednja jedinica iza koje nije više nikog bilo. Sve borce koji su zaostajali iza svojih jedinica imali smo da sakupimo i da nađemo načina da se kreću ispred nas. Ali, mnogo je bilo onih koji nisu mogli pratiti ubitačni tempo svojih jedinica i u grupicama su zaostajali, sami se snabdijevali i kuhalili hranu u porcijama. Ovi ljudi su znatno usporavali pokret brigade, jer ih nismo smjeli ostaviti, a među njima je bio i priličan broj ranjenika-rekonvalescenata, čije su fizičke snage bile sasvim na izmaku. Oni se nisu interesirali za situaciju na frontu. Čitavu svoju energiju trošili su na to kako će doći do hrane. Potresno je bilo posmatrati jednu takvu grupicu iznemoglih boraca kako se okuplja oko uginulog konja sa namjerom da ga raščereći i u svojim čadavim porcijama, na čkiljavim vetricama, da meso bar smlači i utoli glad. Slične scene nisu bile rijetke.

Koliko su ovi ljudi koji su bili zaostali od svojih jedinica bili fizički iznemogli i izgubili svaki smisao za realno rasuđivanje, pokazuje i ovaj primjer čiji sam bio očevidac. Brigada se kao zaštitnica kretala od Jablanovog Brda prema selu Zagorice. Na jednom velikom proplanku nalazila se spaljena koliba. Uz zgarište je bio tor od drvenih trulih dasaka, a u njemu se nalazilo malo mršavo goveče. Na tarabu se naslonilo dvadesetak ljudi. Svi posmatraju goveče. Kad sam se približio njima, povиšenim tonom sam im se obratio: »Šta radite tu? Odmah krećite naprijed!« Niko od njih se nije ni pomakao s mjesta, nego su i dalje tupo zurili u goveče, pokušavajući da ga dohvate svojim slabačkim rukama. Stao sam za momenat i posmatrao ih. Nisu imali snage da razvale tarabu i uhvate goveče, već su ga onako nemоćno posmatrali. Među njima sam ugledao i jednog svog poznanika, dobrog prijatelja i druga. Prišao sam mu i upitao šta radi tu i zašto ne kreće naprijed. On me samo pogleda bez ijedne riječi i ponovo okrenu glavu ka govečetu. Bio sam u nedoumici — šta da radim i kako da ih pokrenem. Jedan od kurira predloži da se otvore vrata i neka goveče izide iz tora. Tako smo i uradili. Otvorili smo vrata (oni ih nisu mogli pronaći) i goveče je, već uznenireno, izjurilo na livadu i zamaklo u šumu. Tek tada, i kada sam ih opet zamolio da krenu jer će skoro naići Njemci, oni su mirno i polagano produžili naprijed.

Šesnaesta brigada se u ulozi zaštitnice našla u rejonu Jaukovine — Siljevac. Komandant divizije mi je tog jutra dao zadatak da sa brigadom zadržavam neprijatelja, postepeno da se povlačim prema Rataju i da nipošto ne dozvolimo da neprijatelj tokom dana prodre dolinom rječice Oteša ka Rataju. Zatim, da se pred pad mraka naglo i neosjetno odvojim od neprijatelja i u prvim večernjim časovima da se nađem u Rataju, odakle ću u sastavu divizije iste noći preći cestu Kalinovik — Foča.

Osma brigada je dobila zadatak da se kreće desnom obalom rječice Oteša — grebenom, i da ne dozvoli da nas neprijatelj ugrozi sa tog pravca, dok će Sedma brigada biti bočno obezbijeđena od pravca Govze. Međutim, ova brigada je u toku dana dobila novo naređenje da kreće na sektor Jeleč — Ocrkavlje i smijeni Treću krajšku brigadu. Poslije ovoga, Šesnaesta preuzima odbranu čitavog grebena između rječice Govze i rječice Oteše. Neprijateljske snage koje su ostale na Zelengori, iza nas, prikupile su se i oko 10 sati otpočele snažan napad na položaje naše brigade, težeći da nas zbace sa grebena i da se preko njega probiju ka Rataju.

U toku dana neprijatelj je pokušavao nekoliko puta da zauzme Siljevac, ali je svaki put bio odbijen. Međutim, poslije podne dobili smo snažnu bočnu vatru sa grebena Ponora sa desne obale rijeke Oteša, kojim je trebalo da prođe Osma brigada. Međutim, ona je zalutala potokom i prošla za Rataj.

Zbog ovoga je Šesnaesta brigada bila primorana da se povuče na položaje sjeverno od sela Zagorice, gdje je ostala do pred mrak. Prvim sumrakom brigada naglo napušta položaje i u kolonama produžava za Rataj gdje je stigla oko 22 sata. Padom mraka neprijatelj nije produžio kretanje ovim pravcem, ka Rataju. Tog dana je avijacija, neprestano od jutra do mraka, obasipala vatrom cijelu prostoriju oko Rataja.

Kada sam prilazio prvim zidinama Rataja (jer kuća nije više ni bilo), bio je već potpun mrak. Avijacija i artiljerija prestale su da dejstvuju. Još se samo naprijed, u pravcu Miljevine, čula puščana i mitraljeska vatra. Naišao sam na nekoliko boraca kako sjede na kamenju i, duboko potišteni, gledaju u zemlju. Na pitanje iz koje su brigade nisam dobio nikakav odgovor. Tada me je još više zainteresovalo zbog čega su tako utučeni. Znam da je napor bio velik, da je bilo žrtava i mnogo neprospavanih noći, ali po držanju ovih boraca osjetio sam da to nije razlog njihovom neraspoloženju i da se nešto drugo, značajnije, dogodilo. Ponovo sam pitao šta je i iz koje su brigade. Njih nekolicina podigla je tada glave. Čude se da ne

znam. U očima sam im video nešto kao prekor što im smetam u bolu. Jedan od njih mi je potresnim glasom odgovorio da je njihov komandant Nina Maraković poginuo baš u momentu kada se brigada pripremala za napad. Suze su im se kotrljale niz neobrijana i pocrnjela lica. Suze u očima boraca koji su od Banije preko bosanskih, hercegovačkih i crnogorskih vrleti bezbroj puta gledali smrti u oči, a da preko njihovih lica ne pređe nijedan drhtaj! Ti junaci, kada se radilo o biti ili ne biti, kada su ljudski životi padali svakog trenutka, ne mogu da savladaju veliku bol u sebi i iskreno, duboko žale svog druga, svog komandanta, koji ih je vodio u bezbroj juriša od prvih dana ustanka do svoje smrti. Ovaj prizor me je duboko potresao.

U štabu divizije saznao sam da se u toku dana nije uspjela prebaciti nijedna jedinica preko ceste Kalinovik — Foča, jer je neprijatelj u toku dana uspio da zatvori brešu koju su naše jedinice prethodnog dana bile otvorile. Zbog toga su se u neposrednoj okolini Rataja nalazile sve snage glavne grupacije sa Vrhovnim štabom, sem Prve divizije koja je u toku noći prešla cestu. Padom mraka naše jedinice ponovo su probile obruč i time su bili stvoreni uslovi za prelazak ostalih jedinica iz rejona Rataja u pravcu Miljevine. Šesnaesta brigada je posljednja prešla preko željezničkog mosta na rijeci Bistrici i zorom se smjestila u selu Miljevini, organizirajući odbranu od pravca Rataja i Foče. Tako se brigada ponovo našla u zaštitnici i u toku tog dana morala je izdržati jaku artiljerisku i avijacisku vatru, odbijajući manje napade neprijateljskih snaga iz pravca Foče i Rataja.

U sljedećim danima brigada se sa tih položaja kao zaštitnica povlačila prema Jabuci, odbijajući stalno neprijateljske napade. Brigada je u sastavu divizije prešla prugu Sarajevo — Višegrad na sektor Druge dalmatinske brigade, a zatim je uslijedio usiljeni marš preko Romanije na položaje sjeverno od Kladnja, gdje je preuzeila obezbjeđenje od pravca Tuzle.

Ante BANINA

očetkom maja 1943 u s. Hoćevini kod Pljevalja formiran je Brdski divizion Prve proleterske divizije. Dotada je divizija raspolagala samo jednim brdskim topom sa oko trideset ljudi. Tu smo jedinicu nazivali *Brdskom baterijom*.

Oruđa za formiranje diviziona zaplenile su jedinice Prve proleterske i Treće krajiške brigade 11 aprila 1943, kada su dovršile razbijanje znatnih snaga italijanske divizije »Taurinense« na prostoriji Goli Vrh — s. Slatina — s. Ifsar. Italijanske jedinice bile su prinuđene da na bojištu ostave, između ostalog, i šest brdskih topova 75 mm M.13,¹ oko 700 granata za ove topove i oko 50 živih mazgi sa tovarnim priborom. Zaplenjeni materijal bio je razbacan na prostoriji od oko 30 km², pa je bilo potrebno da se uloži dosta napora da bi se on pronašao, prikupio i sredio.

Odluka da se formira Brdski divizion donesena je u Štabu Prve proleterske divizije u drugoj polovini aprila, a postojeća Brdska baterija poslužila je pritom kao jezgro.

Ljudstvo Brdske baterije, uz pomoć jednog bataljona Prve proleterske brigade, bilo je angažovano oko pronalaženja delova oruđa, tovarnog pribora i municije čitavih petnaest dana i uspelo je da do 28 aprila pronađe i za dejstvo osposobi četiri topa.²

¹ Brdski top austrougarskog porekla (»Škoda«). Ova su oruđa bila u naoružanju italijanskih alpijskih jedinica i nosila su zvaničan naziv »Obice da 75/13«.

² Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 12, str. 318—319 (cit. Zbornik IV/12, 318 s.).

Da bi se formirao divizion trebalo je rešiti i niz drugih pitanja, kao što su: nedostatak obučenih boraca i rukovodilaca za artiljeriju, nedostatak tovarne stoke i tovarnog pribora, a da o priboru i instrumentima za gađanje i sredstvima veze i ne govorimo, pošto je ova vrsta opreme najviše bila oštećena i uništena za vreme borbi. Štab Prve proleterske divizije preuzeo je mere da u prvom redu reši pitanje popune ljudstvom i stokom. Pošto preuzeta mobilizacija oko Goražda nije dala neke naročite rezultate, štab divizije je bio prinuđen da u artiljeriju šalje rekonvalescente iz diviziske, kao i one koji su pristizali iz Centralne bolnice. Osim toga, u artiljeriju je bio upućen i jedan deo pozadinskih radnika i omladine iz Bosanske Krajine koji su se bili povukli sa našim jedinicama u Sandžak. Što se tiče popune tovarnom stokom, stanje takođe nije bilo nimalo povoljno. Ali, problem je ipak rešen na taj način što su iz pešadijskih jedinica uzete gotovo sve zaplenjene mazge i svi jači tovarni konji. Tovarni pribor je rađen u oskudnoj poljskoj radionici u kojoj su se dovitljivošću istakli drugovi Rudi Krajina i Petar Popović zvani »Pop«. Ova dva požrtvovana druga, radeći danonoćno, prvo u Čajniču a kasnije u jednoj šupi u s. Hoćevini, uspeli su da iskuju sve potrebne delove, montiraju ih na samare raznih vrsta i modela i da na taj način sve jedinice diviziona sposobe za tovarni transport.

Početkom maja u selu Hoćevini završene su poslednje pripreme za definitivno formiranje diviziona. Štab Prve proleterske divizije izdao je 3. maja i pismeno rešenje za formiranje diviziona.³ Prema tom rešenju, u sastav diviziona ušle su dve brdske baterije 75 mm od po dva oruđa i jedno manevarsко⁴ odeljenje topa 65 mm.

Istim rešenjem za rukovodioce ovog diviziona postavljeni su: Aleksej Gavriljčenko za komandanta, Milan Antončić-Velebit za zamenika komandanta, Strado Bojović za političkog komesara, a Komnen Žugić za zamenika političkog komesara. Postavljeni su i ostali rukovodioци u divizionu od kojih ovde navodimo sledeće:

Prva baterija: Jovan Cerović za komandira baterije, Voja Laković za zamenika političkog komesara baterije;

Druga baterija: Ljubivoje Pajović za komandira baterije, Dimitrije Paligorić za političkog komesara baterije, Žika Stefanović za zamenika političkog komesara baterije;

Manevarska odeljenje: Novica Stanić za komandira, Strajko Gujančić za političkog delegata;

Intendant diviziona: Marko Krkeljić;

³ Zbornik IV/13, 39.

⁴ Naziv odeljenja trebalo je da označi da je ono namenjeno za manevar i ojačanje dejstva baterija 75 mm.

Sanitetski referent: drugarica Melanija;⁵

Veterinarski referent: Dušan Vukić;

Komandir Popunjajućeg dela:⁶ Petar Gazivoda;

Komandir Radnog voda:⁷ Tomo Matutinović;

Brojno stanje ljudstva⁸ diviziona na dan 1 maja 1943 iznosilo je 175 ljudi, od čega 7 drugarica.

Brojno stanje stoke⁹ diviziona iznosilo je 7 jahačih i 100 tovarnih grla (konja i mazgi).

Od naoružanja¹⁰ divizion je imao: 4 topa 75 mm M.13 sa 429 granata, jedan top 65 mm sa 206 granata, 2 puškomitrailjeza sa 220 metaka, 66 pušaka raznih kalibara sa 1.574 metka, 6 ofanzivnih i 18 defanzivnih ručnih bombi i 13 pištolja sa 134 metka.

Po završenom formiranju, Prva baterija je 4 maja upućena kao ojačanje Prvoj proleterskoj brigadi, koja je baš tada bila u pokretu ka Bijelom Polju. Ostale jedinice Brdskog diviziona krenule su tek 8 maja iz s. Hoćevine, takođe ka Bijelom Polju.

*

Štab Prve proleterske divizije izdao je 14 maja u 9.30 časova¹¹ kratka naređenja štabovima Prve proleterske i Treće krajiške brigade i Štabu Brdskog diviziona, u kojima je precizirao nove zadatke ovim jedinicama.

Prema tim naređenjima Prva baterija i Manevarsko odeljenje i dalje ostaju kao ojačanje Prve proleterske brigade, a Druga baterija se dodeljuje kao ojačanje Trećoj krajiškoj brigadi.

U toku 14 maja jedinice Brdskog diviziona nalazile su se u sledećem rasporedu:

— Prva baterija i Manevarsko odeljenje na vatrenom položaju u rejonu Gornja Sela;

— Druga baterija na vatrenom položaju na k 948 kod s. Tustovo;

— Komanda diviziona, Popunjajući deo i Radni vod u s. Brezna (6 km zapadno od Šahovića).

⁵ Prezimena se ne sećam.

⁶ Popunjajući deo je bila jedinica koja je na tovarnim konjima nosila artiljerisku i pešadijsku municiju.

⁷ Radni vod je bila jedinica koja je snabdevala sve jedinice u divizionu Ijudskom i stočnom hranom. Osim toga, ona je kuvala hranu za Komandu diviziona, Popunjajući deo i sebe.

⁸ Zbornik IV/13, 11.

⁹ Isto, 14.

¹⁰ Isto, 12 s.

¹¹ Arhiv VII JNA: Prva proleterska brigada k. 709, broj regista 8/1—2 (AVII 70, 8/1—2).

U svim jedinicama izvođena je nastava — i vojna i politička — i održavani su razni sastanci i konferencije na kojima su pretresana pitanja koja su se odnosila na unutrašnje stanje u njima, kao i na nadne zadatke naše divizije. Isto tako, vršene su i pripreme za izvršenje predviđenih pokreta u ranim jutarnjim časovima 15. maja.

Prva proleterska brigada koja je, u okviru predviđenog pregrupisanja, imala zadatak da zatvori sve pravce koji iz rečnog Bijelog Polja izvode ka Šahovićima i Kovrenu, izdala je 14. maja u 22.45 časova naređenje svojim jedinicama¹² da u toku noći izvrše pokret i posednu nove položaje. Ovim naređenjem je predviđeno da Prva baterija i Manevarsko odeljenje izvrše pokret sa 1-vim bataljonom ove brigade do u rejon s. Pale, s tim da u rejonu ovog sela izaberu i posednu novi vatreni položaj i sa njega podrže vatrom jedinice ove brigade kada se »suprotstave eventualnom pokretu neprijatelja iz Mojkovca i Bijelog Polja koji se pretpostavlja...«

Štab Treće krajiške brigade, koja je, u okviru pomenu-tog pregrupisanja, imala zadatak da delom svojih snaga, u sa-dejstvu sa Prvom proleterskom brigadom, zatvori pravac Ribarevina — Slepac Most, a ostalim snagama da očisti severne padine Bjelasice od četnika i zatvori pravce prema Kolašinu, naredio je 14. maja Drugoj bateriji da 15. izjutra izvrši pokret od s. Tustovo do u rejon s. Žari — s. Pale, gde je imala da izabere i posedne novi vatreni položaj. Zadatak ove baterije bio je da vatrom podrži jedinice Treće krajiške brigade pri-likom izvršavanja njihovih zadataka.

NA OTSEKU MOJKOVAC — BIJELO POLJE — Dejstva diviziona 15—21. maja —

15. maj. Iako su naređenja za pregrupisanje izdata jedinicama još u toku noći 14. maja, pokret jedinica Prve proleterske brigade otpočeo je tek u poponoćnim i ranim jutarnjim časovima 15. maja. Očekujući smenu od Prve proleterske bri-gade, neke jedinice Treće krajiške brigade su skinule sa po-ložaja glavninu svojih snaga i prikupile ih u s. Vlaško Polje i s. Jabučna. Takva je situacija bila 15. maja u 4.00 časa, tj. u momentu napada »Severne grupe« nemacke 1. brdske divi-zije i jednog puka divizije »Venecija« na položaje Prve pro-leterske i Treće krajiške brigade kod Bijelog Polja.

Prva baterija Brdskog diviziona nalazila se u momentu napada još uvek na vatrenom položaju u rejonu s. Gornja Sela gde se nalazio i 1-vi bataljon Prve proleterske brigade.

¹² AVII 709, 9/2.

Druga baterija se tada nalazila u s. Tustovu i vršila je pripreme za pokret ka s. Žari. Pokret je izvršen u 5 časova pravcem s. Tustovo — s. Žaljevo — s. Žari. U 6.30 časova baterija je posela novi vatreni položaj u rejonu k 1159. Ostale jedinice Brdskog diviziona nalazile su se i dalje u s. Brezna.

Zahvaljujući ovakvoj situaciji, nemačka kolona koja je dejstvovala duž komunikacije od s. Kisilici ka Mojkovcu uspela je da do 11 časova ovlada Slepac-Mostom. Drugi i 3 bataljon Treće krajiške brigade uspeli su da spreče dalji prodor neprijatelja i posednu liniju Lisičine (k 1123) — Jaova Luka — Skok — Ramo (k 1136) — s. Pale.

Druga baterija, posle posedanja vatrenog položaja kod k 1159 (rejon s. Žari), podržavala je 2 i 3 bataljon Treće krajiške brigade pri odbranbenim dejstvima na pravcu Slepac Most — Vlaško Polje. Tom prilikom baterija je uspešno neutralisala za izvesno vreme neprijateljsku bateriju u rejonu Vlaško Polje — Slepac Most. Za izvršenje ovog zadatka utrošila je 9 granata.

Druga nemačka kolona koja je prodirala pravcem s. Rakanje — s. Cerovo — s. Jabučna, uspela je da odbaci 1-vi bataljon Treće krajiške brigade ka severu na liniju s. Oklade — Dubrave i da do 11 časova ovlada linijom Kulina (tt 1197) — k 1123. Na taj način, na otseku kod s. Jabučna stvorena je breša u našem rasporedu. Neprijatelj je odmah, obezbedivši svoj desni bok na liniji Žuta Kosa — k 1123 — severna ivica s. Jabučna, ubacio sveže snage i produžio prodiranje pravcem s. Jabučna — Majna Gora — Sokolovica — Međugvožđe. Pošto na navedenom pravcu nije bilo nijedne naše jedinice, neprijatelj je neometano prodirao i do 13.30 časova ovladao sa Rudinama (k 1163) i produžio da prodire ka k 1073 (Sokolovica). U ovom momentu u s. Žari nalazili su se, pored Druge baterije, Štab Treće krajiške brigade i 2 bataljon Prve proleteriske brigade, koji je baš tada i stigao na ovu prostoriju kako mu je to zapoveštu štaba njegove brigade i bilo naređeno.

Komandant Treće krajiške brigade, koji se nalazio na vatrenom položaju Druge baterije, posmatrao je kako se od s. Tustovo ka Sokolovici kreće neka kolona, ali je smatrao da to mora biti 1-vi bataljon njegove brigade. Pošto mu nije bila jasna situacija na otseku fronta koji je držao ovaj bataljon, odlučio je da lično krene u rejon Sokolovice, kako bi mogao da interveniše da se stabilizuje situacija kod ovoga bataljona. U tom cilju je izdao naređenje Drugoj bateriji da natovari i krene ka kosi Sokolovica.

Međutim, tek što su krenuli i prešli 200—300 metara, komandant Treće kраjiške brigade i komandir Druge baterije zastali su i ponovo dogledima osmatrali pokret pomenute kolone od s. Tustova ka Sokolovici. Ubrzo su došli do zaključka da kolona koja je čelom već izbila ka k 1073 nije 1-vi bataljon Treće kраjiške brigade već neprijatelj. Situacija je zahtevala brzu i energičnu intervenciju. Druga baterija je odmah rastovarila, posela vatreni položaj i počela tući čelo nemačke kolone. Istovremeno je komandant Treće kраjiške brigade naredio 2 bataljonu Prve proleterske brigade da trčećim korakom stigne na Šorića Krš (k 1290) i da ga posedne. Za to vreme je Druga baterija preciznom vatrom, utrošivši 31 granatu, prinudila neprijatelja da se zaustavi. Na taj način, ovako preciznim i uspešnim dejstvom, baterija je omogućila da 2 bataljon Prve proleterske brigade izbije i posedne Šorića Krš i na taj način spreči neprijatelju da izbije na ovaj veoma važan položaj. Pošto je uspešno izvršila postavljeni zadatak, Druga baterija je posela nov vatreni položaj u rejonu Međugvožđa. Sa ovog položaja ona je podržavala 2 bataljon Prve proleterske brigade pri izvršenju protivnapada i ovlađivanju Sokolovicom. Međutim, neprijatelj je čvrsto poseo i uspeo da u svojim rukama zadrži liniju s. Žaljevo — Rudine (k 1163). Pred mrak, u 18,30 časova, baterija je došla na Šorića Krš, posela vatreni položaj i tu zanoćila.

Na deo fronta od Šorića Krša do s. Glibovca (1,5 km južno od Šahovića) prispeo je u toku dana i 4 bataljon Prve proleterske brigade. Na delu fronta od s. Glibovca do r. Lješnice nalazio se 1-vi bataljon Treće kраjiške i 6 bataljon Prve proleterske brigade. Ova dva bataljona, potpomognuta vatrom Prve baterije i Manevarskog odeljenja, uspela su da onemoguće prodror neprijatelja ka Šahovićima.

Na otseku fronta severno od Bijelog Polja kolone italijanskog puka izbile su ovoga dana na liniju s. Šliepašnica — s. Banja Selo na kojoj su bile zaustavljene snažnim otporom 1-vog i 3-eg bataljona Prve proleterske brigade. Dejstva ova dva bataljona podržavala je Prva baterija i Manevarsko odeljenje sa vatrenog položaja u rejonu s. Gornja Sela. Ova baterija i Manevarsko odeljenje bili su oko 16 časova. po naređeniu Štaba Prve proleterske brigade, upućeni pravcem ka s. Liieska gde su stigli u 17.45. U s. Liieska se u ovo vreme nalazio i Štab Prve proleterske divizijske kojim je izdano naređenje¹³ da posednu novi vatreni položaj severno od s. Liieska u rejonu s. Sokolac, što su one i učinile oko 18.30. Obe ove

¹³ Zbornik IV/13, 178 i 180.

jedinice su na tom položaju i zanoćile. Komanda Brdskog diviziona, Popunjajući deo i Radni vod nalazili su se u toku ovog dana u s. Brezna.

U toku 15 maja utrošak municije po jedinicama bio je sledeći:

- Prva baterija 40 granata;
- Druga baterija 53 granate;
- Manevarsko odeljenje 15 granata.

Pred početak neprijateljskog napada divizion je raspolagao sa 497 granata za topove 75 mm i 58 granata za top 65 mm.

16 maj. U toku noći 15/16 maja jedinice Prve proleteriske divizije uspele su da se međusobno povežu i posednu nove položaje od r. Tare pa preko Mojkovca i Razvršja na s. Lepenac i dalje na liniji Cer — Međugvožđe — Šorića Krš — s. Brezna — s. Potrk — s. Šahovići — Gradina (tt 1208).

Jedinice Brdskog diviziona nalazile su se izjutra ovog dana na istim položajima na kojima su se zatekle padom mraka prethodnog dana. Obe baterije i Manevarsko odeljenje bili su i dalje pridati brigadama. Oko 14 časova otpočele su pripreme za gađanje ciljeva u neprijateljskom rasporedu, sa glasno naređenju štaba divizije za izvršenje protivnapada koji je bio predviđen za 17 maj u 3 časa izjutra. U vezi s ovim planom Prva baterija i Manevarsko odeljenje napustili su svoje vatrene položaje u rejonu s. Sokolac i oko 14 časova već su se nalazili na novim vatreñim položajima u rejonu s. Brezna — Šorića Krš.

Pošto je prodrla u Mojkovac, oko 10 časova, »Južna grupa« nemačke 1 brdske divizije uspela je, pretrpevši velike gubitke, da potisne delove Treće krajiške brigade sa Razvršja i Uloševine i da ih odbaci na liniju r. Tara — Kom (k 1247) — s. Siga — s. Lepenac. Na taj način neprijatelj je uspeo da, angažujući naše snage i na našem desnom krilu, stvari uslove da i »Severna grupa« produži sa napadom na centar i levo krilo našeg rasporeda.

Oko 15 časova Nemci su otpočeli sa napadom na čitavom frontu od r. Tare pa sve do Šahovića i posle 3 časa uspeli da ovladaju nekim isturenim položajima naših jedinica i da ih odbace na liniju Kom (k 1247) — s. Siga — s. Lepenac — Cer — Burenj — Rasovi Vrh — Srebrenica — s. Sokolac — s. Stožer.

U navedenim borbama učestvovale su i jedinice Brdskog diviziona pružajući podršku pešadiji u borbi za svaki položaj.

Prva baterija i Manevarsko odeljenje sa vatreñih položaja u rejonu s. Brezna podržavali su izvlačenje jedinica Prve

proleterske brigade, ali su oko 16 časova bile prinuđene da napuste pomenute vatrene položaje i povuku se ka s. M. Šljeme, gde su u 17 časova posele nove vatrene položaje sa kojih su vrlo efikasno dejstvovalo po neprijateljskim kolonama koje su izbijale u s. Šahovići, s. Lijesku i s. Brezna.

Da bi podržao jedinice 2 i 3 bataljona Treće krajiske brigade pri odbijanju neprijateljskih napada, komandir Druge baterije je u 15 časova krenuo sa Prvim odeljenjem na Cer (k 1578), gde je izabroa vatreni položaj. Ovo odeljenje je oko 16 časova vrlo uspešno dejstvovalo po jednoj grupi neprijateljskih minobacača i teških mitraljeza u rejonu k 1159 koju je sa 4 granate i uništio. Ono je na ovom položaju i zanoćilo.

Oko 16 časova Nemci su sa tri strane počeli da prodiru ka s. Brezni. Usled toga je Druga baterija bila prinuđena da u 15 časova napusti položaj na Međugvođu i da se sa ostalim jedinicama Brdskog diviziona povuče ka s. M. Šljeme, gde je posela novi vatreni položaj sa koga je, zajedno sa Prvom baterijom i Manevarskim odeljenjem, dejstvovala po neprijateljskim kolonama koje su prodirale ka s. Brezni i Međugvođu. Pritom je Drugo odeljenje ove baterije utrošilo 10 granata.

Krajem dana 16 maja obe baterije (bez Prvog odeljenja Druge baterije) ostale su na vatemnom položaju u rejonu s. M. Šljeme, na kome su i prenoćile.

Štab diviziona, Popunjajući deo i Radni vod, pošto su se povukli u s. Brezna, smestili su se u s. Barice.

Krajem dana 16 maja raspored jedinica Brdskog diviziona bio je sledeći:

- Prva baterija, Druga baterija (bez Prvog odeljenja) i Manevarsko odeljenje na vatemnom položaju u rejonu s. M. Šljeme — s. V. Šljeme;
- Prvo odeljenje Druge baterije u rejonu Cer (k. 1578);
- Komanda diviziona, Popunjajući deo i Radni vod u s. Barice.

U toku 16 maja jedinice Brdskog diviziona utrošile su 44 granate i to:

- Prva baterija 20 granata;
- Druga baterija 14 granata; i
- Manevarsko odeljenje 10 granata.

Usled toga što je neprijatelj, postignutim uspehom u popodnevnim časovima 16 maja, uspeo da izravna front i obezbedi svoja oba boka, Štab Prve proleterske divizije odustao je od planiranog i naređenog protivnapada za 3 časa 17 maja.

U toku noći 16/17 maja, sem nekih manjih lokalnih protivnapada, nije bilo značajnijih akcija naših jedinica.

Jedinice Brdskog diviziona prenoćile su na položajima na kojima su se zatekle padom mraka 16 maja.

17 maj. Kolone glavnih snaga »Južne grupe« i »Severne grupe« neprijatelja spojile su se oko 14 časova u rejonu Slatko

Brdo — k 794, pa su na taj način jedinice nemačke 1 brdske divizije uspostavile neprekidnu liniju fronta prema Prvoj proleterskoj diviziji, od r. Tare do r. Lima. U rejonu Slepac-Mosta nalazila se jedna neprijateljska baterija.

Jedinice Prve proleterske divizije, koje su se nalazile na delu fronta od Mojkovca pa do Šahovića, vodile su ovog dana na pojedinim pravcima vrlo žestoke borbe sa neprijateljem koji je naročito nastojao da ovlada Cerom i k 1578, s ciljem da odbaci naše snage što dalje od komunikacije Mojkovac — Slepac Most. I Brdski divizion je bio vrlo aktivan u borbi protiv neprijatelja. Prva baterija i Manevarsko odeljenje i dalje su bili pridati Prvoj proleterskoj brigadi. Obe ove jedinice, po naređenju štaba ove brigade, izvršile su u 5 časova pokret iz rejona s. M. Šljeme u rejon s. Pisana Jela, gde su izabrale i posele nov vatreni položaj s koga su u toku ovog dana vrlo uspešno dejstvovale po koncentracijama neprijatelja u s. Brezna, s. Potrk i s. Šahovići. Ovoga dana Prva baterija je utrošila 14, a Manevarsko odeljenje 5 granata.

Druga baterija (bez prvog odeljenja) izvršila je u toku ovog dana pokret od s. M. Šljeme do s. Prošćenje, gde je u rejonu Radujeva Voda izabrala i posela vatreni položaj sa zadatakom da podržava 1 i 4 bataljon Treće krajiške brigade pri zatvaranju pravca koji od Mojkovca vodi niz r. Taru. Pošto Nemci u toku ovog dana nisu pokušavali da prođu dolinom Tare, ova baterija nije sa ovog položaja ni dejstvovala. Ona je na tom položaju i zanoćila.

Prvo odeljenje Druge baterije nalazilo se i dalje na svom vatrenom položaju u rejonu k 1578, sa koga je tokom skoro čitavog dana 17 maja nanosilo gubitke neprijateljskoj koloni koja je prodirala duž komunikacije Slepac Most — Mojkovac. Treba istaći da je ovo odeljenje, radi što efikasnijeg dejstva po neprijatelju na komunikaciji, bilo izvuklo svoj top na ivicu jedne litice s koje nije moglo da gađa neprijateljsku kolonu u dolini, a da prethodno ne veže top konopcima za bukvu kako se ne bi otisnuo u ambis. Neprijatelj je tom prilikom imao na desetinu mrtvih i ranjenih vojnika i mazgi.¹⁴

U popodnevним časovima neprijatelj je, uz snažnu podršku svoje artiljerije i minobacača, više puta ponovio napade da ovlada šumom Cer i k 1578. Međutim, jedinice 2 i 3 bataljona Treće krajiške brigade, podržane Prvim odeljenjem Druge

¹⁴ Kod jednog poginulog nemačkog oficira nađen je dvogled sovjetske izrade i petokraka zvezda sa srpsom i čekićem. To su svakako bile »uspomene« sa Istočnog fronta, pošto je 1 brdska divizija otud bila povučena na odmor, a zatim upućena u borbu s nama.

baterije, slomile su sve ove njegove napore nanevši mu velike gubitke.

Prvo odeljenje Druge baterije napustilo je po naređenju Štaba Treće krajiskog brigade u 17 časova svoj položaj u rejonu k 1578 i povuklo se ka s. Prošćenje u sastav svoje baterije. Ono je ovoga dana utrošilo 18 granata. Od dejstva neprijateljske artiljerije jedna mazga ovog odeljenja bila je ubijena, a jedna ranjena.

Krajem dana jedinice Brdskog diviziona bile su u sledećem rasporedu:

— Prva baterija i Manevarsko odeljenje na položaju u rejonu s. Pisana Jela;

— Druga baterija na položaju u rejonu Radujeva Voda kod s. Prošćenja;

— Komanda diviziona, Popunjajući deo i Radni vod u s. Barice.

Sve jedinice su zanoćile na navedenim položajima.

18 maj. U vezi sa primljenim direktivama Vrhovnog štaba Štab Prve proleterske divizije izdao je ovoga dana svoju zapovest¹⁵ kojom je naređeno da se u toku noći 18/19 maja izvrši pregrupisanje snaga divizije.

Raspored i zadaci jedinica Prve proleterske divizije prema pomenutoj zapovesti bio je sledeći:

a. — Treća krajiska brigada glavninom snaga na liniji s. Dobrilovina — s. Vaškovo — Reljin Kam — Prisoje, a jačim izviđačkim delovima sa automatskim oruđima na liniji s. Prošćenje — s. Meki Do — s. M. i V. Šljeme.

b. — Treća sandžačka brigada da postavi glavninu brigade na prostoriji s. Bliškovo — Kovren — s. Slatka, a jača izviđačka odeljenja da isturi na liniju Riječica — s. Kičevo — Bijov Grob i produži sa rušenjima i zaprečavanjima na komunikaciji Šahovići — Kovren.

c. — Prva proleterska brigada kao diviziska rezerva na prostoriji s. Maoče — s. Potkrajci — s. Vrulja.

d. — Brdski divizion da prida jednu bateriju 75 mm Trećoj krajiskoj brigadi, a da ostatak diviziona krene sa Prvom proleterskom brigadom na prostoriju s. Maoča i postavi se u rejon Borčane — Selište — škola [u Podborovu]. Štab divizije je imao namjeru da jednu bateriju naknadno prida Trećoj sandžačkoj brigadi, ali je razvoj situacije to sprečio.

Saglasno ovoj zapovesti štab diviziona je naredio da Druga baterija i dalje ostane kao ojačanje Treće krajiske brigade.

Zapovešću Štaba Treće krajiske brigade bilo je predviđeno da Druga baterija otpočne pokret još u toku dana 18 maja pravcem Pavlovo Brdo — Žari — Džukelska Jama — s. Va-

¹⁵ Zbornik IV/13, 227 s. 237—240.

škovo — s. Prenčani i da izabere i posedne vatreni položaj u rejonu škole u s. Prenčani.

Odmah po dobijenom naređenju Druga baterija je u 14 časova krenula ka s. Prenčani. Međutim, upravo u momentu kada se popela na Pavlovo Brdo, usledio je oko 14.30 napad jedne neprijateljske kolone desnom obalom Tare. Baterija je odmah stvorila i posela vatreni položaj na samom vrhu Pavlovo Brdo i preciznom vatrom rastrojila neprijateljsku napadnu kolonu, a zatim je oko 17 časova produžila sa pokretom pravcem Žari — Džukelska Jama, gde je stigla oko 20 časova i tu zanoćila. Baterija je 19 maja u 5.30 časova produžila pokret i u 9.30 stigla kod škole u s. Prenčani, gde je posela vatreni položaj.

Prema zapovesti Štaba Prve proleterske brigade pokret njenih bataljona, Prve baterije i Manevarskog odeljenja otpočeo je 18 maja u 20 časova i na novoodređenu prostoriju su stigli 19 maja izjutra.

Štab diviziona, Popunjajući deo i Radni vod otpočeli su pokret u 14 časova i u Maoče su stigli 18 maja u 19 časova.

19 maj. Jedinice Prve proleterske divizije uređivale su svoje položaje i izvodile nastavu. Jedinice Brdskog diviziona (sem Druge baterije) nalazile su se u rejonu s. Borčane — Selište — škola u s. Maoče. Druga baterija bila je na položaju u s. Prenčani. Ona je ovoga dana izvršila popunu odeljenja municijom i pregled konja i tovarnog pribora. Istog dana je Komanda Druge baterije održala sastanak s komandirima vodova i članovima KPJ kome je prisustvovao i zamenik komandanta diviziona. Na dnevnom redu bila su pitanja povećanja discipline, popune ljudstvom, nastave i kulturno-prosvetnog rada. Sa sličnim dnevnim redom održani su sastanci i u ostalim jedinicama Brdskog diviziona.

Zbog nepovoljnog razvoja situacije na pravcima Foča — Šćepan Polje i Foča — Čelebić, Vrhovni štab je telefonom u 18.55 naredio Štabu Prve proleterske divizije da još u toku noći 19/20 maja uputi Prvu proletersku brigadu pravcem Maoče — Meljak — Čelebić — Zavajit — Bunovi, gde će stupiti u vezu sa Štabom Drinske grupe. Štab Prve proleterske divizije preneo je odmah telefonom ovo naređenje Štabu Prve proleterske brigade i naredio da sa brigadom pođe i Prva baterija. Istim naređenjem je bilo regulisano da ostatak diviziona sa Manevarskim odeljenjem ostane na dotadašnjoj prostoriji i da se poveže sa delovima Treće sandžačke brigade, koji su prema istom naređenju imali da stignu u rejon sela Maoča. Još iste noći naređeno je Štabu Brdskog diviziona da Mane-

varsко оделјење упути као ојачање Трећој сандžачкој бригади, што је и учинјено.

20 maj. На отсеку фронта испред Треће сандžачке бригаде било је оманђих чарки извиђачких јединица са непријатељским претходnicама из 724 пuka и деловима дивизије »Taurinense«. Ова brigада се у целости prebacila на леву обалу Čeotine.

Друга батерија је и даље на положају у с. Prenčani. Батерија nije dejstvovala. S vojnicima je izvođena nastava.¹⁶ Manevarsko оделјење и један противкolski top Treće сандžачке brigade sa vatrenih položaja na Katabunu dejstvovali су по непријатељским колонама у с. Otilovići i s. Mataruge.

Štab diviziona, Popunjujući deo i Radni вод bili su u s. Maoče, а Prva proletersка brigada sa Prvom baterijom u pokretu ka Meljaku.

21 maj. На отсеку Kovren — Pljevlja непријатељ је избио на десну обалу Čeotine и на тај начин угрозио леви бок Prve proleterske i Sedme divizije. Naše јединице су организовале одбрану на линiji Razvršje — Prisoje — Kutlov Krš — Zelena Stena — s. Mijakovići. Vrhovni štab je naredio да, zbog lošeg razvoja ситуације код наших snaga које су se налазиле на правцу Foča — Šćepan Polje i Foča — Čelebić, Prva proleterska divizija hitно крене ка Čelebiću sa Trećom krajiskom brigadom, Brdskim divizionom i свим другим јединицама осим Treće сандžачке brigade за коју је било наређено да се стави под команду Sedme divizije.

U toku ovog dana Druga baterija se налазила још на положају у s. Prenčani sve до 20 часова, kada je odmarшеvala pravcem s. Prenčani — s. Selac — s. Čavanj — Kutuša — Bitinsko Polje — s. Bitine — s. Glibaći где је стигла у 4.30 часова 22. maja.

Manevarsko оделјење с положаја на Katabunu dejstvovalo је по непријатељу у s. Mataruge, а у 19 часова отпочело је покрет за s. Glibaći.

Štab diviziona, Popunjujući deo i Radni вод krenuli су на марш у 19 часова од s. Maoče за s. Glibaći.

Prva proletersка brigada je sa Prvom baterijom на маршу ка Čelebiću, где је предњим деловима стигла око 19 часова и одmah у 19.30 stupila у susретни бој sa 13. pukovnjom 4 brdske brigade 118 nemačке дивизије. Baterija ovog dana nije dejstvovala. Ona je u rejon Čelebića стигла око 24 часа.

¹⁶ Dva časa — strojeva obuka, dva časa — stražarska služba i četiri časa — obuka na oruđima.

U toku sedmodnevnih borbi divizion je stekao dragocena iskustva za kasnija dejstva u toku ove krvave bitke. Upravo iskustva stečena u sedmodnevnom periodu, koja su ovde makar i u najopštijim crtama opisana bila su, između ostalog, osnova i izvor snaga za savlađivanje vanredno složenih i teških zadataka u naredna tri perioda koji će biti kasnije opisani.

NA PRAVCU ČELEBIĆ — FOČA I OTSEKU UZLUP — ŠCEPAN POLJE
— Dejstva 22—31 maja —

Štab Prve proleterske divizije izdao je u toku 21 maja naređenje svim jedinicama divizije (osim Treće sandžačke brigade koja je bila stavljena pod komandu Sedme divizije) da se u toku noći 21/22 maja prikupi na prostoriji s. Kosanica — s. Đurđevića Tara — s. Lever Tara — s. Glibači, s koje je trebalo izvršiti usiljene marševe ka Čelebiću. Naređeno je da se pokreti izvode noću. Štab Treće krajiške brigade krenuo je sa svojim jdinicama pravcm s. Glibači — s. Bobovo — Konjsko Polje — s. Suho Polje — Čelebić. Pokret je otpočeo oko 15 časova 22 maja.

Brdski divizion (bez Prve baterije) krenuo je za Trećom krajiškom brigadom. Polazak na marš iz s. Glibači usledio je u 18 časova 22 maja. Posle velikih napora u mrkloj noći savladan je šumski pojas Čavčanica na pl. Liscu i do 1.30 časova 23 maja divizion je stigao u zaselak Jelov Panj u s. Bobovo. Odatle je, posle kraćeg odmora u 4 časa, ponovo nastavljen marš do s. Kolijevka, gde je divizion stigao u 6 časova. U ovom selu je, zbog velikog zamora, usledio odmor i hranjenje konja od 6—12 časova kada je ponovo nastavljen marš pravcem Konjsko Polje — s. Selište, gde je divizion stigao u 17 časova. U ovom seocetu divizion je morao da prenoći, jer je posle 23 časa marša (od čega oko 15 časova kretanja) prešao oko 40 kilometara veoma teškog terena, pa mu je odmor tovarne stoke bio neophodan. Ovome treba dodati još i to da je ishrana tovarne stoke bila dosta slaba usled čega su konji i mazge padali pod teretom.

22 maj. Prva baterija je posela vatreni položaj u rejonu s. Pjelovci odakle je podržavala napad 1, 2 i 4 bataljona u napadu ka Zlatnom Boru.

23 maj. Prva baterija je sa istog vatrenog položaja podržavala jedinice Prve proleterske brigade koje su dejstvovalе na Zlatnom Boru.

24 maj. Prva proleterska divizija je, sa delom Druge proleterske brigade, Šestom istočnobosanskom i Petnaestom

majevičkom brigadom držala liniju Tatarovine — s. Vikoč — s. Zavajit — Zlatni Bor — Šćepan Polje. Prva baterija i Manevarsko odeljenje sa vatrenih položaja u rejonu s. Pjelovci podržavali su napad Treće krajiške brigade na pravcu Lanište — Zeče Brdo, kao i napad 1, 2 i 4 bataljona Prve proleterske, 3 i 5 bataljona Druge proleterske i 2 bataljona Petnaeste majevičke brigade na pravcu s. Pjelovci — Zlatni Bor.

U toku ovog dana vršen je napad glavnim snagama sa ciljem da se razbije glavnina 118 nemačke divizije i ovlada linijom Trovrh — Bakić — Zeče Brdo — Opočje — s. Hum. Na pravcu Zavajit — Trovrh napad su vršili 3 i 6 bataljon Prve proleterske, Petnaesta majevička (bez 2 bataljona) i Šesta istočnobosanska brigada.

Druga baterija Brdskog diviziona, pošto je u 8.40 produžila marš pravcem Suho Polje — s. Čelebić, dobila je zadatak da produži pravcem s. Borje — s. Pjelovci — Korlat — s. Dubrava. I pored toga što je nemačka avijacija bila vrlo aktivna i često vršila udare po koloni Druge baterije, ona je nastavila pokret i u 14 časova stigla u rejon s. Dubrava. Pošto je posela vatreni položaj u rejonu ovog sela, baterija je podržavala napad naših jedinica na pravcima ka Korči (tt 1255) i Trovrhu (k 1386), kao i na pravcu Vrijenac (tt 1356) — Bakić (tt 1444).

Na pravcu Čelebić — Foča neprijatelj je pružao veoma žestok otpor. Borbe su bile vrlo teške. Da bi se osvajao položaj za položajem bila je potrebna i stalna minobacačka i artiljeriska podrška. Nemci su angažovali jake vazduhoplovne snage koje su čitavog dana 24 maja vršile udare po našim jedinicama, a naročito po položajima Brdskog diviziona. Međutim, uprkos toga što su bili izloženi snažnim udarima iz vazduha, artiljeri su neprekidno pružali podršku pešadiji.

Štab diviziona, Popunjajući deo i Radni vod bili su razmešteni u rejonu s. Suho Polje.

25 maj. Prva proleterska divizija bila je glavnim snagama i dalje u napadu na pravcima kao i prošlog dana. Međutim, neprijatelj je bio daleko nadmoćniji, i u ljudstvu i tehnicu, a pružio je i žestok otpor. S druge strane izmjenila se situacija i u rejonu sela Gradac, pa su napadi oko 12 časova obustavljeni.

Brdski divizion je sa svojih vatrenih položaja vršio vatrenu podršku napada — Prva baterija i Manevarsko odeljenje u pravcu Zlatnog Bora i Zečjeg Brda, a Druga baterija na pravcima: s. Zavajit — Vrijenac, Kušlat — Trovrh i Korča — Crni Vrh. Divizion je u popodnevним časovima, do mraka, podr-

žavao odbranu naših jedinica, a padom mraka sve jedinice Brdskog diviziona skinute su sa vatreñih položaja i do 22 časa prikupljene u rejonu s. Hočevo, gde su posele nove vatrene položaje.

26 maj. Prva proleterska i Šesta istočnobosanska brigada organizovale su položaje za odbranu na liniji s. Kunovo — s. Tvrđaci — s. Dubrava — s. Toholj — s. Zlatni Bor, dok je Divizion u 3 časa otpočeo pokret pravcem s. Hočevo — V. Ravan (tt 1216) — s. Velenići — s. Ravni gde je stigao u 5 časova. Posle kratkog odmora on je u 7 časova, bez Druge baterije, krenuo pravcem s. Ravni — s. Vjernovići — Uzlup, prešao r. Taru kod Uzlupa i oko 14 časova stigao u s. Rudine. Prva baterija i Manevarsko odeljenje poseli su vatreni položaj u rejonu Lisa Stijena.

Druga baterija je u 5 časova posela vatreni položaj u rejonu k 1307 (1 km severno od s. Ravni) sa zadatkom da u slučaju neprijateljskog napada podrži jedinice Prve proleterske brigade na pravcima Trovrh — Dubrava — Čelebić i Zeče Brdo — Uzlup. Baterija je na ovom vatrenom položaju ostala do 14 časova, ali nije dejstvovala. U 14 časova ona je krenula preko Uzlupa, prebacila se preko visećeg mosta na r. Tari i do 19 časova stigla u rejon Kljunac — Prevale, gde je posela vatreni položaj sa zadatkom da podrži jedinice Petnaeste majevičke brigade pri odbrani na levoj obali Tare, kao i odbranu Prve proleterske brigade od Zlatnog Bora do Čelebića.

Ovoga dana Brdski divizion je dobio pupunu u ljudstvu. Primljeno je iz divizije 40 drugova od kojih je Prva baterija dobila 12, a Druga 18 drugova, dok je 10 drugova raspoređeno u ostale jedinice diviziona.

27 maj. Divizion je bio u rejonu s. G. i D. Polje. Prva i Druga baterija na istim položajima. Ovoga dana samo je Prva baterija dejstvovala po neprijatelju u s. Hum i s. Žutin na desnoj obali Drine.

28 maj. 118 divizija je na frontu od s. Vikoč do s. Pjelovci preduzela napad i do 15 časova uspela da izbije na liniju s. Grab — Ilijina Glava (tt 1124) — s. Štetići — s. Trtoševu.

Usled toga je Štab Prve proleterske divizije izdao u 15.30 časova naređenje Op. br. 212¹⁷ kojim je predviđeno da se u toku 28 maja i noći 28/29 maja prebace sve jedinice Prve proleterske divizije na levu obalu Tare. Brdski divizion je bio na istoj prostoriji na kojoj se nalazio prethodnog dana. Druga

¹⁷ Zbornik IV/13, 284—286.

baterija je štitila povlačenje Prve proleterske brigade i njeno prebacivanje preko r. Tare kod Uzlupa, dejstvujući po neprijatelju u rejonu s. Grab — Ilijina Glava (k 1124) — s. Papkov Dol.

29 maj. 118 nemačka divizija ovladala je položajima na desnoj obali Tare do Uzlupa.

Treća krajiška brigada je posela za odbranu levu obalu Tare od Uzlupa do Šćepan-Polja i osuđetila pokušaje Nemaca da forsiraju Taru kod Uzlupa i Šćepan-Polja.

Prva proleterska brigada (bez 4-og bataljona), pošto je u toku noći 28/29 maja prešla r. Taru na visećem mostu kod Uzlupa, produžila je pokret i u toku 29 maja prešla Pivu kod s. Donjeg Kruševa i izbila pred mrak na Vučevu.

Brdski divizion je i u toku ovog dana bio na prostoriji s. Kljunac — Lisa Stijena — G. Polje. Prva baterija je sa vatrenog položaja u rejonu k 1377 podržavala 4 bataljon Treće krajiške brigade pri odbijanju neprijateljskog pokušaja da forsira Taru kod s. Šćepan-Polja. Ova je baterija podržavala i delove Petnaeste majevičke brigade pri odbrani leve obale Drine od s. Šćepan-Polja do Pustog Polja, kojom prilikom je vrlo uspešno dejstvovala po jednoj neprijateljskoj bateriji u rejonu s. Bastasi. Druga baterija je u toku dana sa vatrenog položaja u rejonu Kljunac podržavala izvlačenje i prebacivanje 1-vog bataljona Treće krajiške brigade preko reke Tare kod Uzlupa, i odbijala neprijateljske pokušaje da forsira Taru kod Uzlupa. Osim toga, ona je tukla koncentracije neprijateljske pešadije u rejonima s. Papkov Dol i s. Zlatni Bor kao i neprijateljsku bateriju u rejonu s. Borje.

Štab diviziona, Popunjajući deo i Radni vod nalazili su se u rejonu s. G. Polje.

Imajući u vidu situaciju i primljene direktive od Vrhovnog štaba, Štab Prve proleterske divizije izdao je ovoga dana zapovest¹⁸ kojom je naređeno sledeće:

— Treća krajiška brigada da organizuje za odbranu položaje na levoj obali Tare od Uzlupa do Šćepan-Polja i levu obalu Drine od Šćepan-Polja do Pustog Polja kod ušća Sutjeske u Drinu;

— Prva proleterska brigada da organizuje za odbranu liniju s. Mratinje — Trnovačko Jezero — s. Suha;

— Drinska operativna grupa¹⁹ da očisti dolinu Sutjeske i izbije na prostoriju s. Suha — s. Vrbnica — s. Zakmur — s. Trbušće.

¹⁸ Zbornik IV/13, 294—296.

¹⁹ Druga proleterska, Šesta istočnobosanska i Petnaesta majevička brigada.

Isto tako, ovom zapovešću je predviđeno da se u toku dana 30 maja i noći 30/31 maja prebaci na Vučevu jedna brdska baterija iz sastava Brdskog diviziona sa zadatkom da tuče ciljeve na desnoj obali Drine i levoj obali Sutjeske, s tim da prvenstveno traži i tuče neprijateljsku artiljeriju.

30 maj. Jedinice Prve proleterske i Treće krajiške brigade posele su položaje predviđene zapovešću divizije od prethodnog dana.

Jedinice Druge proleterske, Petnaeste majevičke i Šeste istočnobosanske brigade nalazile su se na prostoriji Vučevu — Suha — Tjentište i vršile pripreme za napad na neprijatelja u dolini Sutjeske. Napad je planiran za 3 časa 31 maja.

Brdski divizion je ostao na istoj prostoriji kao i prethodnog dana.

Prva baterija je sa istog vatrenog položaja dejstvovala po neprijateljskoj artiljeriji u rejonu s. Bastasi. Ova baterija je prema naređenju štaba diviziona u toku popodnevnih časova krenula da preko s. D. Kruševa izbije na Vučevu, ali je morala da se vратi, jer se nije mogla prebaciti preko mosta na Pivi kod D. Kruševa koji je bio jako oštećen od dejstva neprijateljske artiljerije i avijacije. Baterija se ponovo postavila na vatreni položaj u rejonu Lisa Stijena (k 1377) i tu je i zanoćila.

Druga baterija je u toku ovoga dana tukla neprijateljsku pešadiju u rejonima: s. Papkov Dol, s. Tohalj, Zlatni Bor, Borovac (tt 1391) i Opočje (tt 1440). Isto tako, ona je u toku ovog dana dejstvovala po neprijateljskim baterijama u rejonima s. Borje i s. Vrbica. Neprijateljska haubička artiljerija iz rejona s. Vrbica dejstvovala je po Drugoj bateriji, ali nije uspela da je neutrališe, jer nije tačno otkrila njen položaj. Osim toga, ovoga dana je nastavljeno sa izvođenjem nastave sa ljudstvom koje je bateriji bilo dodeljeno još 26 maja radi popune.

31 maj. Nije bilo promena u rasporedu kod Prve proleterske i Treće krajiške brigade. Planirani napad za 3 časa u dolini Sutjeske nije izведен onako kako je to bilo planirano u Štabu Druge proleterske brigade.

Brdski divizion je i ovog dana bio na istim položajima kao i prethodnog, sa kojih je tukao neke ciljeve na desnoj obali Tare u rejonu s. Papkov Dol i s. Zlatni Bor i koncentracije nemačkih snaga kod s. Bastasi.

U proteklom periodu od 22 do 31 maja jedinice Brdskog diviziona, izvršavajući različite zadatke, pokazale su da su sposobne da prate pokrete naših pešadijskih jedinica po svakom zemljištu, u svaku dobu dana i noći i po svakom vremenu i da

pritom pruže efikasnu podršku pešadiji, što je naročito došlo do izražaja u toku izvršenja protivudara na pravcu Čelebić — Foča. Jedinice Brdskog diviziona pokazale su visok stepen pokretljivosti, savlađujući i takve prepreke kao što je planinski masiv Ljubišnje i kanjon reke Tare. Pritom treba istaći i vanrednu požrtvovanost ljudstva u toku teških marševa preko šuma i planina po mrkloj noći, a i po danu pod čestim udarima nemačke avijacije. Pored toga, činjenica je da su jedinice Brdskog diviziona u ovom periodu pokazale, i pored toga što su imale ograničenu količinu municije, dovoljno snalažljivosti i upornosti u borbi sa neprijateljskim minobacačima i artiljerijom.

PRELAZAK PIVE I SUTJESKE

— Dejstva diviziona od 1 do 8 juna —

1 jun. Prva proleterska i Treća krajiška brigada nalazile su se na istom zadatku kao i prethodnog dana. One su obezbeđivale bokove koridora između reka Tare i Drine sa desne i Maglića i Volujaka sa leve strane.

Brdski divizion je ovog dana napustio vatrene položaje u rejonu Kljunac — Lisa Stijena — G. Polje i otpočeo u 9 časova pokret pravcem s. G. Polje — s. Žeično — s. Babići — Barni Do — Duba (k 1273) — k 531 (u kanjonu Pive) — s. Mratinje gde je prenoćio. Na čitavom maršu do Mratinja divizion je bio izložen udarima nemačke avijacije, koja je čitavog dana bombardovala i mitraljirala kolone naših jedinica koje su se nalazile u pokretu ka mostu na Pivi (u rejonu k 531). I most je čitavog dana bio bombardovan, ali nije bio nijednom pogoden pošto se avioni nisu mogli da spuštaju u kanjon Pive, koji je na ovom mestu dubok oko 700 metara.

Staza koja od k 1273 vodi ka k 531 pretstavlja u pravom smislu kozju stazu. Ona se skoro vertikalno spušta ka reci Pivi. Njene serpentine prosto vise jedna nad drugom, pa je spuštanje ka Pivi pretstavljalo realnu opasnost za sve one koji su se nalazili na bilo kom nižem delu staze, pošto su se ispod konjskih kopita i ljudskih nogu vrlo često otiskivali manji ili veći komadi stena.

Silazak diviziona niz desnu stranu kanjona Pive od k 1273 ka k 531 bio je vrlo spor ne samo zbog sporog spuštanja kolone, već i zbog dejstva nemačkih aviona koji su se neprekidno nalazili u vazduhu nad ovim rejonom. Usled toga je Druga baterija bila prisiljena da sačeka noć, pa da tek onda otpočne sa spuštanjem u kanjon Pive. Iako je noć bila tamna ova baterija je, zahvaljujući vanrednom požrtvovanju i ume-

šnosti poslužilaca i konjevodaca, sišla niz litice kanjona bez jednog nesrećnog slučaja. A to je pravi podvig.

U toku ovog marša Brdski divizion je kod sela Mratinja, usled dejstva nemačke avijacije, imao 3 mrtva i 8 ranjenih boraca i 7 konja iz Popunjajućeg dela diviziona.

2 jun. U svitanje divizion je posle kratkog odmora krenuo da se što pre izvuče iz Mratinja ka platou Vučeva. Marš ruta je vodila stazom od Mratinja preko Razvršja i Siljevice ka Katunskom Polju, gde je divizion stigao u 8 časova i razmestio se na prostoriji Prepeliće — Katunsko Polje — Javorje radi odmora i ishrane stoke.

Prva baterija je (s njom je pošao i zamenik komandanta diviziona) u 15 časova izvršila pokret pravcem Katunsko Polje — Rupe — Koritnik i posela vatreni položaj u rejonu katuna Koritnik, s koga je dejstvovala po neprijateljskoj artiljeriji u dolini Drine i na sedlu između Đurđevice (k 1062) i Vjetrenika (tt 1474).

Baterija se mogla postaviti na Vučeve tek u toku ovoga dana, iako je Štab Prve proleterske divizije to bio naredio zapovešću još 29 maja. Međutim, to nije bilo mogućno iz razloga koje smo izneli još ranije.

Brdski divizion (bez Prve baterije) zadržao se na prostoriji Prepeliće — Katunsko Polje sve do jutra 4 juna.

3 jun. Prva baterija podržavala je napad Šeste istočnobosanske i Petnaeste majevičke brigade u dolini Sutjeske. Ona je ovoga dana neutralisala jednu neprijateljsku brdsku bateriju u rejonu k 860 (1 km severozapadno od brda Đurđevica na levoj obali Sutjeske).

4 jun. U toku ovog dana vršene su veoma detaljne pripreme za razbijanje neprijatelja u dolini Sutjeske. U tom cilju prebačena je Šesta istočnobosanska brigada preko Dragoš-Sedla na levu obalu Sutjeske radi napada na Košur sa Drugom proleterskom brigadom. Bilo je predviđeno da u napadu na neprijateljski mostobran, na desnoj obali Sutjeske, učestvuju Treća krajiška, Petnaesta majevička i Prva proleterska brigada bez 6-og bataljona, koji se i ovog dana nalazio u rejonu Suhe.

Brdski divizion (bez Prve baterije) je u 6 časova krenuo pravcem Prepeliće — Mrkalj-Klade — Dragoš Sedlo gde je stigao u 10 časova. Na Dragoš-Sedlu, na jednom jedinom planku, bili su izabrani vatreni položaji za Drugu bateriju i Manevarsko odelenje. Istoga dana izvršeno je i izviđanje neprijateljskih položaja u rejonima Borovna i Košura za koje su bili pripremljeni elementi za gađanje. Da bi se održao u tajnosti projektovani napad na neprijatelja u dolini Sutjeske,

Druga baterija i Manevarsko odeljenje nisu vršili korekturu na izabrane ciljeve u rejonima Borovno i Košur.

Oko 18 časova ovoga dana na Dragoš Sedlo je stigao i Brdski divizion Druge proleterske divizije. Ovaj divizion nije posedao položaj već je iz svoga sastava izdvojio jedno topovsko odeljenje, čiji je komandir bio Milovan Janićijević, i stavio ga pod komandu Druge baterije Brdskog diviziona Prve proleterske divizije. Ovo odeljenje je ostalo na položaju na Dragoš-Sedlu sve do 16 časova 5 juna i dejstvovalo je u toku napada 5 juna kao i ostale artiljeriske jedinice.

Početak napada pešadije bio je određen za 4 časa 5 juna. Prema planu napada, koji je izradio Štab Prve proleterske divizije, bilo je predviđeno da naša artiljerija otvorи koncentričnu vatru po neprijateljskim položajima na Borovnu. Ova vatra imala je da se otvorи u 3,45 i da traje 15 minuta, tako da se početkom napada pešadije vatra prenese u dubinu ka r. Sutjesci, s. Mrkalje i Miholj-Polju.

Prva baterija je i ovoga dana bila na svom dotadašnjem vatrenom položaju s koga je tukla koncentracije neprijatelja u rejonu Popov Most.

5 jun. Izjutra u 3.45, dok je neprijatelj još spavao, s Dragoš-Sedla su odjeknuli prvi plotuni. Nemački položaji na Borovnu zasipani su čitavih 15 minuta preciznom vatrom iz naših topova. U 4 časa vatra je preneta u dubinu ka s. Mrkalje i Miholj-Polju.

Napad pešadijskih jedinica na neprijateljski mostobran otpočeo je tačno u 4 časa i posle tri časa borbe neprijatelj je bio razbijen na mostobranu, pa je usled toga povukao sve svoje delove s desne obale Sutjeske.

U napadu na neprijateljski mostobran učestvovali su 3 bataljon Treće krajiske, delovi Petnaeste majevičke i 2, 3 i 4 bataljon Prve proleterske brigade.

Odmah po završenom dejstvu artiljerije, Manevarsko odeljenje je pridato Prvoj proleterskoj brigadi za neposredno praćenje. Ono se postavilo u rejon Borovna, odakle je podržavalo prodiranje bataljona koji su učestvovali u napadu.

Oko 10 časova Druga baterija i Manevarsko odeljenje potpomagali su prebacivanje delova Prve proleterske brigade preko Sutjeske, radi sadejstva Drugoj proleterskoj i Šestoj istočnobosanskoj brigadi pri napadu na Košur. Međutim, pešadija nije uspela da ovlada Košurom. Mislim da napad pešadije nije uspeo stoga što nije bio pripremljen i podržan vatrom minobacača i pratećih oruđa. Neprijatelj je na Košuru imao rovove punog profila i lake bunkere za mitraljeze.

U toku pripreme i podrške napada Brdski divizion je ovoga dana utrošio oko 150 udarnih i tempirnih granata. Pri tome treba zabeležiti da je jedno odeljenje iz sastava Druge baterije tuklo Košur granatama koje su bile tempirane na 3.200 metara, tj. za Borovno, iako je komandovano tempiranje bilo 4.700 metara. Međutim, ova greška nije prouzrokovala gubitke kod 3-eg bataljona Prve proleterske brigade koji je napadao Košur, jer su tačke rasprskavanja bile vrlo visoke.

Pokušaji da se neprijateljska odbrana probije u rejonu Popov Most na levoj obali Sutjeske slomljeni su ne samo žilavim otporom neprijateljske pešadije, već i vrlo efikasnim sadejstvom njegove artiljerije koja je preciznom vatrom rastrojavala napadne poretke naših jedinica, pa je i to svakako doprinelo našem neuspelom pokušaju da razbijemo solidno organizovanu neprijateljsku odbranu na levoj obali Sutjeske, koja je skoro nesmetano izvođena već deset dana.

Štab Prve proleterske divizije naredio je ovog dana da se zakopaju dva topa 75 i top 65 mm koji je ostao bez municije.

Na sastanku koji je oko 16 časova održan u Štabu Brdskog diviziona, kome su prisustvovali i komandiri baterija, odlučeno je da oruđa zakopaju samo Prva baterija i Manevarsko odeljenje, a da Druga baterija, popunjena rezervnom tovarnom stokom, produži da nosi svoja oruđa. U vezi s takvom odlukom Prva baterija je zakopala svoja oruđa na Vučevu u rejonu katuna Koritnik, a Manevarsko odeljenje je svoj top zakopalo u šumi Ravno Borje na 1,5—2 km severno od Dragoš-Sedla.

U 18 časova Druga baterija je dobila naređenje da krene pravcem Dragoš Sedlo — s. Suha — D. Bare — Lučke Kolibe.

Posle kraćih priprema Brdski divizion (bez Prve baterije) krenuo je u 18.15 navedenom maršrutom i do 22 časa, savlađujući ogromne prepreke na strmoj i uskoj konjskoj stazi, preko šume Perućica i brda Ploča (k 1407), stigao je u Suhu gde je i prenocio.

6 jun. U 4 časa Brdski divizion je krenuo pravcem Suha — D. Bare. Pošto u Suhoj nije bilo nikakvog mosta na Sutjesci, divizion je morao da je pregazi. Međutim, zbog visokog vodo-staja i velike brzine toka, gaženje je teklo vrlo sporo. Tom prilikom voda je odnela jednu mazgu koja je nosila kolevku od topa. Usled toga je Štab diviziona uputio jedno odeljenje sa dve mazge nazad na Vučevu da otkopa jednu kolevku od već zakopanih topova i zatim krene za divizionom i stigne ga u rejonu Lučkih Koliba.

Penjanje diviziona, a naročito Druge baterije, od reke Sutjeske ka Donjim Barama teklo je vrlo sporo. Put je vodio serpentinama jedne uske konjske staze. Bilo je potrebno da se savlada oko 1.000 metara visinske razlike, pa je zbog toga divizion tek oko 10 časova uspeo da izbije u rejon D. Bare gde je zaustavljen. Tu su od jedinica Druge dalmatinske brigade dobijeni podaci da divizion ne može da produži ka Lučkim Kolibama zbog toga što su Nemci izbili u rejon G. Bare i Boščija Glava. Zbog toga je štab diviziona odlučio da se preko Stoca i Zabrdja ponovo spusti u dolinu Sutjeske ali je, s obzirom na veliki zamor ljudstva i štoke, pokret odgođen za 7 jun i tako je divizion ostao da prenoći u šumi kod Donjih Bara.

Prva baterija je bez oruđa stigla u Suhu oko 6 časova, ali nije krenula ka Donjim Barama već niz Sutjesku ka Tjentištu, gde je stigla oko 16 časova i tu prenoćila. Sa ovom baterijom nalazio se i zamenik komandanta diviziona.

7 jun. Neprijatelj je, kao i ranijih dana, ulagao napore da uspostavi kontakt između svojih jedinica iz rejona Košura i rejona G. Bara i Boščija Glava. Praktično je širina slobodnog koridora između ovih snaga iznosila ovog dana 5—6 km.

Jedinice Prve proleterske brigade bile su u pokretu ka Lučkim Kolibama, a jedinice Treće krajiške brigade od Dra-goš-Sedla ka Suhoj. Ostale jedinice i štab divizije bili su takođe u pokretu ka Lučkim Kolibama.

Brdski divizion je ovog dana u 6 časova izvršio pokret pravcem D. Bare — Zabrdje — Tjentište gde je stigao u 10 časova. U Tjentište je već bilo stiglo odeljenje koje je bilo poslati iz Suhe za Vučevu da donese kolevku za oruđe 75 mm. Sada je Druga baterija ponovo bila kompletna. Ona je izabrala vatreni položaj na južnoj ivici s. Tjentišta, ali ovoga dana nije dejstvovala.

Oko 17 časova Brdska divizion je krenuo ka Lučkim Kolibama. Pokret je izvršen istočnim padinama brda Lastva pored desne obale Usovičkog Potoka ka k 1405 i Ozrenu. Ovaj pravac je izabran pošto je staza od Tjentišta preko Krekova i Milinklade bila izložena mitraljесkoj vatri sa Košura.

Penjanje diviziona, a naročito Druge baterije, ka k 1405 bilo je vanredno naporno, jer su strane bile vrlo strme i gotovo neprohodne. Mazga i konji su padali i survavalii se u provalije, gde su i ostajali, a premorenii i izgladneli poslužioci topova činili su vanredne napore, iznoseći na rukama topovske delove teške po oko 100 kilograma. Ovo je mnogo usporavalo pokret diviziona, odnosno Druge baterije. Posle ogromnih napora

baterija je uspela da se popne u podnožje k 1405 (Ozren) gde je prenoćila, jer dalje nije mogla da se kreće pošto je noć u šumi bila vrlo tamna, a svetlo nije smelo da se pali.

Za proteklih 48 časova Druga baterija Brdskog diviziona, zbog vanredno teških uslova za marševanje od Dragoš-Sedla do Suhe, zatim od Suhe do D. Bara i od D. Bara do Tjentišta i ponovo od Tjentišta do k 1405, izgubila je polovinu ljudstva i stoke. Od gladi je umrlo 11 boraca, a drugih 20 je ostalo na putu jer, usled iscrpenosti, nije moglo da nastavi marš. Isto tako, usled slabe ishrane i vanredno teških uslova za marševanje, Druga baterija je izgubila 19 tovarnih grla — mazgi i konja — od kojih se 7 udavilo u Sutjesci ili otisnulo u provalije. Ovako veliki gubici u ljudstvu i stoci usledili su najvećim delom zbog ponovnog spuštanja baterije sa D. Bara u Tjentiše, što, s obzirom na ponovno penjanje ka Ozrenu, nije imalo nikakvog opravdanja, jer je postojala mogućnost da se divizion uputi grebenom preko Vilnjaka (tt 1764) ka Ozrenu. Na taj način bi se, kraćim i lakšim pravcem, divizion prebacio ka Lučkim Kolibama, gde je u kasnijim danima mogao da pruži vanredne koristi našim jedinicama u rejonu Lučkih i Vrbničkih Koliba, a i kasnije pri prelasku komunikacije Foča — Kalinovik. Zbog svega ovoga nije opravdana odluka Štaba diviziona o ponovnom spuštanju diviziona u dolinu Sutjeske. Osim toga treba istaći da je bilo pogrešno što je divizion u ovim uslovima marševao bez veze sa brigadama u sastavu divizije, pa je i ova činjenica doprinela kod donošenja odluke da se on ponovo spusti ka Sutjesci.

8 jun. Neprijatelj nije još uspeo da zatvori koridor između Tjentišta i G. Bara, kojim su se iz doline Sutjeske izvlačile naše jedinice ka Zelengori.

Prva proleterska brigada (bez 6-og bataljona) pomerila se napred u rejon Vrbničkih Koliba, a Treća krajiška brigada izbila u rejon Katunišće — Planik (k 1795) — Javorak (k 1588), gde je smenila delove Prve proleterske brigade. Ovoga dana je neprijateljska avijacija bila veoma aktivna u rejonu Javorka. Vatrom iz puškomitrailjeza i pušaka 2 bataljon Treće krajiške je u rejonu Javorka oborio jedan avion tipa »Henšel«.

Brdski divizion, pošto je popunio Drugu bateriju ljudstvom i stokom, krenuo je u 3 časa prema k 1405 gde je oko 4 časa, na samim južnim padinama ove kote, naišao na Vrhovni štab. Tom prilikom, videći bateriju sa oruđima, Vrhovni komandant drug Tito izdao je komandiru baterije naređenje da u rejonu k 1405 izabere i posedne vatreni položaj i da s njega ispali svu municiju (oko 120 granata) na Košur, zatim da oruđa

zakopa i mesto ubeleži na karti, a potom da s ljudstvom i stokom krene ka Lučkim Kolibama kuda je prodirala Prva proleterska divizija.

Nešto kasnije, Vrhovni komandant je ovo naređenje ponovio i zameniku komandanta diviziona, koji je naredio da baterija stavi jedno oruđe pod komandu komandira Prve baterije. U vezi s ovim naređenjem Komanda Druge baterije je ostavila Prvoj svoje drugo odeljenje koje je bilo zaostalo, jer se mazga koja je nosila cev bila survala u jednu jarugu.

Druga baterija je produžila penjanje na k 1405 s jugozapadne strane i oko 6 časova je uspela da se popne na jedan proplanak na samoj k 1405. Oruđe je bilo stovareno i postavljeno na položaj, municija pripremljena i elementi sračunati. Međutim, čekalo se da se digne magla koja je pokrivala dolinu Sutjeske i Košur pa da se tek onda otpočne sa dejstvom.

Prva baterija je oko 8 časova takođe uspela da iznese svoj top na proplanak u rejonu k 1405, ali je upravo tada bila osmotrena od strane neprijateljske avijacije i teško bombardovana. Tom prilikom su joj naneti gubici u ljudstvu i stoci.

Neposredno posle toga jedan kurir iz Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba preneo je usmeno naređenje Vrhovnog komandanta, da se ne tuče Košur već da se oruđa zakopaju i divizion što pre nastavi pokret ka Lučkim Kolibama, što je i učinjeno.

NA BORBENIM ZADACIMA KAO PEŠACI

Pošto su oruđa provizorno zatrpana u šumi, Brdski divizion je nastavio pokret, spustio se u dolinu Hrčavke i do 12 časova izbio na Debelu Ravan. Pokret je vršen vrlo sporo, u skokovima, jer je neprijateljska avijacija bila neobično aktivna.

Divizion je od 12 do 20 časova bio u rejonu Debela Ravan, jer je pokret po danu, čak i po šumi, bio skoro onemogućen. Neprijateljska avijacija je bila tako aktivna, da je po šumi tukla ljude i konje. Tom prilikom je ubijen konj koji je nosio nišanske sprave za oruđa Druge baterije, pa je komandir ove baterije naredio da se i nišanske sprave zakopaju, što je i učinjeno na Debeloj Ravnji u rejonu na kome je na karti 1:100.000 napisano slovo »D« natpisa »Debela Ravan«.

Padom mraka, kada neprijateljskih aviona više nije bilo u vazduhu, divizion je zajedno sa nekim delovima Treće krajiške brigade oko 21 čas izšao u rejon Lučkih Koliba i zanočio u rejonu Bukovik — Lučke Kolibe — izvorni deo potoka Treskavac.

9 jun. Neprijatelj je i u toku ovog dana nastojao da spoji napadni klin iz rejona G. i D. Bare sa snagama u rejonu Košura. On je ovog dana ulagao velike napore da zatvori obruč oko naših jedinica i na liniji s. Vrbnica — Košuta (tt 1871) — Ljubin Grob — Kozje Strane (tt 2014), ali mu to nije uspelo.

Prva i Druga proleterska divizija pomerale su se pravcem Ozren — Lučke Kolibe — Balinovac.

U toku ovoga dana na čelu Prve proleterske divizije nalazile su se Prva proleterska i Treća krajiška brigada.

Pošto je Treća krajiška brigada, a s njom i Prva baterija Brdskog diviziona, krenula u 2 časa iz rejona Lučkih Koliba i otišla u rejon Vrbničkih Koliba, to je praktično u rejonu Ljubin Grob — Košuta — Lučke Kolibe ostao samo Štab Druge proleterske divizije i Brdski divizion Prve proleterske divizije bez Prve baterije.

Oko 4 časa neprijatelj je 2 bataljonom 738 puka izbio u rejon Kozje Strane i počeo prednjim delovima da se spušta kosom Ljubinog Groba prema Košuti. Pošto u to vreme nije bilo nijedne pešadijske jedinice u rejonu Lučkih Koliba, Štab Druge proleterske divizije naredio je Brdskom divizionu da protera neprijateljske prednje delove sa Ljubinog Groba.

Pošto je situacija zahtevala brzo i odlučno dejstvo, odmah su krenuli u streljačkom stroju artiljerici Druge baterije i Manevarskog odeljenja i u kratkoj susretnoj borbi odbacili prednje neprijateljeve delove na zapadni deo kose između Ljubinog Groba i k 1827, gde se on, pošto je dobio pojačanja, zaustavio i sredio za ponovni napad. Zaplenili smo dve puške i nešto municije.

Ljudstvo Druge baterije i Manevarskog odeljenja bilo je naoružano samo puškama uz koje je bilo po 10—15 metaka. Osim toga, Druga baterija je raspolagala samo sa jednim (dosta neispravnim) puškomitraljezom koji je retko mogao da gađa rafalima.

S obzirom na to da je neprijatelj bio dobio pojačanje i počeo da se razvija za ponovni napad, pristupilo se uređenju zauzetog položaja i organizovanju vatreng sistema. Druga baterija, koja je tada brojala oko 30 boraca s puškama, posela je položaj na liniji istočni greben Ljubinog Groba pa uлево до k 1615, с tim što je у rejonу k 1627 postavljen puškomitraljez koji je, пошто је имао честе застоје, послуживао мајстор-bravar diviziona Rudi Krajina. Manevarsko odeljenje — jedna desetina — било је poselo položaj udesno ka Ružin-

Polju. Dejstvo obe jedinice objedinjavao je zamenik komandanta diviziona.

Oko 9 časova neprijatelj je ponovo pošao u napad duž Ljubinog Groba, ali je zaustavljen na polovini kose gde je počeo da se utvrđuje. Očigledno je čekao nova pojačanja i podršku avijacije. Niz stazu od Orlovače ka Ljubinom Grobu spuštala se kolona glavnine nemackog bataljona. Idealan je to bio cilj za artiljeriju, ali nje više nismo imali. Sada smo opet pešaci!

Oko 10 časova usledio je ponovan napad neprijatelja, podržan mitraljeskom vatrom, i avijacijom. On je uspeo da napreduje oko 200 metara, ali je opet bio zaustavljen iako je imao podršku nekoliko eskadrila od po šest aviona koje su se neprekidno smenjivale iznad naših položaja.

Oko 11 časova iz doline Hrčavke izbjala je ka Ljubinom Grobu Četvrt proleterska brigada. Jedan njen bataljon je smenio desno krilo Druge baterije na kamenjaru koji je pre-stavljaо istočni kraj Ljubinog Groba²⁰.

Neprijatelj je čitav dan neprekidno napadao i jurišao na Ljubin Grob, ali je, upornošću 2-ge čete 3-eg bataljona Četvrte proleterske brigade, Druge baterije i Manevarskog odeljenja u našim rukama zadržan prolaz između Ljubinog Groba i Košute, kojim su u toku noći 9/10 juna prošli ranjenici, bolesnici i mnoge naše jedinice. Ovome uspehu su nesumnjivo doprineli i borci ove dve artiljeriske jedinice, čija je najveća zasluga u tome što je Ljubin Grob održan do dolaska delova Četvrte proleterske brigade. Druga baterija i Manevarsko odeljenje ostali su na Ljubinom Grobu celog dana 9 juna kao i u toku cele noći 9/10 juna.

U 3 časa 10 juna Prva baterija i Manevarsko odeljenje bili su smenjeni od strane Desete hercegovačke brigade i krenuli su za Prvom proleterskom i Trećom krajiškom brigadom pravcem Vrbničke Kolibe — Mrčin Kolibe, gde su stigli oko 10 časova i tu predanili i prenoćili. Kod Mrčin-Koliba ponovo je u sastav diviziona došla Prva baterija koja je prethodnog dana pretrpela dosta teške gubitke od neprijateljske avijacije.

11 jun. Brdski divizion je u 5 časova izvršio pokret sa Štabom Prve proleterske divizije i u 6 časova stigao u Zavraćeni Do, gde je predanio i prenoćio.

12 jun. Izvršen je pokret iz Zavraćenog Dola pravcem s. Zagorice gde se stiglo u 8 časova. U ovom selu je neprija-

²⁰ Autor ovog članka ima autentične podatke zapisane u svom dnevniku da je 2 četa 3 bataljona Četvrte proleterske brigade izbila na Ljubin Grob oko 11 časova 9 juna.

teljska avijacija nanela nove gubitke Brdskom divizionu. Divizion je oko 20 časova produžio pokret pravcem s. Zagorice — s. Miljevina gde je stigao oko 24 časa, razmestio se po kućama i prenoćio.

13 jun. Izvršen je pokret pravcem s. Miljevina — s. Srbotina.

14 jun. Raspoređena je većina ljudstva Brdskog diviziona po brigadama, kojima su borci i pripadali još pre nego što su bili upućeni u artiljeriski divizion, dok je pri štabu divizije ostalo malo jezgro artiljeraca s nekoliko mazgi i konja.

Ovo što je napisano o Brdskom divizionu predstavlja istinitu ali suvu hronologiju događaja i borbenih dejstava ove jedinice, rođene neposredno uoči Pete neprijateljske ofanzive. U tekstu ovakve prirode nije se mogao dati opis svih napora u borbama i na marševima po tako besputnom zemljištu kao što je ovo na kome su dejstvovale naše jedinice u ovoj najtežoj etapi našeg Narodnooslobodilačkog rata. Borci i rukovodioci diviziona položili su u ovoj operaciji vanredno težak i krvav ispit. Daleko je više, govoren i pisano o naporima i žrtvama pešadijskih jedinica u ovoj velikoj bici, nego artiljeriskim. Stoga smatram da će ovaj napis i ovako suv, dobro doći za obradu istorije naše artiljerije, koja se rađala i kroz teška iskušenja prolazila u toku NOR-a, posebno u periodu Bitke na Sutjesci. Moram da istaknem da su fizički napor artiljeraca u ovoj bici bili vanredno teški, a to mogu najbolje da shvate oni koji su bili u partizanskoj artiljeriji za vreme neprijateljskih ofanziva, a pogotovo oni koji su kao artiljeri odolevali neprijateljskim napadima u Bici na Sutjesci.

Ljubivoje PAJOVIĆ

MARŠ ARTILJERACA

osle uspešne akcije Prve i Treće divizije na Jajce (22—26 novembra 1942), naredbom Vrhovnog komandanta formiran je Haubički divizion Vrhovnog štaba u oblasti Glamoča. U sastav diviziona ušle su haubice sa stočnom zapregom i celokupnim priborom, koji je zaplenila Prva proleterska divizija u borbama Ključ — Srnetica (ove haubice su učestvovale i u napadu na Jajce), kao i haubice krajiških odreda koje su upućene Drugoj diviziji u oblasti Glamoča. Divizion je imao dve baterije po 2 oruđa 100 mm M. 14/19, zatim kompletan štab, kurire, telefonsko-signalno odeljenje i popunjujući deo diviziona. On je tada imao samo 238 metaka, uglavnom udarnih granata nemačke ratne izrade, čija zrna nisu uopšte sledovala komandama, i manji broj udarnih granata M. 28.

Pošto je stavljen pod komandu Druge proleterske divizije, čiji se štab nalazio u neposrednoj blizini Glamoča, ovaj divizion je 2 baterijom uspešno potpomogao zauzeće Livna, tog utvrđenog uporišta, a 1 baterijom zauzeće Duvna. Iako je u napadu na Kupres učestvovao kompletan divizion sa jednom pridatom brdskom baterijom Druge proleterske divizije, napad ipak nije uspeo, pored ostalog, i zbog teškoća u osmatranju i snežne vejavice. Zatim su nastale krvave borbe na Neretvi, gde su sve haubice diviziona uništene po naređenju Vrhovnog komandanta, a od zaplenjenih brdskih topova formiran je Brdski divizion koji je, posle zauzeća Kalinovika, sa jednom haubičkom baterijom (formiranom od haubica koje je Prva proleterska brigada zaplenila od četnika) ponovo dobio ime Haubički divizion Vrhovnog štaba. Divizion je bio sledećeg sastava:

— štab diviziona (komandant, komesar i pomoćnik komesara);

— štabni vod (izviđačko-osmatrački) od tri odeljenja: kurirskog, izviđačkog i odeljenja za vezu; ovaj vod imao je ukupno oko 30 boraca, 8 telefona i 2 centrale od 10 brojeva i nekoliko kilometara kabla, zatim 2 planšete, 4 ručna dogleda i jedan veći bez nogara (izgleda da je bio iz naoružanja obalske artiljerije bivše jugoslovenske vojske);

— 1 baterija od 2 haubice sa kompletним ljudstvom (duga posluga) i sredstvima veze (2 telefona i nekoliko kalemova kabla);

— 2 baterija, bez oruđa (samo starešine i ljudstvo);

— 3 baterija sa brdskim topovima (privremeno dislocirana u Štab Prve proleterske divizije, kao »diviziska« baterija);

— popunjajući deo diviziona (pozadina) sa oko 30 ljudi i isto toliko konja. Ovaj je deo bio uglavnom snabdevački organ; koristio ga je intendant diviziona, koji je ujedno bio član štaba diviziona. Zamenik komandanta diviziona u ovom periodu nije postojao, pošto je ranije zamenik upućen za komandira brdske baterije, koja je bila u sastavu Prve proleterske divizije još od prelaska preko Neretve.

Od ukupnog brojnog stanja Haubičkog diviziona Vrhovnog štaba (u ovom periodu oko 250 ljudi) dve trećine bili su članovi Komunističke partije i kandidati, odnosno članovi SKOJ-a. To ljudstvo je kasnije poslužilo kao jezgro za razvoj artiljerijskih jedinica Druge divizije, a u septembru 1943 za razvoj svih artiljeriskih jedinica Drugog udarnog korpusa u Crnoj Gori i Sandžaku, kao i za sve one jedinice koje su otpočele prvi upad u Srbiju.

U toku Pete neprijateljske ofanzive divizion nije učestvovao u nekim većim borbama, zbog oskudice municije, ali su se artiljeri u tom periodu istakli u savladavanju ogromnih napora i, takoreći, nesavladljivih terenskih prepreka pri prebacivanju haubica iz oblasti Foče pravcem: selo Miljevina — selo Brod na Drini — selo Bastasi — selo Zlatni Bor — selo Pakov Dol — selo Uzlup — selo Uvišta — selo Meštrović — selo Slatina — selo Glibači i natrag do sela Ograđenice i sela Tepci na Tari. Dovoljno je baciti samo pogled na kartu pa da se shvati koliko su naši artiljeri pokazali izdržljivosti i samopregora.

Istina, pre polaska na ovaj teški put, za koji joj je i Vrhovni štab odao priznanje, haubička baterija se postavila na položaj u rejonu sela Susješno, na drumu Kalinovik — Foča, odakle je neprestanom vatrom tukla tvrđavu na desnoj obali Drine, iznad same Foče. Iznenadeni Talijani (sa nešto malo četnika) koji su se nalazili oko tvrđave kada je prvi plotun

pao uz samu nju, sklonili su se, a zatim su, izgleda, preduzeli mere da bateriju otkriju, jer su već popodne nad njom kružila dva aviona, ali je nisu otkrila. Gađanje je produženo i posle podne. Predveče baterija se otkrila bleskom i u prvi sumrak pale su u njen rejon prve neprijateljske granate. No, pošto je njen položaj bio pravilno izabran, i najmanji prebačaj odnosio je italijanske granate vrlo daleko od naših oruđa i ljudstva.

Kako još nisu bile završene pripreme za prelazak preko Drine, a i zbog novonastale situacije u oblasti Mostar — Nevesinje, Vrhovni štab je naredio da se baterija i ostatak diviziona najhitnije prebace natrag preko Kalinovika u Obalj (na putu Kalinovik — Nevesinje) i tamo sačekaju dalje naređenje. Divizion je krenuo ka Oblju, dobio naredenje da se prebaci na prostor s. Ocrkavlje, s. Miljevina, stim da tamo sačeka dalje naređenje. Krećući se po dosta hladnoj noći, divizion je u dva marša stigao na označenu prostoriju. Veza je održavana sa zamenikom načelnika Vrhovnog štaba, preko stalne telefonske mreže.

Odmah po pristizanju u s. Miljevinu štab diviziona je dobio direktivu za pretstajeći put prema Crnoj Gori i Sandžaku. Od Miljevine do Broda na Drini divizion se na sam praznik Prvog maja prebacio šumskom železnicom do Drine, stim što su vagone vukli konji. Prelaz preko Drine bio je vrlo težak i rizičan. Za prebacivanje haubica napravljen je ploveći most, koji se uvijao pod najmanjim teretom, tako da je sva posluga, kada se na njega postavila jedna haubica, tonula skoro do pasa. I pored svih teškoća i opasnosti, artilijerci su prebacili haubice na desnu obalu Drine. Toga dana u selu Bastasi, na desnoj obali Drine, divizion je na svečan način proslavio praznik Prvi maj.

Na celom putu od sela Bastasi do Bobova haubice su prevlačene volovskom vučom, jer je put bio toliko krševit da se konji po njemu nisu mogli kretati. Na čelu kolone išao je Odred za raščišćavanje puta, jačine 20 boraca. Pored opravke puta, ovaj odred imao je zadatak da »izbegava« okuke, jer je jednu haubicu vuklo nekoliko pari volova, koji su se mogli kretati uglavnom samo pravoliniski. Zato je na više mesta morao praviti proseke u šumi na 100 pa i više metara dužine. Preko čestih dubodolina, stvorenih nabujalim prolećnim potocima, morao se prvo podizati »most«, pa tek onda nastaviti dalje kretanje. Smatralo se za veliki uspeh ako se dnevno pređe 5 do 10 km.

Na najtežem delu puta od Pakovića do Uzlupa morali smo rastaviti haubice za »brdski transport«, i to bez alata, pomoću drvenih štapova, a potom umesto točkova i osovina praviti primitivne seljačke sanke i na njih tovariti delove haubica.

Nekoliko dana divizion se odmarao u Bobovu, a zatim je nastavio marš nazad ka Tari. U punom jeku Pete ofanzive došlo je naređenje Vrhovnog štaba da se haubice unište jer bi, po putevima kojima smo se kretali, daleko više štetile nego koristile. Tako smo ih 28 maja zakopali u jednoj kući u selu Ograđenica, a potom kuću zapalili. No, kad ih je pronašao i izvadio, neprijatelj nije mogao ni pomoći traktora da ih odvuče u pravcu Pljevalja (iako su ih naši artiljeri izvukli iz kanjona Tare pomoći volovske zaprege), te ih je morao uništiti eksplozivom. Komandant divizije »Venecija« i ostali njeni oficiri (sa kojima smo se sreli prilikom njenog razoružanja u Crnoj Gori u vreme kapitulacije talijanske vojske) čudili su se kako su haubice bile dovučene do Bobova. Zato su talijanski artiljeri morali doneti »elaborat« iz koga bi se video: sa koga su mesta iz rejona Foče krenule haubice; koji im je stvarni itinerer bio određen; kakva je vučna snaga; nagibi i pokrivenost puta kojim su prebačene na sandžački plato; da li su na najkritičnijim mestima upotrebljavana kakva specijalna sredstva za prebacivanje, nošenje i slično; koliko je ljudi radilo na prebacivanju haubica ovim terenom i da li je i koliko bilo municije.

Pored ovoga, komandant divizije je tražio još mnogo detalja, a zatim je poslao iscrpan izveštaj svojim prepostavljenim starešinama, u kome je i ovim putem istakao »tvrdoglavu upornost partizana«, kako je jednom prilikom rekao u Štabu Drugog udarnog korpusa u Pljevljima.

Posle skrivanja haubica divizion se preformirao i sobom poneo samo preteklu municiju (28 kompletih tempirnih granata i nekoliko rezervnih punjenja), zatvarače sa haubica i nišanske sprave (goniometre i kvadrante), sav zaprežni i tovarni pribor i divizionsku radionicu (zatim je pošao jedan majstor i dva borca sa nekoliko klešta, čekića, velikim »šrafencierom« i nešto sitnog priručnog materijala) žice, zavrtnji, dve rezervne opruge od povratnika itd.). Ovako preformiran, divizion je sa delovima Sedme banjiske divizije prešao most kod s. Tepci (u dolini Tare ispod Durmitora), koji je pre našeg nailaska podigao inžinjeriski vod iz Vrhovnog štaba samo za prelazak pešaka i konja sa tovarom. Pri penjanju uz padine Durmitora, na levoj obali Tare, u jednoj uvali iza neke izrazite okuke zakopali smo municiju, pošto nije bilo korisno da je dalje nosimo. Štab diviziona imao je jasnu pretstavu da na daljem putu nećemo ponovo naići na neke haubice istog kalibra. Peta ofanziva pokazala je već u samom početku da će se borba ljudstva diviziona svesti, bar za kraće vreme, na borbu pešaka ličnim naoružanjem, koje je imao svaki borac. U ovom trenutku borci diviziona imali su 4 puškomitrailjeza raznih modela i puške

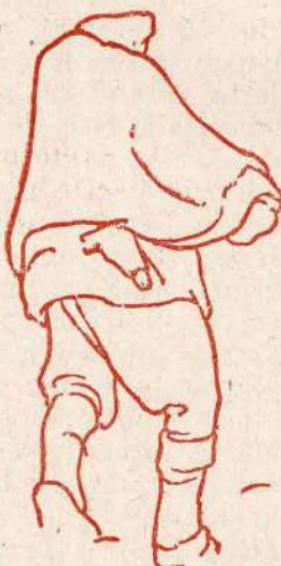
sa dovoljno municije, a sve starešine (do komandira odeljenja) imale su pištolje. Tako se divizion rasteretio »balasta«, a stoku upotrebio za brdski transport. Istina, nekoliko jačih konja, zaplenjenih još u toku 1942 godine, nije moglo izdržati ove nagibe i krš Durmitora, te su ih intendanti davali ešelonima izglađenih ranjenika i tifusara.

Ljudstvo diviziona formirano je u dve čete, koje su sve do početka juna, kao pešadija, stajale pod rukovodstvom pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba, a docnije, pri prelasku komunikacije Kalinovik — Foča, kod s. Miljevine, njihovo ljudstvo je podeljeno brigadama Druge proleterske divizije, stim što je komandant diviziona zadržan u štabu divizije.

To je bio borbeni put Haubičkog diviziona Vrhovnog štaba, čiji su artiljeri docnije poslužili kao sigurno jezgro za razvoj artiljerije onih jedinica koje je Vrhovni štab odredio za prođor u Srbiju. Jedan deo starešinskog kadra bio je prva klasa solidno školovanih artiljeraca NOV, u artiljeriskoj školi na Visu, a docnije u oslobođenom Beogradu.

Tako su artiljeri Narodnooslobodilačke vojske pokazali i znanje i iskustvo u borbama za konačno oslobođenje naše zemlje, prihvatajući lako i bez zastoja artiljerisku tehniku talijanskih divizija, kao i artiljeriju uništenih nemačkih jedinica.

Branko OBRADOVIĆ

PRILOZI

I

S A S T A V ŠTABOVA BRIGADA I BATALJONA I POLITODELA BRIGADA KOJE SU UČESTVOVATE U BICI NA SUTJESCI

1 PROLETERSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Danilo Lekić, narodni heroj; politkomesar — Mijalko Todorović, narodni heroj; zamenik komandanta — Miloje Milojević, narodni heroj; zamenik politkomesara — Dušan Korać; operativni oficir — Miladin Ivanović; obaveštajni oficir — Vojo Abramović; intendant brigade — Mihajlo Đorđević-Mika; referent saniteta dr Ivo Popović-Đani. Omladinski rukovodilac — Ante-nije Isaković-Lule.

Politodel brigade: rukovodilac — Radovan Zogović, Radovan Papić; članovi — Filip Bajković, narodni heroj, Mileva Planojević-Lula.

Štab 1 bataljona: komandant — Savo Burić, narodni heroj, Savo Mašković, narodni heroj; politkomesar — Krsto Bajić, narodni heroj; zamenik komandanta — Vojo Abramović, Spiro Špadijer; zamenik politkomesara — Mirko Novović, narodni heroj; intendant — Vlado Pejaković; referent saniteta — Rada Kulić; omladinski rukovodilac — Jagoš Srđanović.

Štab 2 bataljona: komandant — Božo Božović, narodni heroj; politkomesar — Vlado Kovačević; zamenik politkomesara — Časlav Božović; intendant — Đordije Savičević; referent saniteta — Pero Bogunović.

Štab 3 bataljona: komandant — Momčilo Stanojlović-Moma, narodni heroj, Jovan Pejković-Keza; politkomesar — Mirko Jovanović, narodni heroj; zamenik komandanta — Jovan Pejković-Keza, Ljubiša Veselinović; zamenik politkomesara — Uroš Bajić; intendant — Mikan Milićević, Miladin Brkić; referent saniteta — Goša Mirković-Jakić; omladinski rukovodilac — Milinko Vuksanović.

Štab 4 bataljona: komandant — Živan Maričić, Jagoš Žarić; politkomesar — Blagoje Bogovac; zamenik komandanta — Božo Ka-

lembert; zamenik politkomesara — Momčilo Dugalić, narodni heroj; načelnik štaba bat. — Mile Pavičić; intendant — Vojo Bojović; referent saniteta — Dušan Karić; obaveštajni oficir — Mišo Brezak-Lala; omladinski rukovodilac — Antonije Isaković-Lule¹.

Štab 6 bataljona: komandant — Milan Šarac, narodni heroj, Brana Barjaktarević; politkomesar — Vojin Lukić-Vojkan; zamenik komandanta — Brana Barjakterević; zamenik politkomesara — Dušan Šijan; intendant — Jezdimir Rakić; referent saniteta — Jelena Blagojević-Vujović; omladinski rukovodilac — Milorad Drenjanin.

1 DALMATINSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Gligo Mandić, narodni heroj; politkomesar — Ante Kronja-Čenčo; načelnik štaba — Mihovil Tartalja-Mišo; zamenik komandanta — Obren Ivković, narodni heroj, Peko Bogdan, narodni heroj; zamenik politkomesara — Vlado Sćekić, narodni heroj; intendant brigade — Tomaš Kazimir-Lešo; referent saniteta — Marin Britvić. Omladinski rukovodilac — Krešo Katalinić.

Politodel brigade: rukovodilac — Paško Romac-Zdravko, narodni heroj; članovi — Bogdan Novović, Stevo Drecun.

Štab 1 bataljona: komandant — Bogdan Stupar; politkomesar — Milisav Đuranović; zamenik komandanta — Pero Bjelobrk; zamenik politkomesara — Drago Crnogorac; intendant — Marko Gašpić; referent saniteta — Stevo Prijić; operativni oficir — Milan Marković.

Štab 2 bataljona: komandant — Novak Knežević; politkomesar — Božo Blažović; zamenik komandanta — Mate Stančić; zamenik politkomesara — Vinko Maglica; intendant — Ljubo Jolić; referent saniteta — Ivo Goleš-Goli.

Štab 3 bataljona: komandant — Pero Radević, narodni heroj; politkomesar — Vlado Viskić; zamenik komandanta — Gojko Ujdrović, narodni heroj; zamenik politkomesara — Jerko Kovačević; intendant — Martin Srzić; referent saniteta — Stipe Radovanović.

Štab 4 bataljona: komandant — Dimitrije Vojvodić-Zeko, narodni heroj; politkomesar — Nikola Repanić-Gandi; zamenik komandanta — Dušan Jelovac, Frane Studin; zamenik politkomesara — Andro Kovačević; intendant — Vinko Bilić; referent saniteta — Hrvoje Čulić-Miće.

2 PROLETERSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Ljubodrag Đurić; načelnik štaba — Sredoje Urošević, narodni heroj; zamenik komandanta — Miodrag Milovanović-Lune, narodni heroj; zamenik politkomesara — Slobodan Penezić-Krcun, narodni heroj; obaveštajni oficir — Nikola Ljubičić; intendant brigade — Dragoslav Đurić; referent saniteta — Boško Vidaković. Omladinski rukovodilac — Milovan Đokanović-Đokan.

Politodel brigade: rukovodilac — Veljko Mićunović, narodni heroj; članovi — Dragi Milenković, Grozdana-Zina-Belić-Penezić.

Štab 1 bataljona: komandant Milenko Nikitović; politkomesar — Milivoje Radovanović-Farbin; zamenik komandanta — Bogoljub Čukić, narodni heroj; zamenik politkomesara — Jovan Stamatović;

¹ Omladinski rukovodilac bataljona bio je ujedno i sekretar brigadnog komiteta SKOJ-a.

intendant — Rade Mičić; referent saniteta — Slobodanka Nedeljković; obaveštajni oficir — Milan Radovanović.

Štab 2 bataljona: komandant Milan Rakić, narodni heroj; politkomesar — Božidar Tomić, Miša Lukić; zamenik komandanta — Dušan Ječmenić, narodni heroj; zamenik politkomesara — Milojica Pantelić; intendant Mile Tešić, Predrag Krupež-Šištek; referent saniteta — Smilja Todorović; obaveštajni oficir — Dragoljub Vasović-Aca.

Štab 3 bataljona: komandat — Dragoslav Cekić, Milorad Bondžulić, narodni heroj; politkomesar — Svetolik Lazarević; zamenik komandanta — Albin Grobljar; zamenik politkomesara — Milorad Dostanić; intendant — Borisav Nikolić, Stanimir Đorđević; referent saniteta — Nada-Nađa — Urih-Andelić; obaveštajni oficir — Radivoje Čuslović; omladinski rukovodilac — Perica Nanović.

Štab 4 bataljona: komandant — Radovan Maksić, Božidar Đorđević; politkomesar — Jevrem Popović-Ješa, narodni heroj; zamenik komandanta — Ostoja Kovačević, Lazar Tešić; zamenik politkomesara — Milivoje Antonijević; intendant — Živko Savić; referent saniteta — Mara Kusturić; obaveštajni oficir — Vitomir Ćvorović-Ćvoro.

Štab 5 bataljona: komandant Nikola Božanić; politkomesar — Srećko Milošević; zamenik komandanta — Lazar Tešić; zamenik politkomesara — Đurđe Milutinović; intendant — R. Radovanović-Beli; referent saniteta — Olga Živković; obaveštajni oficir — Milan Stamatović.

2 DALMATINSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Ljubo Vučković, narodni heroj, Savo Drljević, narodni heroj; politkomesar — Mate Ujević, narodni heroj; načelnik štaba — Periša Gruijić; zamenik komandanta — Ratko Sofijanić, narodni heroj; zamenik politkomesara — Jovo Kapičić, narodni heroj; obaveštajni oficir — Stevo Perić; intendant brigade — Nikola Kukić, Marin Cikatić; referent saniteta — Čedo Iličković, Ratko Viličić. Omladinski rukovodilac — Branko Milinković.

Politodel brigade: rukovodilac — Milinko Đurović, narodni heroj; članovi — Eli Finci, Mirko Milojković, Boris Kovačević-Vojo.

Štab 1 bataljona: komandant — Obrad Eglić, narodni heroj; politkomesar — Vaso Prlija; zamenik komandanta — Đuro Četnik; zamenik politkomesara — Mire Višić, narodni heroj; intendant — Milan Marčetić; referent saniteta — Zdenko Cvrljo; omladinski rukovodilac — Miloš Lučić-Lavčević.

Štab 2 bataljona: komandant — Dušan Filipović, Branko Mirković; politkomesar — Đuro Bošković; zamenik komandanta — Branko Mirković; zamenik politkomesara — Salko Fejić; intendant — Jugoslav Jaramaz; referent saniteta — Stipe Grubišić.

Štab 3 bataljona: komandant — Bruno Vuletić; politkomesar — Vuko Jovović; zamenik komandanta — Jozo Grubeljić; zamenik politkomesara — Tihomir Janjić; intendant — Stevo Dokić; referent saniteta — Ante Musić.

Štab 4 bataljona: komandant — Mirko Šćepanović, Jošo Durbaba, narodni heroj; politkomesar — Gojko Tomić, Vlado Lakić; zamenik komandanta — Jošo Durbaba; zamenik politkomesara — Nikica Zenić; intendant — Mile Džujić; referent saniteta — Dušanka Durbaba-Dulčić.

3 PROLETERSKA (SANDŽAČKA) BRIGADA

Štab brigade: komandant — Velimir Jakić, narodni heroj; politkomesar — Božo Miletić; načelnik štaba — Žarko Vidović, narodni

heroj; zamenik komandanta — Momčilo Stanojlović-Moma; zamenik politkomesara — Jezdimir Lović, narodni heroj, Voja Leković, narodni heroj; intendant brigade — Milan Tomicić, Mijat Vuletić; referent saniteta — Dragoslav Pajević-Pajkan; član štaba brigade — Vukašin Radovanović-Vuko. Omladinski rukovodilac — Bora Popović.

Politodel brigade: rukovodilac — Žile Stefanović, Dragoslav Đorđević-Goša, narodni heroj; članovi — Mirko Čuković, Mišo Pavićević, Batrić Jovanović.

Štab 1 bataljona: komandant — Gajo Vojvodić; politkomesar — Svetozar Ivanović, Danilo Knežević; zamenik komandanta — Halil Hadžimurtezić, narodni heroj, Sveti Milutinović; zamenik politkomesara — Dušan Sretenović-Dule; intendant Milan Radišić; referent saniteta — Nataša Stevović; omladinski rukovodilac — Mila Zekavićić.

Štab 2 bataljona: komandant — Miloš Vučković-Vučko, narodni heroj; politkomesar — Vlado Mirković, Komnen Cerović, narodni heroj; zamenik komandanta — Pavle Đuković; zamenik politkomesara — Selmo Hašimbegović, Momčilo Bajčetić; intendant — Vojo Terić; referent saniteta — Zora Pejanović-Golović; omladinski rukovodilac — Desa Raketić.

Štab 4 bataljona: komandant — Milovan Peković; politkomesar — Veselin Bulatović, Živko Žižić; zamenik komandanta — Lale Vukanović; zamenik politkomesara — Gojko Drulović, narodni heroj; intendant — Spasoje Žurić; referent saniteta — Desa Bulatović-Milatović; omladinski rukovodilac — Zeka Bulatović.

Štab 5 bataljona: komandant — Milovan Planić; politkomesar — Danilo Jauković, narodni heroj, Milorad Zorić; zamenik komandanta — Jovan Barac; zamenik politkomesara — Vlado Damnjanović, Živko Đuver; intendant — Slobodan Grbović; referent saniteta — Dobrinka Mirković; omladinski rukovodilac — Bora Popović, Milovan Golubović.

3 KRAJIŠKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Nikola Karanović, narodni heroj; politkomesar — Simo Tadić; zamenik komandanta — Vlado Bajić, narodni heroj; zamenik politkomesara — Đuro Lončarević, narodni heroj; obaveštajni oficir — Obrad Banjac, Slavko Petković; intendant brigade — Đuro Bajić, Mirko Stanić; referent saniteta — Božo Mitrović. Omladinski rukovodilac — Petar Simić, Milan Gajević.

Politodel brigade: rukovodilac — Vaso Prlja; članovi — Savo Brković, narodni heroj; Živorad Ljubičić, Ljubica Đorđević.

Štab 1 bataljona: komandant — Milan Atlagić; politkomesar — Josip Gizdić, Dragan Rodić; zamenik komandanta — Mihajlo Kerkez; zamenik politkomesara — Mile Brkljač, obaveštajni oficir — Ilija Krajinović; intendant — Blažo Rodić; referent saniteta — Ljubica Purić.

Štab 2 bataljona: komandant — Nikola Pećanac; politkomesar — Milan Čup, narodni heroj, Stevan Balaban; zamenik komandanta — Nikola Vojvodić, narodni heroj; zamenik politkomesara — Vojmir Kužmanić; intendant — Dako Stupar, Stevan Knežević; referent saniteta — Darinka Šćepanović-Dara; omladinski rukovodilac — Jovo Grubor.

Štab 3 bataljona: komandant — Savo Trikić, Đorđe Babić; politkomesar — Danilo Simonović; zamenik komandanta — Đoko Ćubrilo; zamenik politkomesara — Martin Bagi, Milovan Samardžija; intendant — Savo Novković; referent saniteta — Mila Nešović.

Štab 4 bataljona: komandant — Milan Bosnić; politkomesar — Nikola Jončić; zamenik komandanta — Jovo Pužić; zamenik politko-

mesara — Ljubiša Čurguz; intendant — Mirko Kecman; referent saniteta — Mileša Jovanović, Vera Jelić, Dušanka Peruničić—Damjanović; omladinski rukovodilac — Milka Kecman.

3 DALMATINSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Vojin Popović; politkomesar — Milić Stanišić; načelnik štaba — Artur Hribar; zamenik komandanta — Branko Duke, narodni heroj; zamenik politkomesara — Ante Roje, narodni heroj; obaveštajni oficir — Stanko Parmač, narodni heroj; intendant brigade — Ivo Šperac; referent saniteta — Ratko Viličić.

Politodel brigade: rukovodilac — Branko Petričević-Kađa; članovi — Maksim Goranović, Zaga Stojilović-Antunović.

Štab 1 bataljona: komandant — Petar Jelović; politkomesar — Ante Bilobrk; zamenik komandanta — Sime Morović; zamenik politkomesara — Čedomil Cvrlje; intendant — Drago Smoljanović; referent saniteta — (?); omladinski rukovodilac — Ivan Nikolić.

Štab 2 bataljona: komandant — Jošo Durbaba, narodni heroj; politkomesar — Augustin Jukić-Ante; zamenik politkomesara Dušan Tomović; intendant — Mile Djurić; referent saniteta — Dušanka Durbaba-Dulčić.

Štab 3 bataljona: komandant — Mijo Jerković; politkomesar — Jozo Tomašević; zamenik komandanta — Ivan Gaće; zamenik politkomesara — Vlado Aleksić; intendant — Ante Ždarić, Ivan Jakić; referent saniteta — Vlado Nikolić, Ivan Bošnjak.

Štab 4 bataljona: komandant — Ante Milić; politkomesar — Ivan Šalov; zamenik komandanta — Filip Vučković, Ljubo Truta, narodni heroj; zamenik politkomesara — Zlatko Sažunić; intendant — Jozo Šrša; referent saniteta — Zora Perera.

Štab 5 bataljona: komandant — Voja Sekulić; politkomesar — Petar Bogunović, Frane Kusar; zamenik komandanta — Savo Perković; zamenik politkomesara — Mile Živković; intendant — Milan Novaković; referent saniteta — (?).

4 PROLETERSKA (CRNOGORSKA) BRIGADA

Štab brigade: komandant — Vasilije Đurović-Vako, narodni heroj, Ljubo Vučković, narodni heroj; politkomesar — Vojo Nikolić, narodni heroj; načelnik štaba — Mileta Đukić; zamenik komandanta — Niko Strugar, narodni heroj; zamenik politkomesara — Milo Jovičević; intendant brigade — Dušan Lompar; referent saniteta — dr Branko Kandić.

Politodel brigade: rukovodilac — Risto Lekić, narodni heroj, Branko Petričević-Kađa; članovi — Branko Petričević-Kađa, Jurica Ribar, Jovan Đurović.

Štab 1 bataljona: komandant — Blažo Marković; politkomesar — Branko Tacović; zamenik komandanta — Boško Kuljača; zamenik politkomesara — Mićan Petričević; intendant — Jovo Mihaljević; referent saniteta — Mašica Nikić-Tadić; omladinski rukovodilac — Ljubica Dobrović-Rolović.

Štab 2 bataljona: komandant — Mirko Batričević; politkomesar — Milutin Pejanović; zamenik komandanta — Nikola Banović; zamenik politkomesara — Aco Vukotić; intendant — Milovan Drlijević; referent saniteta — Desa Vešović.

Štab 3 bataljona: komandant — Bako Jugović, narodni heroj, Miroje Žarić; politkomesar — Jovan Đurović, Đuro Medenica; zamenik komandanta — Vojin Katnić, narodni heroj, Vojo Sekulić; zamenik

politkomesara — Marko Lakić; intendant — Vojo Dragović, narodni heroj; referent saniteta — Ana Ljumović.

Štab 5 bataljona: komandant — Boško Janković, narodni heroj; politkomesar — Đoko Novosel; zamenik komandanta — Veljko Žižić; zamenik politkomesara — Vladeta Popović, Milan Trebješanin-Trejo; intendant — Jovo Kovačević; referent saniteta — Jasna Bulatović.

5 CRNOGORSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Sava Kovačević, narodni heroj, Savo Burić, narodni heroj; politkomesar — Dragiša Ivanović, narodni heroj; načelnik štaba — Niko Martinović, narodni heroj; zamenik komandanta — Niko Jovičević; zamenik politkomesara — Jagoš Uskoković; pomoćnik načelnika štaba — Rade Knežević; operativni oficir — Novo Matunović; obaveštajni oficir — Dušan Bojović, narodni heroj; intendant brigade — Radoš Ljumović; referent saniteta — Marko Baletić, narodni heroj; omladinski rukovodilac — Milorad Radulović.

Politodel brigade: rukovodilac — Veselin Masleša, narodni heroj, Jefto Šćepanović-Čajo, narodni heroj; članovi — Raja Nedeljković, narodni heroj, Mileva Lalović.

Štab 1 bataljona: komandant — Milan Abramović; politkomesar — Svetlo Radojević; zamenik komandanta — Milivoje Grozdanić; zamenik politkomesara — Kosta Ročenović-Kole; intendant — Blažo Lazarević; referent saniteta — Zorka Golović; omladinski rukovodilac — Novica Perović.

Štab 2 bataljona: komandant — Vojo Đurašević; politkomesar — Stevo Boljević, narodni heroj; zamenik komandanta — Momčilo Golović-Momo; zamenik politkomesara — Lazo Milović; intendant — Mitar Grahovac; referent saniteta — Radomir Aleksić-Rašo; omladinski rukovodilac — Milka Grozdanić-Bulajić.

Štab 3 bataljona: komandant — Savo Stanojević; politkomesar — Nikola Lješković, narodni heroj; zamenik komandanta — Maksim Kovačević; zamenik politkomesara — Milan Papić; intendant — Rade Krvokapić; referent saniteta — Ivan Asanović, Vaso Popović; omladinski rukovodilac — Dašica Komnenić.

Štab 4 bataljona: komandant — Vujadin Popović; politkomesar — Dušan Vuković, narodni heroj; zamenik komandanta — Blagoje Perušović; zamenik politkomesara — Veco Radičević, narodni heroj; obaveštajni oficir — Niko Grozdanić; intendant — Vaso Vučinić; referent saniteta — Zarija Jovanović.

Štab 5 bataljona: komandant — Vojo Todorović, narodni heroj; politkomesar — Milisav Đurović, narodni heroj; zamenik komandanta — Đoka Šaranović; zamenik politkomesara — Dragutin Vuković-Drago; intendant — Božo Đuranović; referent saniteta — Mira Četković.

6 ISTOČNOBOSANSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Vojo Ljujić; politkomesar — Cvjetin Mijatović-Majo, narodni heroj; načelnik štaba — Rudi Petovar; zamenik komandanta — Miloš Zekić, narodni heroj; zamenik politkomesara — Pašaga Mandžić, narodni heroj; obaveštajni oficir — Dušan Blagojević; intendant brigade — Pero Kršić, Dušan Vuković; referent saniteta — Dragi Jovanović.

Politodel brigade: rukovodilac — Zarije Škerović; članovi — Čedomir Minderović, Milić Maksimović.

Štab 1 bataljona: komandant — Miloš Zekić, Vlado Karanović-Karan; politkomesar — Salim Čerić; zamenik komandanta — Vlado Karanović-Karan; zamenik politkomesara — Dane Olbina; intendant — Mirza Đukić; referent saniteta — Anica Pavlović-Albahari; omladinski rukovodilac — Rade Bajčetić.

Štab 2 bataljona: komandant — Franjo Herljević, narodni heroj; politkomesar — Kazimir Franković; zamenik komandanta — Kosta Šaranović; zamenik politkomesara — Nedo Bogićević; intendant — (?); referent saniteta — Zora Kindbal-Predče.

Štab 3 bataljona: komandant — Marko Ećimović, narodni heroj; Akif Bešlić; politkomesar — Vesa Racković; zamenik komandanta — Akif Bešlić; zamenik politkomesara — Nisim Albahari, narodni heroj; intendant — Grujo Borovčanin; referent saniteta — Danica Ilić-Kovačević »Čičina«.

7 KRAJIŠKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Rade Marijanac, narodni heroj; politkomesar — Ljubo Babić; načelnik štaba — Milan Lah; zamenik komandanta — Siniša Nikolajević, narodni heroj; zamenik politkomesara — Mijuško Šibalić; obaveštajni oficir — Veljko Miletić-Vele; intendant brigade — Mirko Graonić; referent saniteta — Moni Levi-Sadika. Omladinski rukovodilac — Andelko Velić-Brano.

Politodel brigade: rukovodilac — Milisav Raičević; članovi — Dušanka Kovačević, Dušan Dozet.

Štab 1 bataljona: komandant — Jovan Medić; politkomesar — Jovo Božović, Milorad Filipović; zamenik komandanta — Šefik Talić; zamenik politkomesara — Miladin Vujošević; intendant — Simo Popadić, Rajko Jokić; referent saniteta — Živadinka Divac; omladinski rukovodilac — Živadinka Divac.

Štab 3 bataljona: komandant — Gliša Raca, Branko Babić; politkomesar — Pero Morača; zamenik komandanta — Nikola Prodanović; zamenik politkomesara — Mate Radulović; intendant — Mlađo Rogić; referent saniteta — Dušanka Mašanović-Sarajlić; omladinski rukovodilac — Mišo Popović.

Štab 4 bataljona: komandant — Dukljan Vukotić; politkomesar — Čedo Jovanović; zamenik komandanta — Jovan Prole; zamenik politkomesara — Đoko Pstrocki; intendant — Simo Ćurković, Stojan Vujković-Ćojda; referent saniteta — Bosa Jelača-Đoković; omladinski rukovodilac — Andelko Velić-Brano.²

7 BANIJSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Nikola Maraković-Nina, narodni heroj, Sredoje Urošević, narodni heroj; politkomesar — Uroš Krunic, narodni heroj; načelnik štaba — Vlado Bakarić; zamenik komandanta — Vojko Hohšteter; zamenik politkomesara — Pero Lalović; intendant brigade — Mirko Traparić; referent saniteta — dr Oskar Ginsberger; omladinski rukovodilac — Zdravko Kolar.

Politodel brigade: rukovodilac — Savo Vukčević; članovi — Kaja Garibović-Lalović, Ivo Frol.

² Omladinski rukovodilac bataljona bio je ujedno i sekretar brigadnog komiteta SKOJ-a.

Štab 1 bataljona: komandant — Dragan Čolić; politkomesar — Milan Mraković, Josip Kovačević; zamenik komandanta — Ilija Bogoević, Gligo Bunčić; zamenik politkomesara — Stevan Meničanin; intendant — Dragan Sekulić; referent saniteta — Stanko Ivanić, Stevo Martić; operativni oficir — Vaso Borojević; obaveštajni oficir — Vaso Krnjajić.

Štab 2 bataljona: komandant — Rade Milojević, narodni heroj; politkomesar — Slavko Borojević; zamenik komandanta — Ilija Bogoević; zamenik politkomesara — Zora Zebić; intendant — Miro Brkljačić; referent saniteta — (?); operativni oficir — Gligo Bunčić; obaveštajni oficir — Milan Vukmanović, Ilija Tarabić; omladinski rukovodilac — Stojan Šundeka.

Štab 3 bataljona: komandant — Janko Zebić; politkomesar — Milutin Omazić, Ilija Vukadić; zamenik komandanta — Branko Babić; zamenik politkomesara — Joso Kovačević; operativni oficir — Miloš Lazić; obaveštajni oficir — Dušan Cović; intendant — Gligo Vranešević.

8 BANIJSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Stanko Bjelajac-Čane, narodni heroj; politkomesar — Mirko Burić; načelnika štaba — Stevo Januz, Stanko Bjelac; zamenik komandanta — Rade Grmuša, narodni heroj; zamenik politkomesara — Šukrija Bijedić; obaveštajni oficir — Milan Đukić-Grbo, Mirko Sužnjević; intendant brigade — Stevo Čelar; referent saniteta — Janko Bobetko.

Politodel brigade: rukovodilac — Stefan Mitrović; članovi — Bogdan Perović, Belka Jovičević.

Štab 1 bataljona: komandant — Stanko Nevajda; politkomesar — Boro Tošović; zamenik komandanta — Branko Krnetić; zamenik politkomesara — Živko Juzbašić; intendant — Stanko Tintor; referent saniteta Sofija Zjakić-Bijedić; omladinski rukovodilac — Petar Medić.

Štab 2 bataljona: komandant — Miloš Suzić, narodni heroj; politkomesar — Dušan Sužnjević; zamenik komandanta — Petar Miljković; zamenik politkomesara — Mile Peškir.

Štab 3 bataljona: komandant — Adam Macakanja, Branko Krnetić; politkomesar — Ignatije Joka, Ivan Bačun; zamenik komandanta — Rade Bomeštar; zamenik politkomesara — Janko Mraković; intendant — Stevo Mraković; referent saniteta — (?); obaveštajni oficir — Adam Petrović-Gigac, narodni heroj.

10 HERCEGOVAČKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Vlado Segrt, narodni heroj; politkomesar — Čedo Kapor; načelnik štaba — Rade Hamović, narodni heroj; zamenik komandanta — Vlado Tomanović, narodni heroj, Vojo Popović; zamenik politkomesara — Vaso Miskin-Crni, narodni heroj; obaveštajni oficir — Dušan Brstina; intendant brigade — Simo Babić; referent saniteta — Tripo Vujičić.

Politodel brigade: rukovodilac — Vojo Kovačević, narodni heroj; članovi — Vule Mićunović, Špiro Srzentić, Tinka Romano.

Štab 1 bataljona: komandant — Milinko Okiljević; politkomesar — Radovan Stijanić; zamenik komandanta — Vaso Kovačević; zamenik politkomesara — Vlado Ivković; intendant — Žarko Popović; referent saniteta — Soka Slijepčević; omladinski rukovodilac — Krsto Segrt.

Štab 2 bataljona: komandant — Nikola Ljubibratić, narodni heroj; politkomesar — Rajko Milošević, Peko Papić; zamenik komandanta — Petar Miodragović, Dušan Grk, narodni heroj; zamenik politkomesara — Slobodan Šakota; intendant — Risto Gačinović, Dušan Krunic; referent saniteta — Miroslava Aleksić.

Štab 3 bataljona: komandant — Radovan Šakotić, narodni heroj; politkomesar — Enver Čemalović; zamenik komandanta — Mladen Balorda, narodni heroj; zamenik politkomesara — Aco Babić; intendant — Šemsudin Dizdarević-Strateg; referent saniteta — Čin Altarac; omladinski rukovodilac — Dragi Nižetić, Hamid Poljaković.

Štab 4 bataljona: komandant — Dušan Brstina, Danilo Šarenac, narodni heroj; politkomesar — Voja Gušić; zamenik komandanta — Danilo Šarenac; zamenik politkomesara — Vlado Vujović-Mladi; intendant — Savo Čolović, narodni heroj; referent saniteta — Savo Ivković, Celija-Marica — Brdar-Rudić.

Štab 5 bataljona: komandant — Danilo Komnenović, narodni heroj; politkomesar — Živko Jošilo; zamenik komandanta — Jovan Andrić; zamenik politkomesara — Franc Novak; intendant — Milosav Aleksić-Miće; referent saniteta — Mamin; omladinski rukovodilac — Borko Gizdić.

Štab 6 bataljona: komandant — Dušan Grk, narodni heroj, Milan Domazet; politkomesar — Peko Papić; zamenik komandanta — Slavo Skender; zamenik politkomesara — Milenko Šotra; intendant — Milan Krunic; referent saniteta — Branko Pamučina.

16 BANIJSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Ante Banina, narodni heroj; politkomesar — Uroš Slijepčević; načelnik štaba — Nikola Kajić-Kole; zamenik komandanta — Marko Milanović; zamenik politkomesara — Milinko Marojević; intendant brigade — Dušan Vranješ; referent saniteta — Ivo Brodarec; omladinski rukovodilac — Branko Resanović.

Politodel brigade: rukovodilac — Stjepan Debeljak-Bil, narodni heroj; članovi — Dušan Kostić, Vera Cvetković-Majer.

Štab 1 bataljona: komandant — Đuro Mrkšić; politkomesar — Pero Svrabić; zamenik komandanta — Simo Čavić; zamenik politkomesara — Mišo Čučković, Blažo Mraković, narodni heroj; intendant — Nikola Crnojević; referent saniteta — (?).

Štab 2 bataljona: komandant — Nikola Joka, Stanko Kreča; politkomesar — Tomo Ugarković; zamenik komandanta — Pero Vukičević; zamenik politkomesara — Milan Stanić; intendant — Milan Smoljenović; referent saniteta — Miloš Lukić.

Štab 3 bataljona: komandant — Jovo Čakalo; politkomesar — Milan Knežević; zamenik komandanta — Stevo Vučković; zamenik politkomesara — Ivo Radošević; intendant — Gojko Bodlović; referent saniteta — (?); operativni oficir — Adam Petrović-Gigac, narodni heroj.

MAJEVIČKA BRIGADA⁸

Štab brigade: komandant — Pero Kosorić, narodni heroj; politkomesar — Mirko Filipović, narodni heroj; načelnik štaba — Vukašin

* U početku se zvala *Prva majevička brigada*, docnije *Petnaesta majevička*. U periodu Pete neprijateljske ofanzive nosila je naziv *Majevička brigada*. Napis o njenom učešću i učešću Šeste istočnobosanske brigade u bici na Sutjesci objavljeni su u I knjizi.

Subotić; zamenik komandanta — Ratko Perić, narodni heroj; zamenik politkomesara — Pavle Goranin-Ilija, narodni heroj; obaveštajni oficir — Relja Lukić; intendant brigade — Vesa Radojčić; referent saniteta — Adem Akšamija; omladinski rukovodilac — Mićo Rakić.

Politodel brigade: rukovodilac — Ljubo Vušović; članovi — Vlado Rolović, Desa Koštan.

Štab 1 bataljona: komandant — Miljenko Cvitković, narodni heroj, Vojko Milovanović-Savić, narodni heroj; politkomesar — Muhidin Begić; zamenik komandanta — Vojko Milovanović-Savić, narodni heroj; zamenik politkomesara — Nenad Petrović; intendant — (?); referent saniteta — (?).

Štab 2 bataljona: komandant — Srećko Stević, Slobodan Kezunović; politkomesar — Stevo Popović, Dragiša Maksimović; zamenik komandanta — Radivoje Kovačević; zamenik politkomesara — Dragiša Maksimović, Šefko Odobašić; intendant — Tešo Nakić; referent saniteta — Milica Mićić-Skendić.

Štab 3 bataljona: komandant — Tripun Petrović-Patak, Radivoje Kovačević; politkomesar — Jovo Kokanović-Kokan; zamenik komandanta — Radivoje Kovačević; zamenik politkomesara — Selim Nunić; intendant — Marko Lukić; referent saniteta — (?).

Štab 4 bataljona: komandant — Vojo Ivanović-Crnogorac, narodni heroj; politkomesar — Andrija Blagojević; zamenik komandanta — Zarija Kodžović; zamenik politkomesara — Velimir Dakić, Veljko Simić-Veljun; intendant — Milan Rabotić; referent saniteta — Ljiljana Dursun-Prlić.

*Štab 5 bataljona:*⁴ komandant — Ervin Salcberger-Stanko; politkomesar — Šefko Avdić.

NAPOMENA REDAKCIJE

— Formacijski pregled rukovodećeg sastava brigada i bataljona rađen je na osnovu podataka prikupljenih od učesnika, raspoloživih dokumenata i objavljenih radova.

— U toku dejstava, koja su se odvijala u vremenu zahvaćenom Petom neprijateljskom ofanzivom, dolazilo je do mnogih izmena u kadrovskom sastavu, te se stoga na pojedinim funkcijama spominju po dva ili više rukovodilaca, ili se isto lice pojavljuje na dva ili više mesta.

— U štabovima nekih brigada, pa čak i bataljona, susrećemo operativnog oficira, dok u nekim brigadama ne nailazimo ni na načelnika štaba. Ovakvih i sličnih razlika ima i kod nekih drugih funkcija.

— Za sve netačnosti i nepotpunosti koje učesnici uče u iznesenom sastavu i dostave ih Redakciji, biće objavljene ispravke i dopune u jednoj od narednih knjiga.

⁴ Ovaj bataljon u Majevičkoj brigadi bio je ustvari *Bataljon pratećih oruđa*.

II

RATNE FOTOGRAFIJE I FOTOGRAFIJE DELOVA ZEMLJIŠTA
NA KOME SU SE DOGAĐAJI ODIGRALI

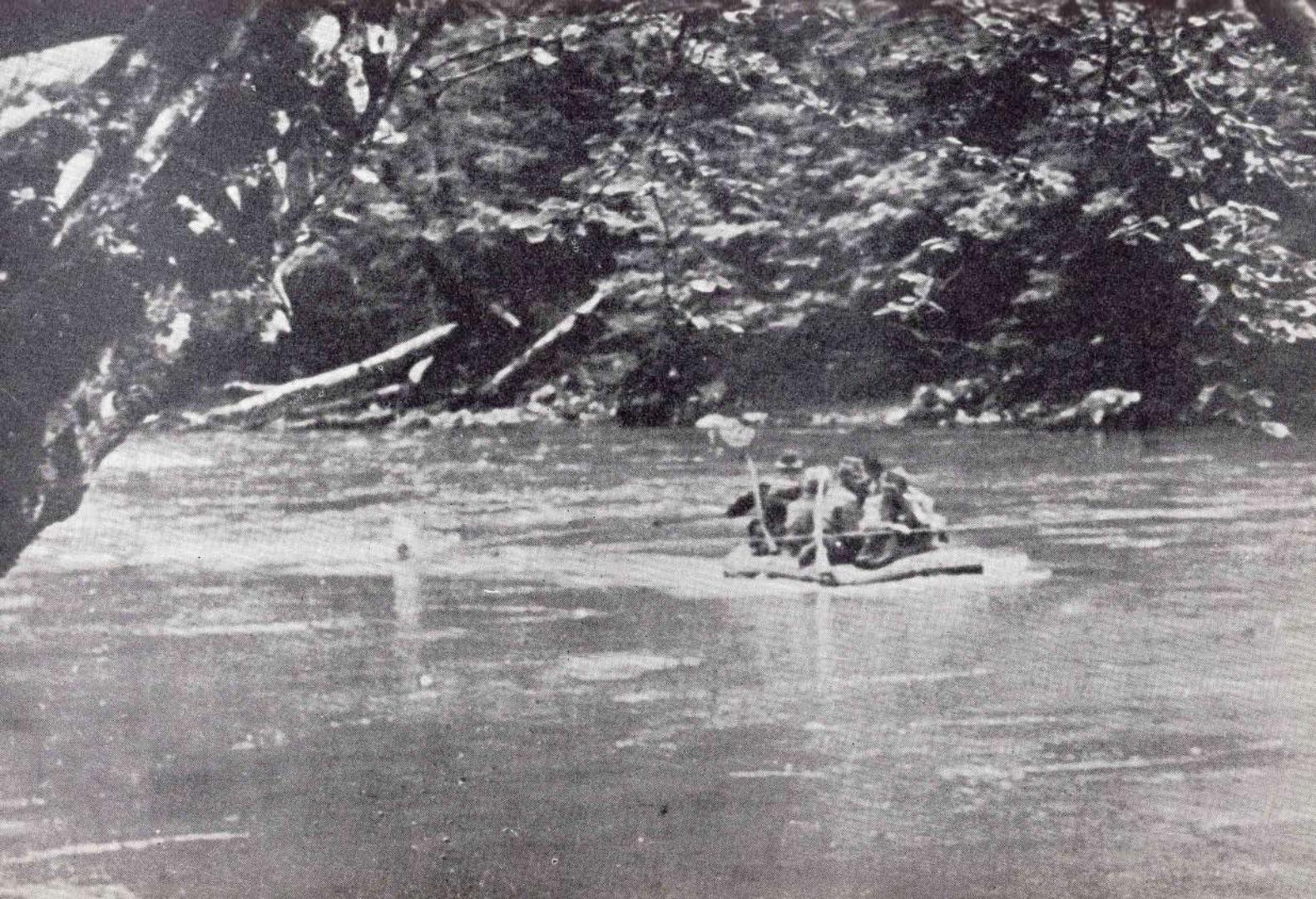
*DELOVI PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE PRELAZE PIVU KOD
GORNJEG KRUSEVA 29 MAJA 1943*

(Vojni muzej JNA)

**DELOVI DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE PRELAZE PIVU
KRAJEM MAJA 1943**

(Vojni muzej JNA)

*DELOVI PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE NA GUMENOM ČAMCU
PREKO PIVE KRAJEM MAJA 1943*

(Vojni muzej JNA)

ZAČELJE JEDINICA NA MOSTU PREKO PIVE 10 JUNA 1943

(Vojni muzej JNA)

ORUĐE DRUGE BRDSKE BATERIJE ARTILJERISKOG DIVIZIONA
PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE NA POLOŽAJU ŠARIĆA KRŠ KOD
MOJKOVCA 17 MAJA 1943

(Vojni muzej JNA)

NAD KANJONOM PIVE MAJA 1943 (I)

(Ž. Skrigin)

NAD KANJONOM PIVE MAJA 1943 (II)

(Z. Skrigin)

VOJNA MUZIKA DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE SA DELOVIMA
PRVE PROLETERSKE NA SUHOJ GORI JUNA 1943

(*Vojni muzej JNA*)

**DELOVI PRVE PROLETERSKE BRIGADE NA SUHOJ GORI
U POKRETU KA SUTJESCI**

(Ž. Skrigin)

PRVI BATALJON PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE NA MRKALJ —
KLADAMA 6 JUNA 1943. KOMANDANT BRIGADE DANILO LEKIĆ
GOVORI BORCIMA

(D. Vlahović)

KOMORA BRDSKE BATERIJE PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE NA
ODMORU NA DRAGOŠ-SEDLU JUNA 1943

(Vojni muzej JNA)

BORCI DESETE HERCEGOVAČKE BRIGADE PRELAZE SUTJESKU
KOD PRIBOJA 8 JUNA 1943

(Vojni muzej JNA)

*DELOVI DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE JUNA 1943 KOD SUHE
NA SUTJESCI*

(Vojni muzej JNA)

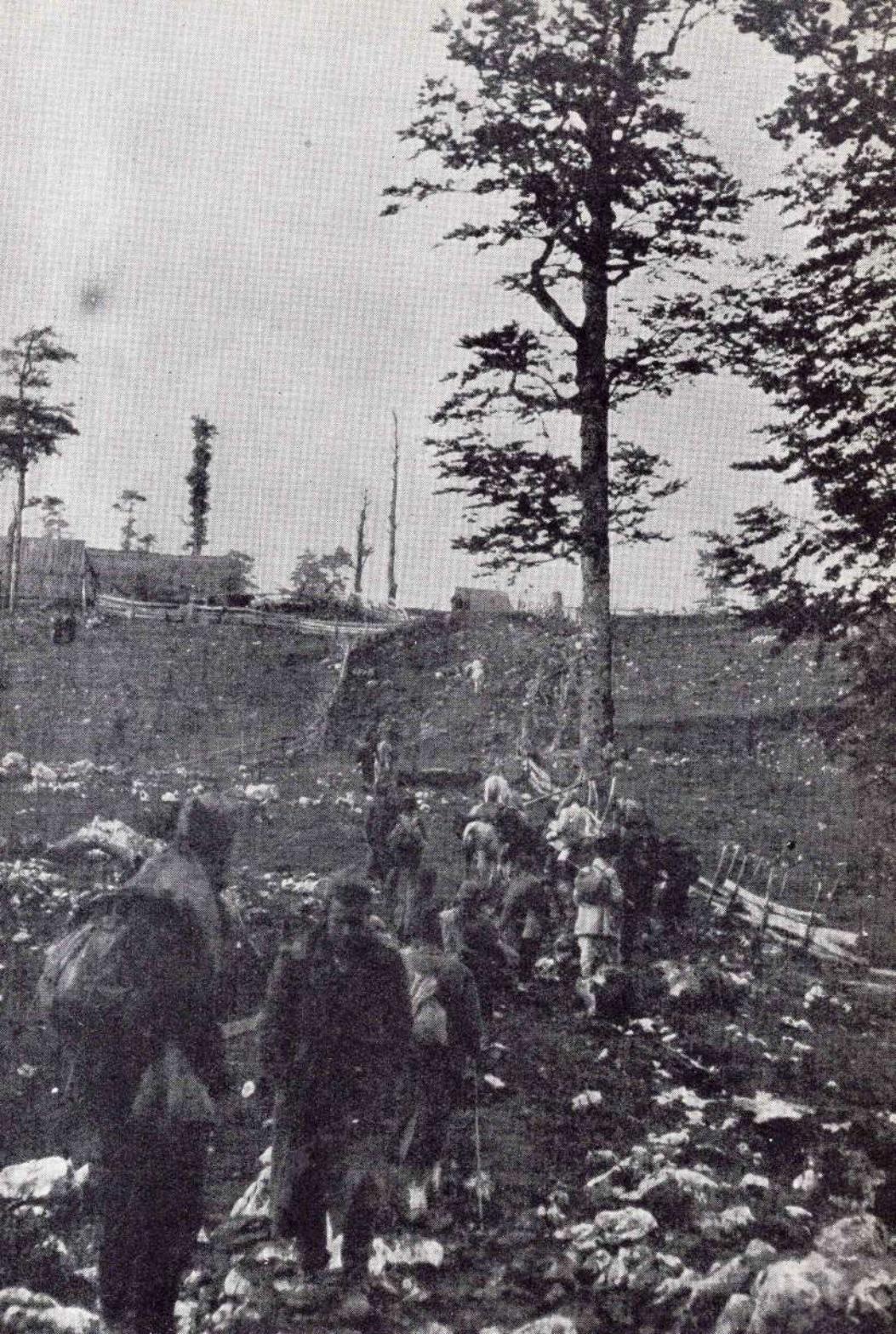
PRIPREMANJE HRANE ZA JEDINICE PRVE PROLETERSKE
DIVIZIJE KOD SELA SUHA GORA JUNA 1943

• (Ž. Skrigin)

BORCI POKUŠAVAJU DA IZVUKU MAZGU KOJA JE OD
IZNEMOGLOSTI PALA NA PUTU KROZ ZELENGORU 8 JUNA 1943

(*Vojni muzej JNA*)

DELOVI PETE NOU BRIGADE POSLE NEPOSREDNOG PROBOJA
TREĆE DIVIZIJE 13 JUNA 1943

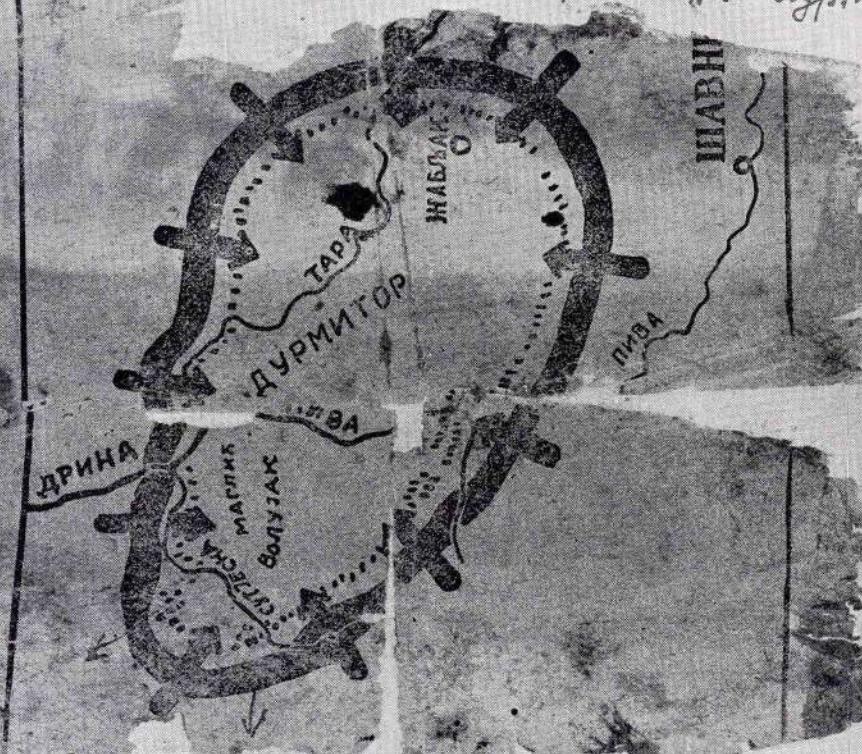
(Ž. Skrigin)

DRUGA PROLETERSKA PRODIRE KROZ ZELENGORU

(Ž. Skrigin)

Летјак који су Немци
бацили у Сарајеви борбама -
тима како би их пресекли на
каснућају - мај и јуна 1941.
на дурмитору

... да само један начин да спасиме

Прибегните, док још није касно!

PSK-LOR-2

Задесно за губави
Београд 7. XII. 1955. нр.

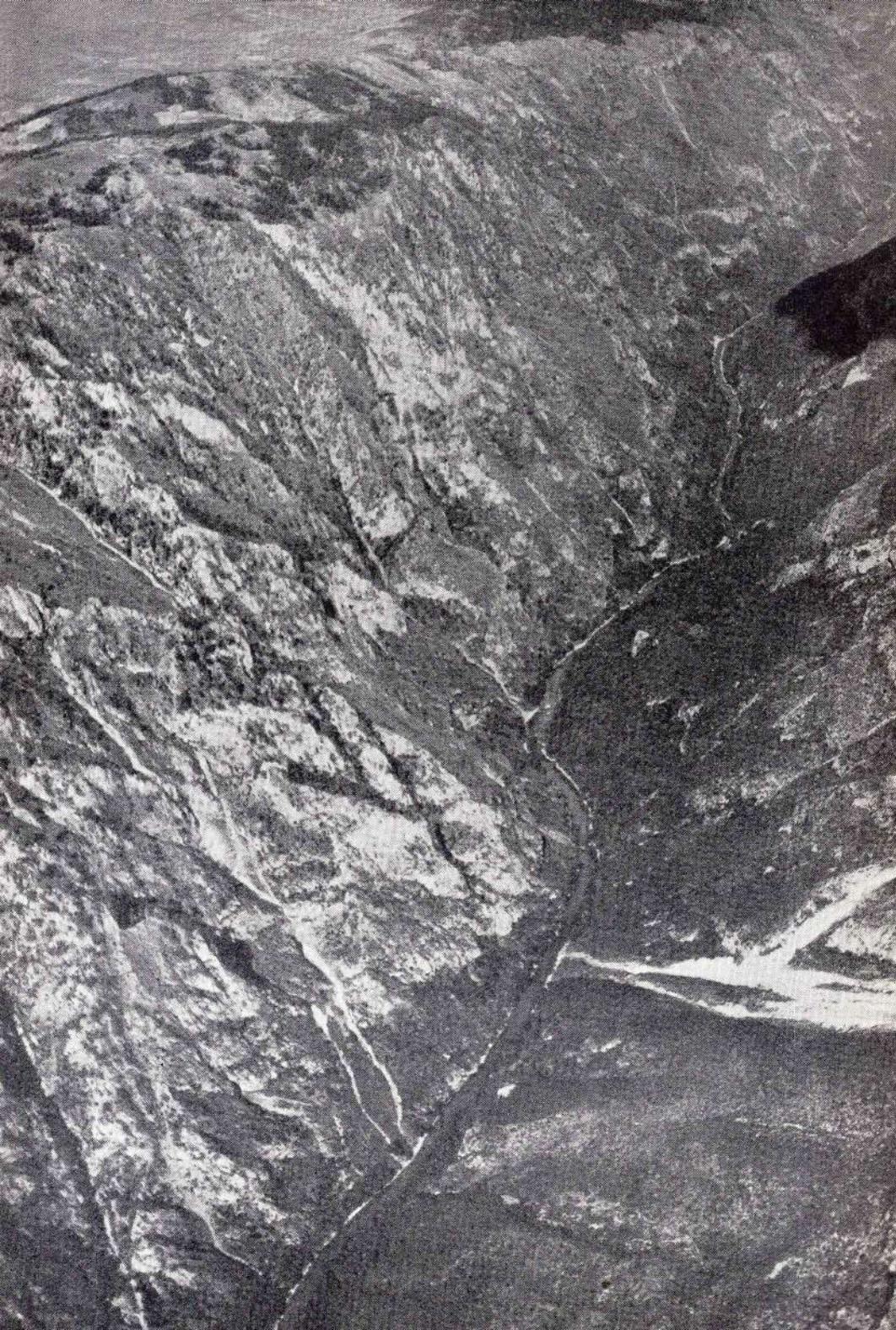
Летјак нађен после сарајевске
битке изложути и злобовити -
тима

Сачуван је

NEMAČKI LETAK IZ PETE OFANZIVE

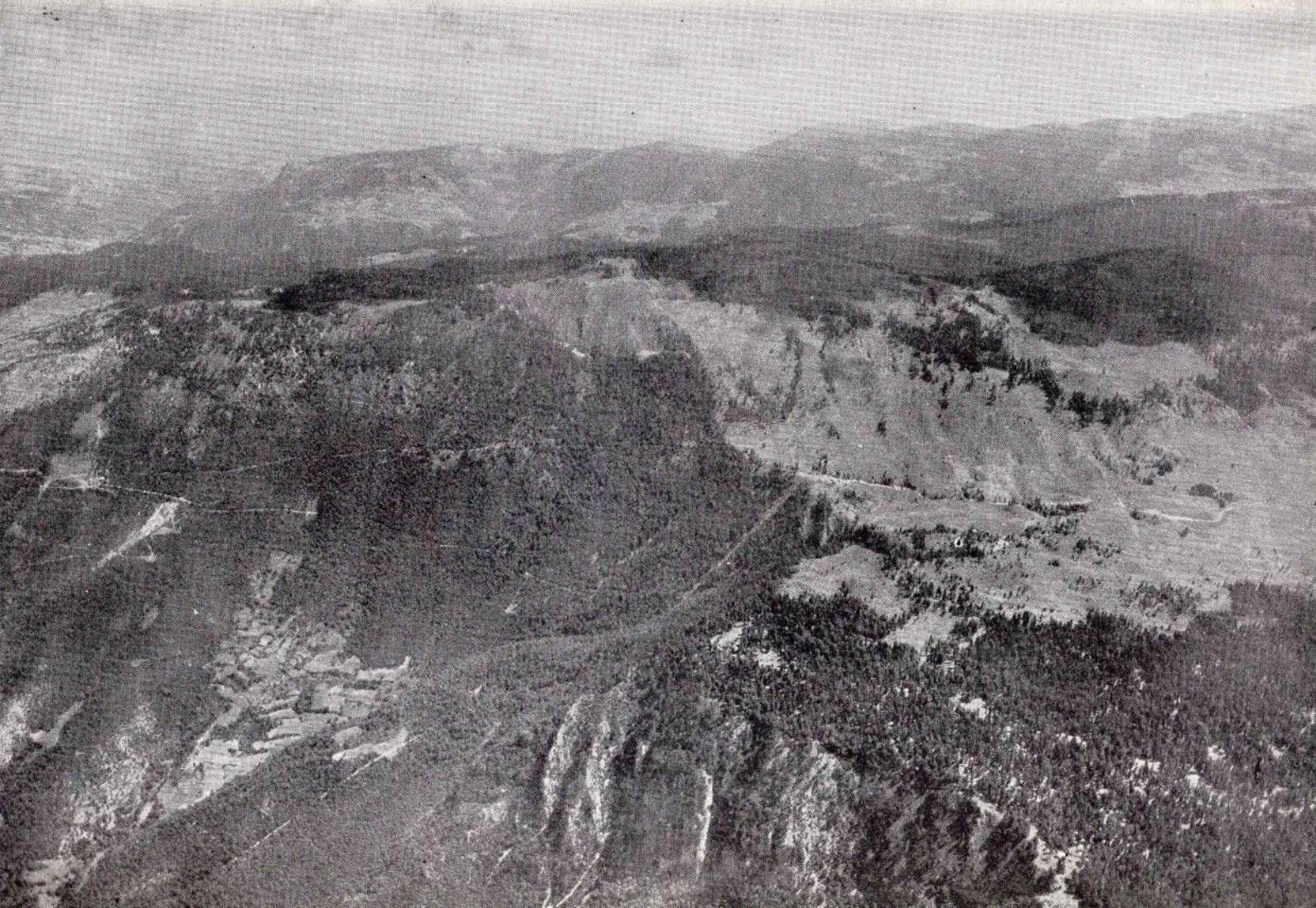
SINJAJEVINA

KANJON TARE NIZVODNO OD LEVERTARE

KANJON TARE NIZVODNO OD UŠĆA SUŠICE

ZLATNI BOR

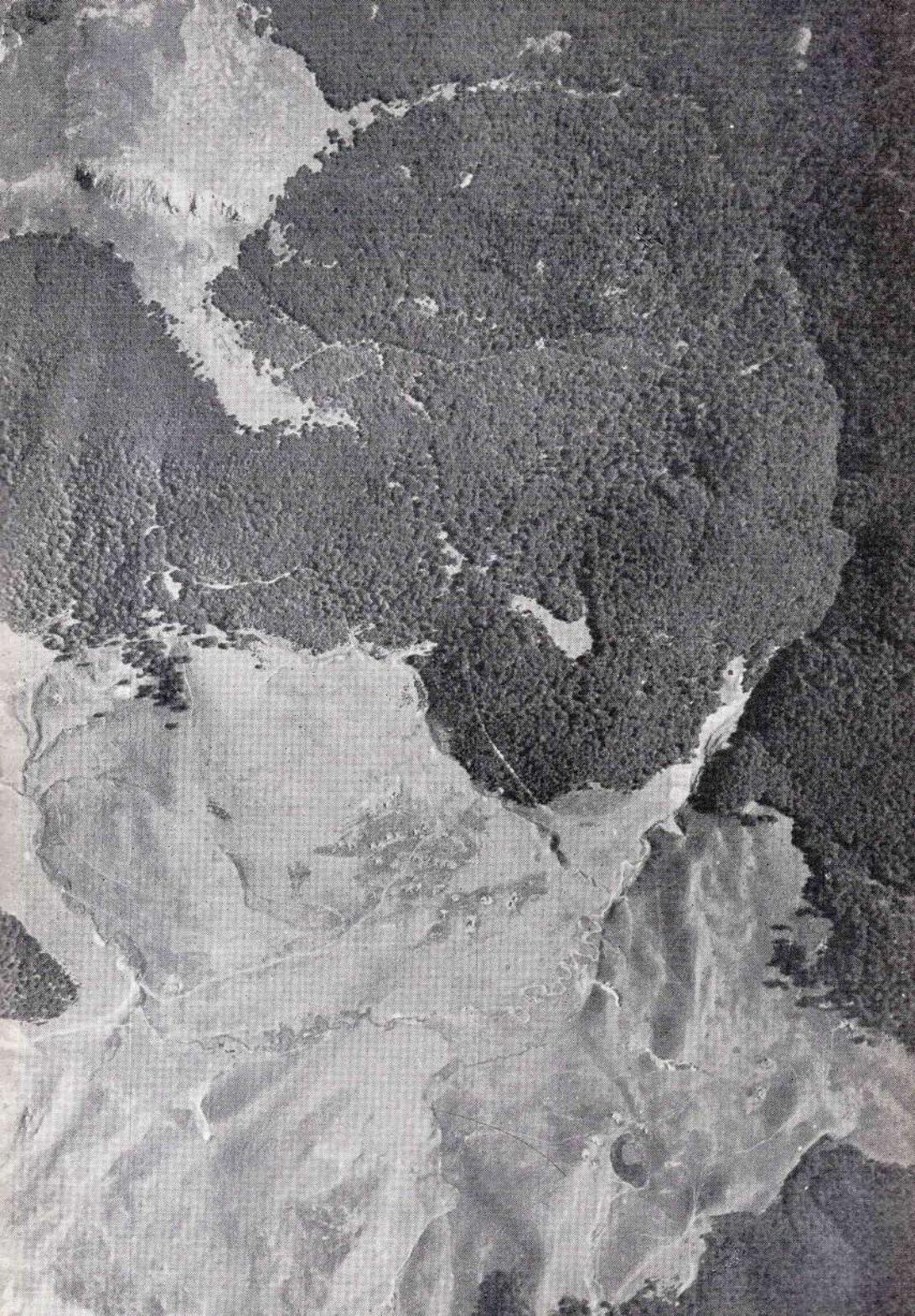
REJON s. G. KRUŠEVO

**TJENTIŠTE. NA DESNOJ STRANI SUTJESKE VIDI SE PUT KOJI
IDE OD DRAGOŠ-SEDLA PREKO BOROVNA i s. MRKALJI KA
POPOVOM MOSTU**

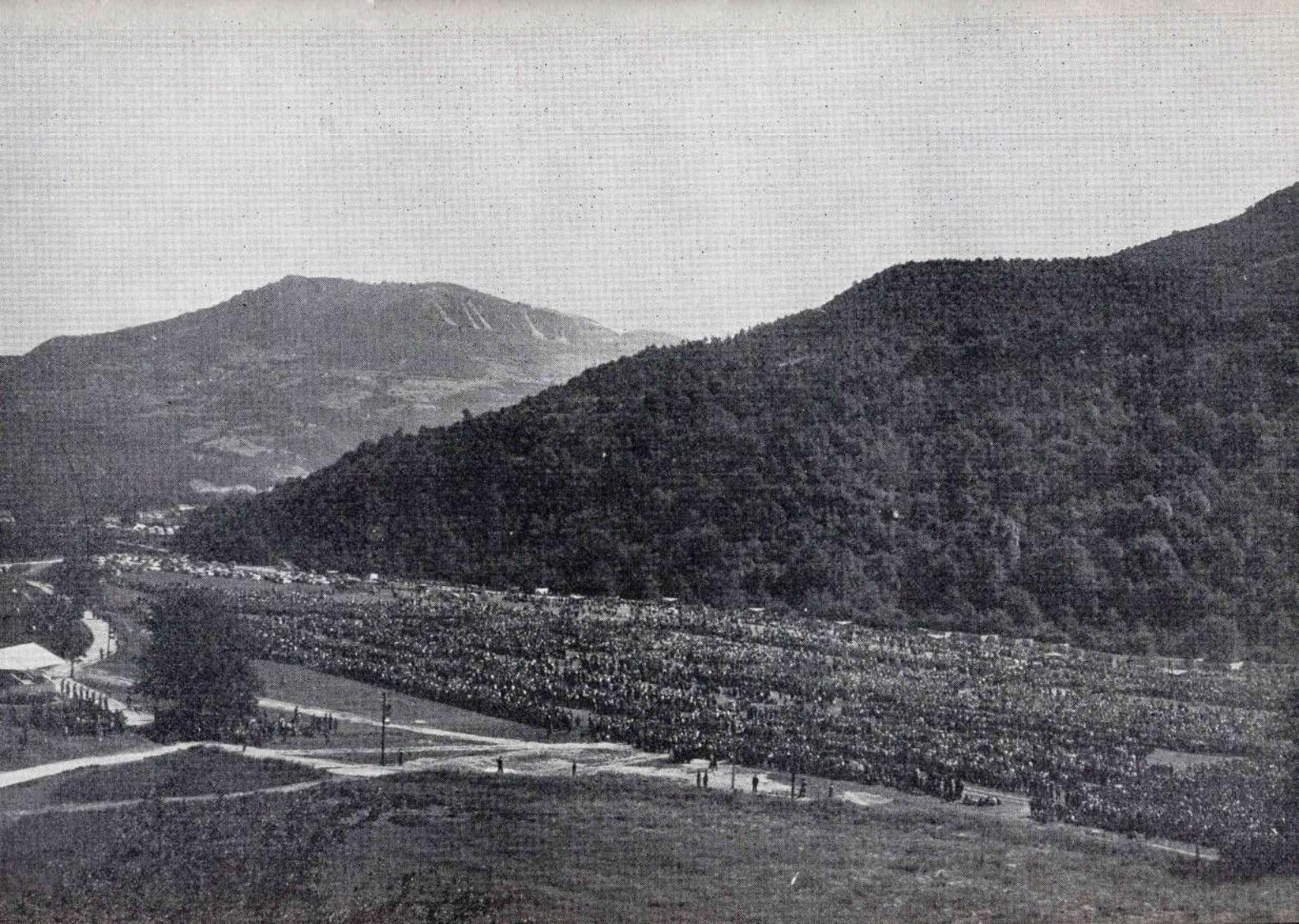
DONJE I GORNJE BARE

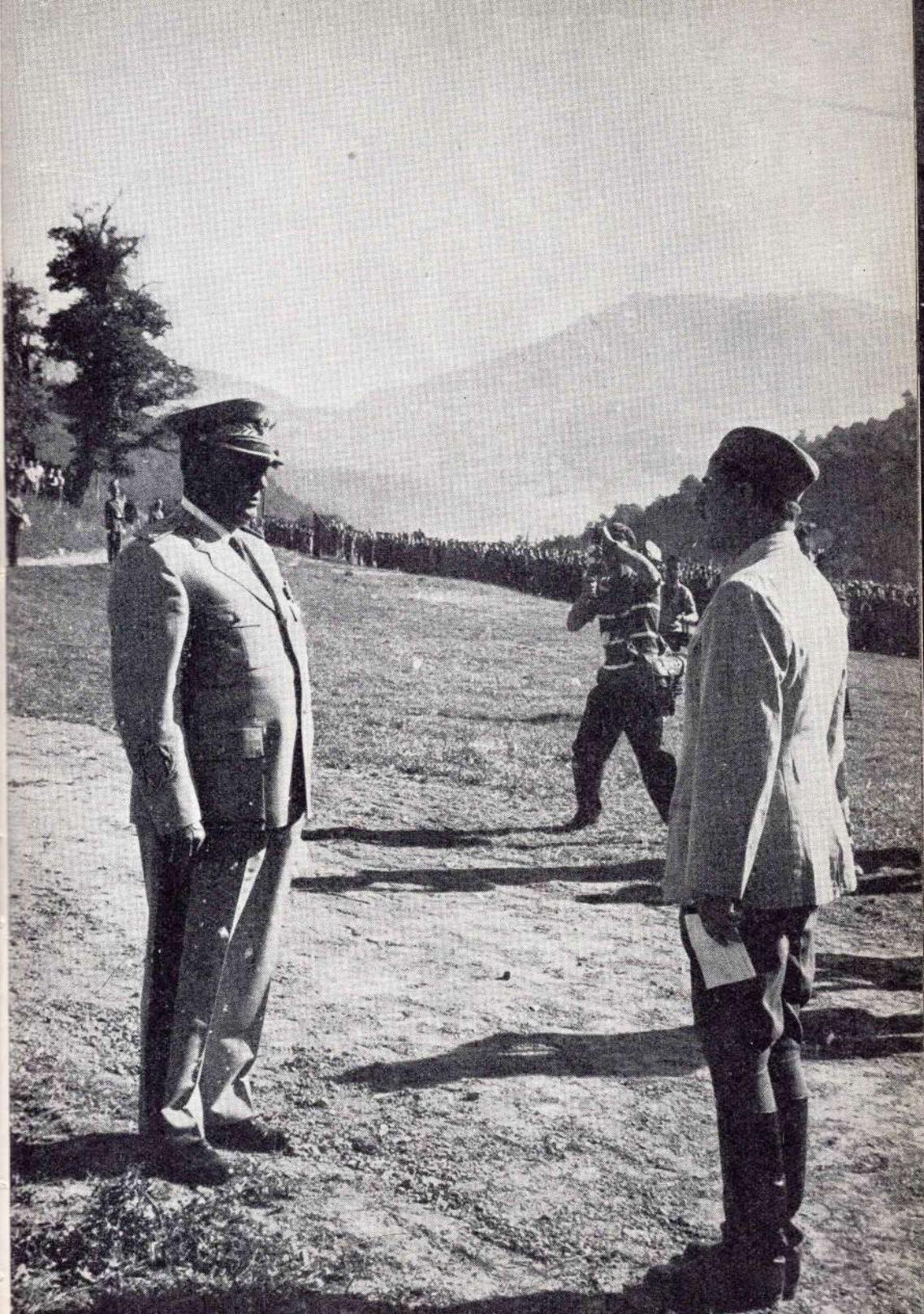
LUČKE KOLIBE

III

SA PROSLAVE PETNAESTOGODIŠNICE BITKE NA SUTJESCI
ODRŽANE 4 JULIA 1958 GODINE NA TJENTIŠTU

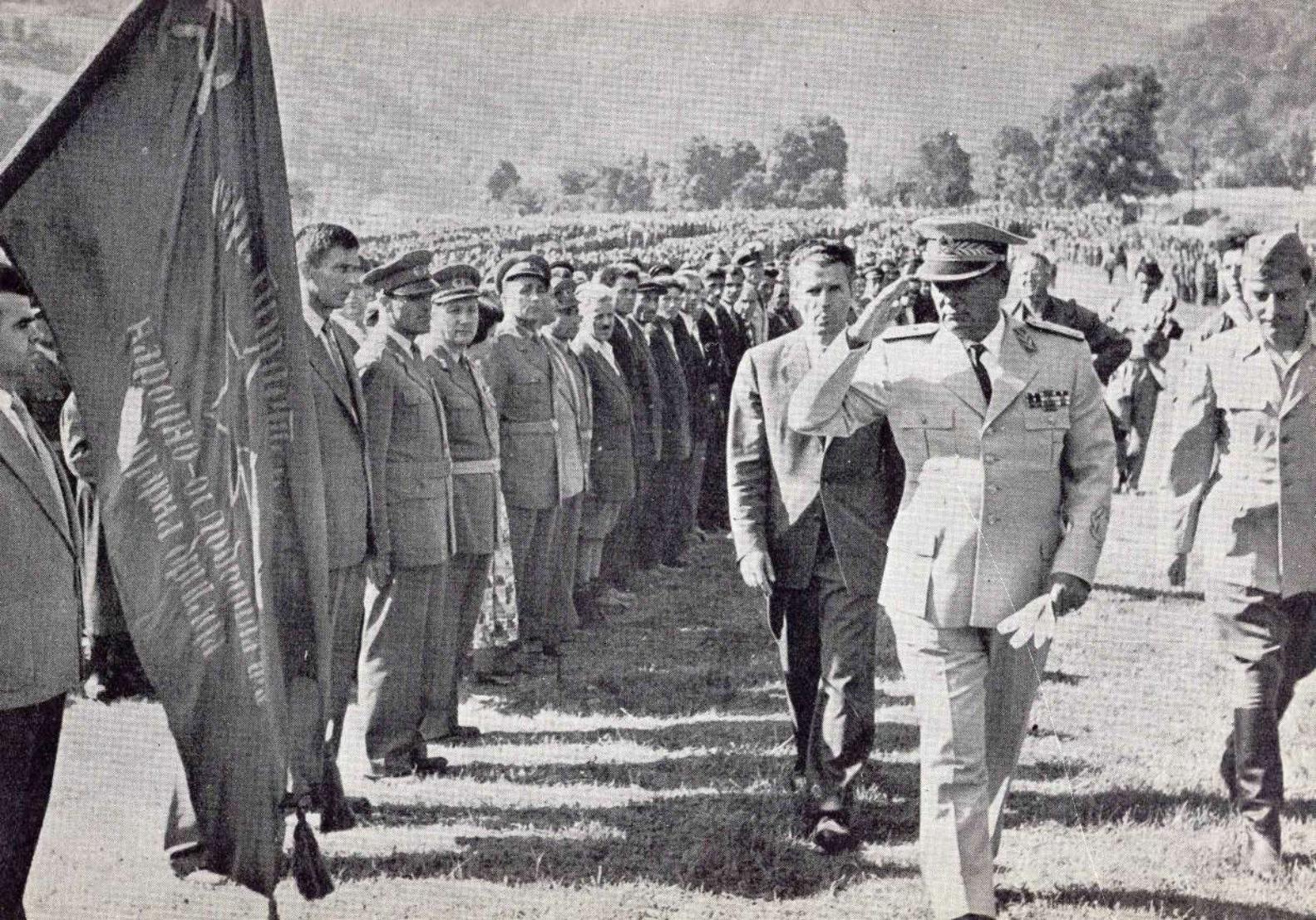
UČESNICI BITKE NA SUTJESCI FORMIRANI U ŠESNAEST RATNIH
BRIGADA NA ISTORISKOM TJENTIŠTU OČEKUJU VRHOVNOG
KOMANDANTA

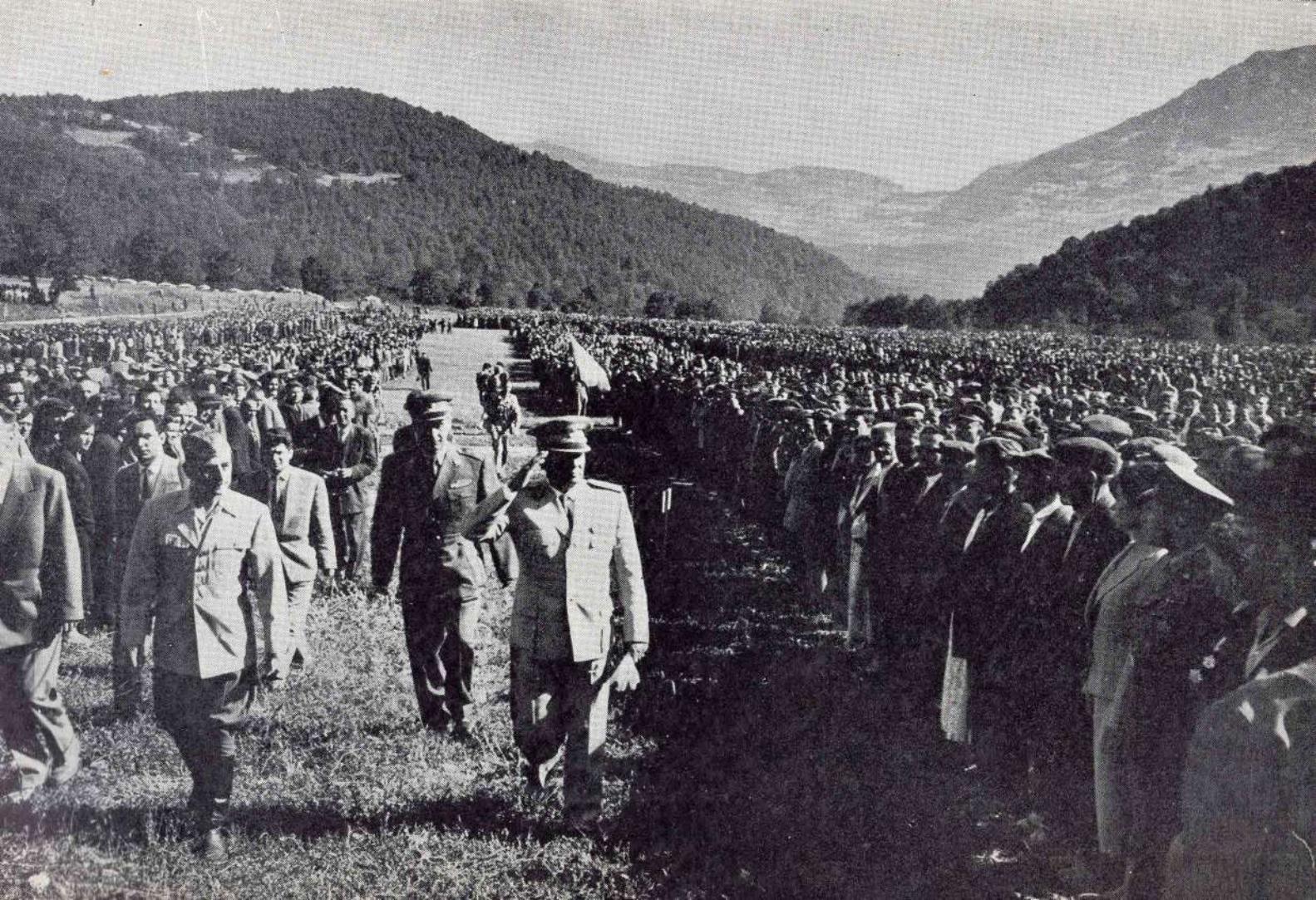
ISPRED POSTROJENIH UČESNIKA BITKE VRHOVNI KOMANDANT
JOSIP BROZ TITO PRIMA RAPORT OD KOĆE POPOVIĆA
KOMANDANTA PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE U BICI
NA SUTJESCI

VRHOVNI KOMANDANT JOSIP BROZ TITO VRŠI SMOTRU BORACA
BRIGADA, UČESNICA BITKE NA SUTJESCI, PRVE PROLETERSKE
DIVIZIJE

**VRHOVNI KOMANDANT JOSIP BROZ TITO VRŠI SMOTRU BORACA
BRIGADA, UČESNICA BITKE NA SUTJESCI, DRUGE PROLETERSKE
DIVIZIJE**

VRHOVNI KOMANDANT JOSIP BROZ TITO VRŠI SMOTRU BORACA
BRIGADA, UČESNICA BITKE NA SUTJESCI, TREĆE UDARNE
DIVIZIJE

VRHOVNI KOMANDANT JOSIP BROZ TITO VRŠI SMOTRU BORACA
BRIGADA, UČESNICA BITKE NA SUTJESCI, SEDME BANIJSKE
DIVIZIJE

VRHOVNI KOMANDANT JOSIP BROZ TITO PREDAJE BRIGADAMA
UČESNICAMA BITKE NA SUTJESCI ORDEN NARODNOG HEROJA.
ZA PRVU PROLETERSKU BRIGADU ORDEN® PRIMA MIJALKO
TODOROVIĆ POLITIČKI KOMESAR BRIGADE U BICI
NA SUTJESCI

SADRŽAJ LIKOVNIH PRILOGA I FOTOGRAFIJA

LIKOVNI PRILOZI

Sava Nikolić: PROBOJ NA SUTJESCI

Branko Šotra: KROZ ŠUMU

Franjo Simunović: BORCI

Lojze Dolinar: NOŠENJE RANJENIKA

Petar Lubarda: SUTJESKA

Dorđe Andrejević-Kun: PORED PALOG DRUGA

Pivo Karamatijević: U BORBУ!

Franc Mihelić: KURIR

Jozo Janda: CRTEŽ IZ PARTIZANA

Slavko Pengov: FRESKA O NOB

RATNE FOTOGRAFIJE I FOTOGRAFIJE DELOVA ZEMLJIŠTA NA KOME SU SE DOGAĐAJI ODIGRALI

Delovi Prve proleterske divizije prelaze Pivu kod Gornjeg Kruševa 29 maja 1943

Delovi Druge proleterske divizije prelaze Pivu krajem maja 1943

Delovi Prve proleterske divizije na gumenom čamcu preko Pive krajem maja 1943

Začelje jedinica na mostu preko Pive 10 juna 1943

Oruđe Druge brdske baterije Artiljeriskog diviziona Prve proleterske divizije na položaju Šarića Krš kod Mojkovca 17 maja 1943

Nad kanjonom Pive maja 1943 (I)

Nad kanjom Pive maja 1943 (II)

Vojna muzika Druge proleterske divizije sa delovima Prve proleterske na Suhoj Gori juna 1943

Delovi Prve proleterske brigade na Suhoj Gori u pokretu ka Sutjesci

Prvi bataljon Prve proleterske divizije na Mrkalj-Kladama 6 juna 1943. Komandant brigade Danilo Lekić govori borcima Komora Brdske baterije Prve proleterske divizije na odmoru na Dragoš-Sedlu juna 1943

Borci Desete hercegovačke brigade prelaze Sutjesku kod Priboja 8 juna 1943

Delovi Druge proleterske divizije juna 1943 kod Suhe na Sutjesci

Pripremanje hrane za jedinice Prve proleterske divizije kod sela Suha Gora juna 1943

Borci pokušavaju da izvuku mazgu koja je od iznemoglosti pala na putu kroz Zelengoru 8 juna 1943

Delovi Pete NOU brigade posle neposrednog probroja Treće divizije 13 juna 1943

Druga proleterska prodire kroz Zelengoru

Nemački letak iz Pete ofanzive

Sinjajevina

Kanjon Tare nizvodno od Levertare

Kanjon Tare nizvodno od ušća Sušice

Zlatni Bor

Rejon s. G. Kruševac

Tjentište. Na desnoj strani Sutjeske vidi se put koji ide od Dragoš-Sedla preko Borovna i s. Mrkalji ka Popovom Mostu

Donje i Gornje Bare

Lučke Kolibe

FOTOGRAFIJE SA PROSLAVE PETNAESTOGODIŠNICE BITKE NA SUTJESCI

Tito prima Povelju naroda Jugoslavije. (Fotografija je u naslovnom tabaku)

Učesnici Bitke na Sutjesci u očekivanju Vrhovnog komandanta Vrhovni komandant prima raport

Vrhovni komandant vrši smotru boraca Prve proleterske divizije

Vrhovni komandant vrši smotru boraca Druge proleterske divizije

Vrhovni komandant vrši smotru boraca Treće udarne divizije

Vrhovni komandant vrši smotru boraca Sedme banjške divizije

Vrhovni komandant predaje brigadama Orden narodnog heroja

SADRŽAJ

IZ TITOVE REČI NA PRVOJ SEDNICI ODBORA ZA PROSLAVU
PETNAESTOGODIŠNICE BITKE NA SUTJESCI
POVELJA NARODA JUGOSLAVIJE DRUGU TITU
UKAZ 'O ODLIKOVANJU BRIGADA UČESNICA BITKE
NA SUTJESCI ORDENOM NARODNOG HEROJA

PROLETERSKE I UDARNE BRIGADE U BICI NA SUTJESCI

PRVA PROLETERSKA

TREĆA KRAJIŠKA

TREĆA DALMATINSKA

DRUGA PROLETERSKA

ČETVRTA PROLETERSKA

* * — — — — — — —	115
<i>Boško Brajović:</i> OD BIOČA DO KLDNJA — — — — —	128
<i>Jovo Vukotić:</i> U BOJEVIMA NA JAVORKU I KOD BIOČA — — — — —	144
<i>Dušan Lompar:</i> ORGANIZACIJA I RAD NA SNABDEVANJU BRIGADE — — — — — — — — —	152

DRUGA DALMATINSKA

Ljubo Vučković:	*	*	-	-	-	-	-	-	175
Periša Grujić:	SA BORBENOG PUTA DO BARA		-	-	-	-	-	-	180
Obrad Egić:	U BORBAMA NA DONJIM I GORNJIM BARAMA I PROBIJANJE KROZ ZELENGORU		-	-	-	-	-	-	189

SEDMÁ KRAJIŠKA

Pero Morača: * * - - - - - - - - - 211
 Mijuško Šibalić: SEĆANJA NA SEDMU KRAJIŠKU - - - 223

DESETA HERCEGOVACKA

Rade Hamović: * * - - - - - - - - - - - - - 249
 Vlado Segrt: U OBRUČU - - - - - - - - - - - - - 292

PRVA DALMATINSKA

PETA CRNOGORSKA

*	
<i>Vojo Todorović i Vujadin Popović:</i>	* * — — — — 343
<i>Savo Burić: OD PIVSKE PLANINE DO ZELENGORE</i>	— — 355
<i>Dragiša M. Ivanović: SEĆANJA NA PETU CRNOGORSKU</i>	— 372
<i>Raja Nedeljković: S PETOM CRNOGORSKOM</i>	— — — 393
<i>Rade Knežević: NIKAD VEĆEG JUNAŠTVA</i>	— — — 419

TREĆA PROLETERSKA (SANDŽACKA)

SEDMÁ BANIJSKA

OSMA BANIJSKA

ŠESNAESTA BANIJSKA

ARTILJERIJA

Ljubivoje Pajović: [DIVIZION PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE] — — — — — 537
 Branko Obradović: MARŠ ARTILJERACA — — — — — 564

PRILOZI:

- I SASTAV ŠTABOVA I BATALJONA I POLITODELA BRIGADA
II RATNE FOTOGRAFIJE I FOTOGRAFIJE DELOVA ZEMLJIŠTA
NA KOME SU SE DOGADAJI ODIGRALI
III FOTOGRAFIJE SA PROSLAVE PETNAESTOGODIŠNICE BIT-
KE NA SUTJESCI
SADRŽAJ LIKOVNIH PRLOGA I FOTOGRAFIJA

SUTJESKA II

PIŠU UČESNICI

*

JEZIČKI REDAKTORI:

Stevan Kojić, Stana Stanić, Miodrag Živanović

*

TEHNIČKI UREDNIK

major

Slobodan M. Mitić

*

KOREKTORI

Vera Đurić, Veljko Aleksić

*

Dato u štampu 1959

Štampanje završeno oktobra 1959

